

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.МЕЧНИКОВА

**ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ**

Випуск 21

Одеса – 2011

ЗМІСТ

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

<i>Зубаренко І.В.</i> Традиційний одяг мусульманської жінки як завада її інтеграції у Західний світ.....	6
<i>Курочкін О.</i> Одеська "Гуморина": плюси і мінуси (або – на межі кітчю і карнавалу).....	14
<i>Кушняр В.Г.</i> До питання про формування мережі українських поселень у степовій зоні Буго-Дністровського межиріччя.....	23
<i>Петренко І.М.</i> Кровна і духовна спорідненість та свояцтво в системі шлюбно-сімейних відносин православного українського населення Російської імперії XVIII ст.	33
<i>Стоянова Г.М.</i> Образ смерті в уявленнях та обрядовій практиці слов'ян (на матеріалах польових досліджень в Південній Бессарабії).....	44
<i>Чижов Г. П.</i> Деякі питання етнополітичної географії України (за матеріалами виборів Президента України в 1999 р. В сільських поселеннях Південно-Західних районів Одеської області).....	52
<i>Шевченко О.Б.</i> Жінка у сарматському суспільстві – історіографія питання.....	64

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Балицький О.Ю.</i> Українці в містах Бессарабії наприкінці XIX ст.....	82
<i>Войтович А.Е.</i> Коаліція лівих соціалістичних партій на півдні України у період становлення компартійної системи (1917-1925) : сучасна Українська історіографія.....	92
<i>Кіндрачук Н.М.</i> Практична діяльність Народного Руху на шляху здобуття Україною державної незалежності (1989 - 1991 рр.).....	104

<i>Кравець Т.В.</i>	
М.М. Аркас як провідний діяч українського національного Відродження.....	110
<i>Передерій І.Г.</i>	
В'ячеслав Липинський та українська влада доби Національно-визвольних змагань 1917 - 1920 рр.....	118
<i>Чернявський В.В.</i>	
Статеві-віковий та професійний склад населення, вивезеного на примусові роботи до Третього рейху в 1941-1944 роках. На матеріалах Миколаївської області.....	126
<i>Чорна Л.М.</i>	
До історії становлення та розвитку Одеського сільсько-господарського інституту на початку ХХ ст.....	135
<i>Шишко О.Г.</i>	
До історії українського руху в Одесі: травень 1917 року.....	141
<i>Швець В.Т.</i>	
1933 – Український рахунок.....	153

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Ботіка Т. С.</i>	
"Вестник Европы" про кооперативний рух у Великій Британії.....	167
<i>Поспелов А.С.</i>	
Тероризм в умовах багатополярного світу (1991- 2001 рр.).....	174
<i>Скрипніченко М.С.</i>	
Відставка Дж. Морлі під час урядової кризи 1914 р.	185
<i>Усатенко І.А.</i>	
Класоутворення у капіталістичній світоekonomіці у поглядах І.Валлерстайна.....	193

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

<i>Демідов А.В.</i>	
Статути як історичне джерело для вивчення історії Російського товариства пароплавства і торгівлі.....	202
<i>Желясков С., Левченко В.</i>	
Метричні книги Олександрівської - Невської церкви Імператорського Новоросійського університету як історичне джерело: статистичне, джерелознавче та історично-демографічне дослідження.....	212

<i>Залєвський В.В.</i>	
Мемуари учасників Другої світової війни як джерело до вивчення Корсунь-Шевченківської операції (24.01-17.02. 1944).....	219
<i>Стрижова І.А.</i>	
Статути Одеського товариства історії і старожитностей як джерело вивчення його пам'яткоохоронної діяльності.....	232
<i>Тоцький П.М.</i>	
Термінологія законодавства Конституанти як відображення нового понятійного апарату права, соціальних змін в політиці та релігії Франції.....	239

Розділ V. ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ

<i>Бондар Р.Д.</i>	
Пам'яті Анатолія Георгійовича Загінайла.....	246
<i>Петрова Н.О.</i>	
Народний календар румунів і молдаван Буковини: аграрні звичаї та обряди у новому висвітленні: [Рец.:Мойсей А. А. Аграрні звичаї та обряди у народному календарі східнороманського населення Буковини / Мойсей А. А. – Чернівці: ТОВ "Друк-Арт", 2010. - 304 с.: 36 іл.].....	252
<i>Пригарін О.А.</i>	
Соціальний потенціал джерел динамічної меншини: [Рец.: Мільчев В.І. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII - XVIII століття: джерелознавчий аналіз. - Запоріжжя: АА Тандем, 2008. - 369 с., іл.].....	255

УДК 391.2:297:396

ТРАДИЦІЙНИЙ ОДЯГ МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ЖІНКИ ЯК ЗАВАДА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЇ У ЗАХІДНИЙ СВІТ

Стаття присвячена дослідженню впливу хиджабу на процес інтеграції мусульманських жінок до західноєвропейського та американського суспільного життя.

Для написання статі було використано переважно західні джерела на англійській мові, які раніше не залучались до інших дослідницьких праць вітчизняних науковців.

Актуальність теми зумовлена сучасними процесами демократизації і глобалізації, на фоні яких певна частина мусульманських жінок прагне зберегти сомоідентифікацію, пов'язану з даниною традиціям і шануванням релігії.

Ключові слова: хиджаб, мусульманська жінка, заборона, законопроект, диспут, іслам, дискусія.

У світлі сьогоденних реалій, коли глобалізація стала майже домінуючою рисою у розвитку внутрішньої та зовнішньої політики багатьох країн, предмет даного дослідження обумовлює актуальність визначення місця жінки-мусульманки у західному суспільстві в контексті лібералізації його традицій та моральних цінностей.

Починаючи з другого століття мусульманських завоювань на Близькому Сході, серед жінок поширилась традиція носити хиджаб – непрозору шаль, що покриває голову і плечі. Ця традиція не втрачає популярності і досі попри наявність майже в кожній країні регіону певної кількості супротивниць хиджабу. Парадоксальним є той факт, що у кризові та переломні часи історії окремих країн хиджаб з атрибуту одягу мусульманської жінки перетворився на об'єкт запеклих диспутів не лише релігійно-соціального, але й політичного характеру.

Протягом останнього десятиліття окрім безпосередньо Близького Сходу хиджаб стає предметом політичної спекуляції і на Заході. Події 11-го вересня 2001 року вкрай негативно вплинули на імідж мусульманських жінок, які живуть в Сполучених Штатах і віддають перевагу хиджабу. У статті "Фемінізм є глобальним явищем" дослідниця Сьюзан Дарраж приводить яскравий приклад тому: "Через декілька днів після 11-го вересня я зателефонувала моїм знайомим жінкам мусульманкам, які належать до арабської общини у США і носять хиджаб, щоб запитати, як

вони почуваються через ці сумнозвісні події. Деякі відповіли, що, крокуючи вулицею, вони натикаються на людей, які викрикують різні ганебності на їхню адресу. Невдовзі я дізналась з новин історію про пакистанську жінку, яка була змушена тікати з супермаркету, оскільки там на неї накинувся чоловік, погрожуючи її життю лише через те, що вона була у одягнена у хиджаб." [3, с. 55]. Таке ставлення до жінок, які носять хиджаб, наглядно демонструє настільки помилковим може бути сприйняття західною спільнотою мусульманських традицій.

Популяризований західними ЗМІ образ мусульманської жінки, як безпорадної і пригніченої жорстким патріархатом, посприяв укоріненню у свідомості певної частини жителів США і Західної Європи думки про те, що араби і мусульмани в цілому є деградованими, і тому вони заслуговують на жорстке домінування з боку Заходу. Американський соціолог Черіл Бенард вбачає у хиджабі виклик західній демократії. Згідно її висновкам, хиджаб носять жінки, які належать до однієї з численних проблемних категорій: 1) малограмотних або взагалі неграмотних іммігранток з сільських регіонів Близького Сходу; 2) дружин фундаменталістів; 3) закоренілих традиціоналісток, фанатично виконуючих усі релігійні приписи; 4) консервативних літніх мусульманок. Також на думку Ч. Бенард, молоді жінки одягають хиджаб лише з метою привернути до себе зайву увагу, і таким провокаційним чином заявити про свою егоцентричність у навчальних закладах та на роботі. [2, с. 25].

Ще одним доказом упередженого ставлення до цього виду мусульманського жіночого одягу на Заході може служити стаття дослідниці Маналь Омар, у якій вона розповідає про власний досвід, отриманий під час нетривалого перебування у Оксфорді. На дозвіллі М. Омар була жорстко принижена одним чоловіком через те, що йому не сподобався її хиджаб і купальний костюм "буркуні", який повністю закриває тіло. Більш того, преса перетворила цей випадок на тему для загальних кепкувань. Надалі історія, що трапилась з пані Омар, була використана як трамплін для нападу на іммігрантську общину мусульман США і стала темою обговорення багатьох он-лайн форумів. "Озираючись назад", - пише М. Омар, - "я розумію, що понад усе у цих дискусіях мене обурювало те, що мою особистість було зведено до низки кліше стосовно одягу мусульманських жінок. У загальних рисах мене змальовували як пригноблену і істеричну мусульманку, яка має знати своє місце. Я перетворилась на безликий об'єкт для кепкувань і дискусій, позбавлений власної думки і незалежного аналізу. Той факт, що я присвятила 10 років свого життя дослідженню гендерних проблем на глобальному рівні,

очолювала місію американських жінок у Афганістані у 2003 році, ризикувала життям у Іраку, борючись за конституційні права жінок, очевидно, залишився поза межами їхньої уваги." [5, с. 10].

Деякі інші західні дослідниці, що сповідують іслам, вбачають у негативному ставленні до хиджабу не лише прояв ксенофобії з боку прибічників інших релігій, але й провину чоловіків, які прагнуть до домінування у всіх галузях і в кожному суспільстві. Так, політична активістка Сальма Якуб, яка народилась у Великій Британії, у промові під назвою "Жінки і хиджаб", з якою вона виступила на Європейському соціальному форумі у Лондоні у 2004 році, робить наступну заяву: "Якщо ви сумніваєтеся у тому, що заборона на хиджаб і прояв ксенофобії не одне те саме, проведіть простий експеримент - надіньте хиджаб і йдіть на прогулянку Лондоном. Я інколи роблю це, щоб не намочити волосся, коли йде дощ. І майже кожного разу я чую на свою адресу вигуки чоловіків "Повертайся туди, звідки приїхала!" або "Чому ти ховаєш своє волосся?" і таке інше. Вам, чоловікам, аби гримати на нас! В одому випадку чоловіки кричать на жінок, бо ті не хочуть носити хиджаб, в іншому - бо не вважають за потрібне відмовлятися від нього. Здається, загального вирішення цього питання не існує." [8, с. 4]. На підставі цих звинувачень виникає думка про те, що хиджаб слід сприймати виключно як наслідок впливу домінантності чоловіків і, відповідно, засіб мусульманки сховатися від навколишнього чоловічого середовища. Однак, безпосередньо на самому Близькому Сході, де іслам є домінуючою релігією, політичні і соціальні активістки, починаючи з ХХ-го століття, ведуть свою діяльність незалежно від їхніх переваг щодо ношення хиджабу.

У світлі сьогоденних реалій провокаційним є не лише той факт, що деякі жінки роблять вибір на користь хиджабу, а те, що досить знаходяться індивідууми з претензіями на інтелігентність, які розглядають прихильниць хиджабу як мовчазних об'єктів дослідження, що мають бути однозначно класифіковані і охарактеризовані без права на самовизначення.

Американські та західноєвропейські теоретики змальовують поширення ліберальної демократії як неминучий процес для усіх народів світу незалежно від їхньої культурної і релігійної спадщини, а формування суспільства, що відповідає західним нормам та стандартам - верхом ідеальної системи співіснування. При цьому більшість з них чітко усвідомлюють, що силові методи можуть бути ефективним тільки під час війни. Політолог Збігнев Бжезінський у монографії під назвою "Вибір:

світове господарювання чи глобальне лідерство" закликає керівництво США відмовитися від імперіалістичного стилю мислення, від ставки на політичний пресинг, і перейти до стратегії лідерства, яка базується на мирному залученні інших країн до партнерських стосунків зі Сполученим Штатам на шляху до усесвітньої демократизації [1, с. 257].

Дослідник з мусульманських питань Мухаммад Кутб рахує, що Захід в цілому проти хиджабу, оскільки той стоїть на перешкоді нав'язування своєї культури мусульманським країнам. У книзі "Чи є ми мусульманами?" він пише: "Під час своїх досліджень я дійшов висновку, що голова однієї з західних держав закликає ідеологів висувати пропозиції щодо прихованої боротьби проти ісламу. Серед усіх озвучених ідей найефективнішим знаряддям для знищення ісламу вважається заборона мусульманським жінкам носити хиджаб і заохочення останніх до встановлення вільних зв'язків з чоловіками [6, с. 195].

У Західній Європі законодавчий пресинг проти хиджабу почався у грудні 2003 року, коли президент Франції Жак Ширак висловився на підтримку законопроекту, що забороняє носити релігійні атрибути, які впадають в очі, у загальноосвітніх установах Франції. Окрім хиджабу, спеціальна комісія, організована при парламенті країни, пропонувала заборонити ношення тюрбанів, кіп і хрестів. У січні 2004 року уряд Франції відповідним наказом ввів заборону на зазначені атрибути у державних школах. І, хоча деякі релігійні діячі виступали проти цієї пропозиції, 70% парламентаріїв проголосували за. У відповідь Партія французьких мусульман організувала масові акції протесту. На вулиці Парижу вийшло понад 20 тис. людей. Демонстранти, переважно жінки, звинувачували владу Франції у прояві расизму і ксенофобії. Ісламські активісти заявляли, що ця заборона ганьбить традиції мусульман. Зі свого боку, влада Франції пояснила, що заборона на хиджаб не спрямована безпосередньо проти ісламу, а є лише спробою захистити європейські світські традиції.

Лобіюючи зазначений законопроект, французькі політики не врахували іншу сторону медалі їхньої ініціативи, а саме те, що цей виклик не лише не сприятиме інтеграції мусульман у суспільне життя Західної Європи, але й може спонукати до об'єднання розрізнених мусульманських общин, які в цій ситуації змушені спільно відстоювати свої права. І чим активніше уряди країн Євросоюзу вестимуть пропаганду за секулярний спосіб життя, тим сильнішим ставатиме процес маргіналізації арабсько-мусульманських общин Європи. Як найгірший наслідок такого процесу - ескалація екстремістських настроїв, що можуть бути використаними радикальними ісламськими угрупованнями.

Проти хиджабу висказувався свого часу і канцлер ФРН Герхард Шредер. На з'їзді німецьких чиновників з 16 регіональних представництв Міністерства культури, освіти і релігії, який відбувся у місті Дармштадті у 2003 році, 7 земель виступили на підтримку законопроекту по забороні на ношення хиджаб, тоді як 8 опротестували це рішення. Проти появи на роботі жінок у хиджабі виступила влада Баден-Вюртембергу, Баварії, Гессену, Нижньої Саксонії, Бремену, Берліну та інших земель. У лютому 2006 року така пропозиція вже йшла від правлячої партії Німеччини. Головним аргументом на користь заборони на ношення хиджаб у держустановах було те, що він є здебільшого політичною провокацією.

16-го серпня 2007 року суд Північної Рейн-Вестфалії постановив, що шарф на голові німецької вчительки Маріам Бригіті Вайс, яка прийняла іслам, у будь-якому разі порушує заборону на хиджаб. Однак з точки зору пані Вайс, ця судова постанова пригнічує освічених мусульманських жінок у Німеччині, перешкоджає розвитку їхньої кар'єри і позбавляє можливості бути частиною повноцінного суспільного життя.

Бельгія також вирішила наслідувати Францію у питанні заборони релігійних символів у держустановах, школах та офісах. У вересні 2003 року у франкомовній школі під Брюсселем, в якій навчається більшість учнів мусульман, дівчатам заборонили з'являтися на уроках у хиджабі. У грудні 2003 року бельгійські парламентарі Анна-Марія Лізин від Соціалістичної партії і Елен Десте від Ліберальної партії представили законопроект по введенні заборони на хиджаб у всіх державних школах країни. 6 січня 2004 року 5 державних шпиталів Брюсселю заборонили своїм працівницям носити хиджаб. Велика кількість приватних лікарень також підтримали цю ініціативу. Навіть без наявності відповідної законодавчої бази бельгійські місцеві органи вирішили переслідувати жінок, які носять хиджаб. Власта міста Віз відмовилася поновити посвідчення особи для мусульманок, аргументуючи своє рішення тим, що жінки не мають бути у хиджабі на фотографії, однак 15 січня 2004 року це рішення було опротестовано у суді.

У столиці Данії касирку мусульманського універсаму було звільнено через те, що вона прийшла на роботу у хиджабі. Її працедавець наголосив, що хиджаб проламає європейський дресс код, який забороняє усі релігійні символи. Однак торгівельна профспілка не погодилась з його позицією, і пред'явила позов від імені касирки, у якому працедавця звинувачували у несправедливому ставленні і порушенні датського Закону про заборону дискримінації. У цій справі Верховний Суд країни проігнорував Європейську Конвенцію з прав людини, прийнявши рішення від 18 грудня 2003 року про те, що позов касирки є безґрунтовним.

Невдовзі, коли 16-річна дівчина виграла у суді право носити хиджаб на роботі, прем'єр-міністр Данії заявив у інтерв'ю, що судове рішення на користь мусульманської дівчинки може мати непередбачувані наслідки, тому він радить дівчаткам не носити хиджаб. У послідуючих медіа-дебатах, під час яких розглядалися позиції як прибічників так і противників хиджабу, датські політикани відверто радили мусульманській общині не висовувати зайві претензії, а покірно приймати суспільні та законодавчі норми країни, що виказала їм гостинність.

Міністр праці і соціальних справ Іспанії Хуан Карлос Апарічіо привітнює бажання носити хиджаб з практикою жіночого обрізання у деяких мусульманських країнах, описуючи і те, і інше як пережитки дикунства. У лютому 2002 року міністр освіти Іспанії Піла дел Кастілло підтримала заборону на хиджаб, вказавши на те, що він є не стільки релігійним атрибутом, як ознакою жіночої дискримінації.

У березні 2004 року у деяких дитсадках на півночі Італії вихователям було заборонено носити хиджаб. І, коли міністр внутрішніх справ Джузеппе Пизану покритикував цю заборону, уряд Сільвіо Берлусконі різко виступив з заявами проти хиджабу. Окрім того, він заблокував законопроект, який передбачав будівлю мечетей на території Італії. У вересні того ж року в італійському місті Дреццо було прийнято рішення виписувати штрафні талони жінкам, які з'являтимуться на людях у хиджабі. Пані Сабіна Варроні, мати чотирьох дітей, яка прийняла іслам, отримала штраф в у розмірі 40 євро, коли вона пішла у хиджабі забирати дітей зі школи. Сенатор від Північної Ліги Цезаріно Монті запропонував довести розмір штрафу до 5000 євро, і у разі несплати компенсувати його 6-місячним ув'язненням. Три роки потому міністр внутрішніх справ Італії Джуліано Амато пригадав про цю давню історію і видав директиву рекомендаційного характеру, у якій чітко йдеться про те, що хиджабу нема місця в італійському суспільстві. Італійці, таким чином, мають шанс наслідувати радикальний голландський приклад вирішення проблеми хиджабу.

У 2006 році уряд Нідерландів заборонив жінкам з'являтися на вулиці у мусульманському одязі. Більш того, в деяких містах жінок, які носять хиджаб, влада прагне зовсім виключити з соціального життя. Так, міська рада міста Утрехта вже оголосила, що не надаватиме допомогу безробітним жінкам, які приходять на співбесіду з потенційним працедавцем у хиджабі.

У Великій Британії склалася дещо інша ситуація: там право мусульманки носити хиджаб захищене законами по боротьбі з дискримінацією.

На конференції з питання хиджабу, яка відбулась у Лондоні 12 липня 2004 року, взяли участь понад 300 делегатів з 15 країн світу. У якості головного аргументу для правильного сприйняття хиджабу європейською спільнотою стало пояснення, що в ісламі цей жіночий головний убір виражає свободу і відчуття власної гідності, а зовсім не покірливість та безпорадність. Було прийнято рішення започаткувати політичну кампанію по лобюванню інтересів мусульман у Європарламенті. Усі учасники конференції зійшлись на думці, що хиджаб є проявом релігійної свободи, яка, як і людська свобода в цілому, повинна поважатись, і що закони, спрямовані на підтримку хиджабу, мають бути не лише законодавчою формальністю, але й гарантією мусульманським жінкам, що вони і надалі не перетворюватимуться на об'єкти для кепкування і приниження [4, с. 25].

Тривожним дзвіночком на сьогодні є заява міністру імміграції Великої Британії Філа Вуласа. У інтерв'ю "Таймз" від 18-го жовтня 2008 року він вважає, що не можна дозволяти носити хиджаб у британських школах. Згідно його баченню, жінки самостійно повинні вирішувати, чи носити їм хиджаб, проте у навчальних закладах від нього слід відмовитись, оскільки така "ізоляція" не сприяє отриманню знань [7, с. 28].

З врахуванням наведеної вище інформації витікає висновок: західні ідеологи і політики досить чітко усвідомлюють той факт, що зростаюча кількість прихильниць хиджабу на фоні фемінізації Заходу є неминучим процесом у боротьбі двох цивілізацій за право подальшого домінування. Окрім того, хиджаб для багатьох жінок став невід'ємною частиною самоідентифікації. У червні 2008 року в Данії пройшов конкурс "Місс Хиджаб"; нещодавно було створено хиджаб у вигляді шапочки для мусульманських дівчат в США, які прагнуть займатись професійним спортом; з'являються численні Інтернет магазини, що пропонують широкій вибір хиджабів з різною ціною політикою і на будь-який смак. Цілком зрозуміло те, що і надалі жінки, які віддають перевагу ношенню хиджабу, залишатимуться об'єктом захоплення для одних і подиву з боку інших. Але в будь-якому разі, особистий вибір жінки, якщо він не порушує загальнолюдських норм моралі, має сприйматись з повагою.

Zubarenko I.V.

TRADITIONAL CLOTHES OF THE MUSLIM WOMAN AS AN OBSTACLE OF HER INTERGATION TO THE WESTERN WORLD

The article is dedicated to the investigation of the hijab influence on the process of Muslim women's integration to a public life in the USA and Western Europe.

To compose the article were leant mostly Western sources in English that had not been used before in other researching works of the national scholars.

The subject can be called as up-to-the day taking into account current processes of the democratization and globalization, and on their background desire of Muslim women to save her self-identity related to the traditions respect and religion devotion.

Key words: *hijab, Muslim woman, prohibition, bill, dispute, Islam, discussion.*

Зубаренко И.В.

ТРАДИЦИОННАЯ ОДЕЖДА МУСУЛЬМАНСКОЙ ЖЕНЩИНЫ КАК ПОМЕХА ЕЁ ИНТЕГРАЦИИ В ЗАПАДНОМ МИРЕ

Статья посвящена изучению влияния хиджаба на процесс интеграции мусульманской женщины к западноевропейской и американской общественной жизни.

Для написания статьи были использованы преимущественно западные источники на английском языке, которые раньше не привлекались к другим исследовательским работам отечественных учёных.

Актуальность темы обусловлена современными процессами демократизации и глобализации, на фоне которых некоторая часть мусульманских женщин пытается зберечь самоидентификацию, связанно это с данью традициям и почитанием религии.

Ключевые слова: *хиджаб, мусульманская женщина, запрет, законопроект, диспут, ислам, дискуссия.*

Джерела та література

1. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. Москва, 2004. - 348 с.
2. Benard S. U.S. Strategy in the Muslim World after 9/11. RAND project. 2004. - P. 1-85.
3. Darraj S. M. Understanding the Other Sister: The Case of Arab Feminism // Monthly Review. 2002, March. - P. 52-62.
4. HIJAB: a woman's right to choose Conference hosted by Mayor of London. London. 2004, July 12 TH - P. 1-132.
5. Omar M. I felt more welcome in the Bible belt // Guardian. 2004, April 20th - P. 7-12.
6. Qutb M. Hal nahnu Muslimun? Аль-Каагпа, 1980. - 520 с.
7. Thomson A. and Sylvester R. Phil Woolas: lifelong fight against racism inspired limit on immigration // The Times. 2008, October 18th - P. 25-32.

8. Yakoub S. *Women and the Hijab. Speech to the European Social Forum. London, 2004, October 16. - P. 1-10.*

Курочкін О.В.

УДК 394.2(477.74)

ОДЕСЬКА "ГУМОРИНА": ПЛЮСИ І МІНУСИ (АБО – НА МЕЖІ КІТЧУ І КАРНАВАЛУ)

У статті аналізуються плюси та мінуси Одеської "Гуморини" – традиційного заходу. Особливу увагу приділено аналізу суперечливих процесів взаємодії площадного свята й політики, гумору й індустрії розваги, кітчу й карнавалу.

Ключові слова: Гуморина, карнавал, свято, політика.

Експансія кітч - прикметна ознака наших днів. Є підстави бачити в цьому явищі не лише антипод мистецтва, тривіальність, несмак, а й важливий механізм життєдіяльності модерного суспільства споживання і масової культури. "Принцип кітч", на думку відомого культуролога А.Моля, забезпечує пристосовуваність будь-якого важливого естетичного феномена до потреб і бажань індивідуума". [4] Попри свою зростаючу популярність, кітч не схильний виступати відкрито під власним іменем, а прагне сховатися за різними респектабельними масками і декораціями. Тому його справжню сутність доводиться розкривати аналітичним шляхом, як діагностують приховану хворобу або визначають наявність ГМО у продуктах харчування.

Проблематика кітч сьогодні активно дебатується у філософії, культурології, літературознавстві, теорії музики і образотворчого мистецтва. Наразі відчувається потреба поширити ці студії й на інші сфери громадського буття: політику, освіту, рекламу, дозвілля тощо.

У нашому повідомленні мова піде про специфічний святковий кітч. Простежити деякі його форми і різновиди спробуємо на матеріалах широковідомого на пострадянському просторі фестивалю "Гуморина", котрий цього року відзначив своє 37-ліття.

Одеська "Гуморина", як і вчення К.Маркса, має три історичні джерела і три складові частини. Це, по-перше, міжнародний звичай першоквітневих розиграшів і жартів, по-друге, карнавальна культура веселоців на площі; по-третє, одеський гумористичний фольклор і настояна на ньому літературна сатира і пародія (від Ільфа і Петрова до Михайла Жванецького). Синтезувати названі традиції в оригінальне свято сміху вдалося

8. Yakoub S. *Women and the Hijab. Speech to the European Social Forum. London, 2004, October 16. - P. 1-10.*

Курочкін О.В.

УДК 394.2(477.74)

ОДЕСЬКА "ГУМОРИНА": ПЛЮСИ І МІНУСИ (АБО – НА МЕЖІ КІТЧУ І КАРНАВАЛУ)

У статті аналізуються плюси та мінуси Одеської "Гуморини" – традиційного заходу. Особливу увагу приділено аналізу суперечливих процесів взаємодії площадного свята й політики, гумору й індустрії розваги, кітччу й карнавалу.

Ключові слова: Гуморина, карнавал, свято, політика.

Експансія кітччу - прикметна ознака наших днів. Є підстави бачити в цьому явищі не лише антипод мистецтва, тривіальність, несмак, а й важливий механізм життєдіяльності модерного суспільства споживання і масової культури. "Принцип кітччу", на думку відомого культуролога А.Моля, забезпечує пристосовуваність будь-якого важливого естетичного феномена до потреб і бажань індивідуума". [4] Попри свою зростаючу популярність, кітч не схильний виступати відкрито під власним іменем, а прагне сховатися за різними респектабельними масками і декораціями. Тому його справжню сутність доводиться розкривати аналітичним шляхом, як діагностують приховану хворобу або визначають наявність ГМО у продуктах харчування.

Проблематика кітччу сьогодні активно дебатується у філософії, культурології, літературознавстві, теорії музики і образотворчого мистецтва. Наразі відчувається потреба поширити ці студії й на інші сфери громадського буття: політику, освіту, рекламу, дозвілля тощо.

У нашому повідомленні мова піде про специфічний святковий кітч. Простежити деякі його форми і різновиди спробуємо на матеріалах широковідомого на пострадянському просторі фестивалю "Гуморина", котрий цього року відзначив своє 37-ліття.

Одеська "Гуморина", як і вчення К.Маркса, має три історичні джерела і три складові частини. Це, по-перше, міжнародний звичай першоквітневих розиграшів і жартів, по-друге, карнавальна культура веселоців на площі; по-третє, одеський гумористичний фольклор і настояна на ньому літературна сатира і пародія (від Ільфа і Петрова до Михайла Жванецького). Синтезувати названі традиції в оригінальне свято сміху вдалося

у 1973 році з ініціативи членів одеського Клубу Веселих і Винахідливих /КВВ/.

Батьки-засновники "Гуморини" мріяли поєднати художньо-розважальні можливості європейських та латиноамериканських карнавалів з досвідом організації щорічних фестивалів гумору, що був накопичений у м.Габрово /Болгарія/, а також використати такі вітчизняні сміхові жанри як естрада, цирк, концерти - "капусники", сатиричний плакат і карикатура, веселі вікторини й конкурси /типу КВВ/ тощо. Все це мало нести в собі здоровий критичний заряд, який би допомагав очищувати життя радянських людей від різних вад і пережитків. За умов тоталітарної дійсності "Гуморина" відверто декларувала свою аполітичність, оскільки ідеологічна цензура дозволяла жартувати лише з окремих аспектів життя. Але карнавальний сміх важко утримати в рамках офіціозу і тому першоквітнєве свято в Одесі сприймалось як "ковток свободи". Перелякана зростаючими масштабами вуличних "неконтрольованих дійств" й боячись можливих "ідеологічних диверсій" влада заборонила "Гуморину" у 1977 році.

Друге її народження відбулося через десять років на хвилі лібералізації радянського режиму часів правління М.Горбачова. Відтоді "Гуморина" проходить регулярно, незважаючи на різні складності й перепони. Після розвалу СРСР була скасована жорстка політична цензура, яка утримувала свято площадного сміху на голодному пайку офіційно дозволених сюжетів. У той же час дуже відчутними стали інші нагальні проблеми: брак коштів, відсутність талановитих організаторів і виконавців, послаблення уваги до всіх аспектів культури з боку місцевої і центральної влади.

Кризовий стан нашої економіки, політики, культури, до якого вже всі звикли, виявився дуже сприятливим ґрунтом для буяння святкового та іншого кітчу. Одеса може служити чудовим полігоном для вивчення цих процесів. Найбільше місто Північного Причорномор'я здавна вміло позувати і замилювати очі. Про це свідчить його усталені порівняння з Південною Пальмірою, Марселем, Голлівудом тощо. Потяг до "європейського шику" закарбований у багатьох назвах одеських вулиць, парків, готелів, ресторанів, кафе... В останні десятиліття інтервенція іноземних вивісок набрала масштабів справжньої епідемії. Бездумне тиражування гучних брендів, що не гарантує європейських стандартів якості, слід кваліфікувати як рекламний кітч і мавпування.

Головною подією "Гуморини" сьогодні, як і в минулі роки, залишається "велика карнавальна хода", в якій беруть участь десятки саморухо-

мих платформ й тисячі костюмованих самодіяльних і професійних акторів. Взірцем для одеського першоквітневого дефілювання послужили славнозвісний бразильський та інші карнавали, про які охоче розповідають наші ЗМІ. Але те, що виглядає яскраво на телеекрані чи на сторінках ілюстрованих видань, відтворити у реальному житті дуже складно. Справа в тім, що автентичний карнавал є продуктом західноєвропейської цивілізації та католицизму й у цілому не характерний для православної Східної Європи. Основні центри його традиційної пульсації знаходяться в країнах, де здавна сильний вплив римського первосвященника /Італія, Франція, Іспанія, Німеччина, Бельгія, Латинська Америка та інші/. На масове народне свято з вуличними процесіями, іграми й театралізованими виставами у масках карнавал перетворився вже у середині віку завдяки розвитку європейських самоврядних міст і становленню класу буржуазії. Колишнє поганське свято провів зими органічно вмонтоване в католицький церковний календар, де йому відведене місце загального гульбища перед Великим пасхальним постом.

Оригінальна романтизована концепція європейського карнавалу пов'язана з іменем М.Бахтіна. Йому першому вдалося розшифрувати незрозумілу для нас мову карнавальних, сміхових форм середньовіччя, продемонструвати її всенародність та універсальність, розкрити сенс таких категорій карнавальної стихії як гротеск, амбівалентність, інверсія тощо. Розвиваючи ідеї М.Бахтіна й водночас полемізуючи з ним, наступні дослідники показали, що середньовічний карнавал зовсім не відкидав пануючу ідеологію та релігійність, а навпаки – утверджував їх як "своєрідний корелят серйозної культури, присутній в ній" /А.Гуревич/. На думку німецького історика Дітца Мозера, карнавал корінився у католицькому світогляді й виконував важливу педагогічну функцію: він виник для того, щоб наочно представити пастві перед вступом до посту відштовхуючу альтернативу грішного життя. [6]

Світоглядна система середньовіччя нині не актуальна. Карнавали, які фігурують у сучасному медійному просторі, давно вже втратили свою "бахтіанську" символіку. Навіть у тих католицьких країнах, де ця традиція має глибокі історичні джерела, в наші дні відтворюються лише розфарбовані кітчеві копії з середньовічного оригіналу. Йдеться, зокрема, і про відомі в усьому світі Венеціанський, Кьольнський, Валенсійський та інші карнавали, які були відроджені порівняно недавно як культурно-комерційні проекти, покликані залучити якомога більше туристів у так званий "мертвий сезон" на рубежі зими і весни. Те, що називалося карнавалом у нас за радянських часів, ніколи ним не було і не могло бути. В

кращому разі мова йшла про костюмоване свято на зразок новорічного маскараду, в гіршому - про театралізовану політичну акцію, націлену проти внутрішніх і зовнішніх ворогів радянського режиму. Тоталітарною пародією карнавалу були жовтневі і першо-травневі демонстрації трудящих, запрограмовані на виховання свідомості, ідейності, відданості керівним настановам КПРС.

Костюмовані процесії "Гуморини" також мають відверто кітчевий характер, хоча їх організатори свідомо прагнуть відійти від радянських шаблонів. Активне використання святкового кітчу сьогодні, на наш погляд, має не лише художньо-мистецьку, а й світоглядну та економічну мотивацію. За роки правління більшовицької влади були доценту зруйновані основи громадянського суспільства й вбита всяка громадська ініціатива, зокрема у сфері формування святкового дозвілля. В країнах Західної Європи і Латинської Америки проведення карнавалів є справою міських громад і багатьох ентузіастів /у добропорядній Німеччині цим планомірно займаються спеціальні святкові товариства - фрейни, у Бразилії - численні школи самби тощо/. У нас же досі діє радянський принцип примусу й рознарядки - окремі підприємства і установи отримують завдання оформити свою карнавальну колону чи платформу, що нерідко перетворює творчий процес на повинність. Слабкість організаційної інфраструктури накладається на проблему браку коштів, з якою постійно зтикаються менеджери усіх масштабних культурно-мистецьких акцій і проектів.

В результаті "маємо те, що маємо". За свідченням багатьох спостерігачів, карнавальна процесія "Гуморини", як і свято в цілому, поступово втрачає свою енергетику та креативність й все більше нагадує бальзаківську даму зі слідами булої краси. Занепад вітчизняної культурної індустрії виразно ілюструють обдерті карнавальні платформи з малоцікавими вицвілими декораціями, які з року в рік проходять перед очима десятків тисяч глядачів. Тематичні композиції цих колісниць формуються за принципом - дешево і сердито, й тому не йдуть у жодне порівняння з розкішними сюжетними платформами західних карнавалів. Окрім банального безгрошів'я дають себе знати відсутність конкурсного начала й чітко вибудованої драматургічної основи, яка б логічно співвідносилась з провідною ідеєю і темою чергової "Гуморини". За цих умов у карнавальному кортежі одеситів поруч з вдалим сценічними репризами нерідко можна побачити скороспілі кітчеві композиції, позбавлені естетичного смаку. Ось лише деякі приклади. Під охороною бравих моряків у карнавальній процесії 2008 року вальжно крокували

розкішні путани, підібрані за "золотим одеським стандартом фігури /190 - 160 - 190/, презентуючи глядачам рекламу готелю "Зірка", відомого як кубло повій. Цю театралізовану колону супроводжував транспорант: "Моя ліліпуточка, прийди до мене".

Специфічним гумором, націленим у "тілесний низ" /за визначенням М.Бахтіна/ позначені карнавальні репризи студентів медичного університету. Споряджені відповідним інструментарієм, вони дефілюють під лозунгом "Місце клізми змінити неможна". Іншого разу той же ВУЗ представляла колона африканських студентів у білих халатах, які котили перед собою гігантського білого гуся з червоним хрестом на грудях. Чи мала ця композиція асоціюватися з медичним судном, відомим у просторіччі як качка, чи означала щось інше, залишилось таємницею.

Кітчеві прийоми досягнення сміхового ефекту шляхом репродукування чогось вже знаного використовують не лише аматори, а й професійні актори, що беруть участь у карнавальному параді. Так, 2008 року популярна театральна група "Маски" показала публіці сценку з власного шоу під назвою "одеська комуналка". Подружня пара - Сима з Яшею – їхали на великому ліжку, що нагадувало сотовий телефон і розкидали картки любовних зв'язків Пакет-кайф за аналогією з мобільним оператором Пакет- life.

Слідом за М.Калінеску можна сказати, що святковий кітч маніфестує "тріумфальну естетику і етику консюмерізму". [2] Кітчевою гримасою на славнозвісний американський Діснейленд виглядає створений на схилах одеського пляжу Ланжерон так званий "Юморинленд". Тут за певну плату відвідувачі мають змогу оглянути недбало звалену карнавальну атрибутику минулих років. Серед різного мотлоху зберігається кітчева емблема "Гуморини" минулих літ, де її зобразили у вигляді американської статуї Свободи з факелом у руках. За словами журналістки Марії Котової, "Юморинленд" це "Печальне місце, де покояться останки нашого гумору"[3]. До цього можна додати, що одеситам вистачає талантів на блискучі комерційні ідеї, але бракує вміння для їх належного втілення.

Нахабно заявляє про себе на "Гуморині" святковий поролоновий кітч. Мова йде про виготовлені із синтетики різнокольорові маскарадні "прибамбаси": клоунські носи, різки, заячі вуха, косички, краватки, перуки, ангельські крильця і німби, надувні молоти, біти тощо. Кітч, як відомо, полюбляє дешевищу: 1-го квітня в Одесі можна "зробити собі смішно" за скромну суму від 3 до 20 гривень. Дешеві і примітивні аксесуари рядження і маскування, розраховані на бідну і невибагливу публіку, сьогодні можна побачити в різних куточках світу. Таким чином вимальовуються печальні перспективи майбутньої масової культури як буднів, так і

свят. Принагідно ще одне спостереження: якщо сучасні венеціанські карнавальні маски /здебільшого також кітчеві/ можна зберігати як сувеніри, то одеські святкові атрибути одразу ж після використання перетворюються на сміття. Звідси випливає висновок, що й кітч може бути різної якості.

Під кутом зору досліджуваної проблеми варто пильніше поглянути на типові карнавальні постаті "Гуморини". Крім згаданих вище безособових поролонових блазнів серед них зустрічаємо чимало знайомих літературних, історичних, політичних персонажів, зірок шоу-бізнесу тощо. Жодне першоквітнєве свято в Одесі не обходиться без кільканадцяти костюмованих двійників Остапа Бендера та інших героїв класичних романів Ільфа і Петрова "Дванадцять стільців" і "Золоте теля". Регулярна мультиплікація цих карнавальних масок здійснюється за методом тиражування оригінального прототипу, візуальний образ якого сформувався на підставі літературного джерела та його численних кіноверсій. У даному випадку кітч чудово уживається з пародією й цілком відповідає загальній атмосфері сміхового дійства. Поруч з Остапом Бендером у карнавальних заходах "Гуморини" постійно з'являються шаржовано-стилізовані постаті Дюка де Рішельє, Мішки Япончика і Бені Крика у супроводі інших кримінальних зірок, Кості-моряка і рибачки Соні, типових біндюжників, двірників, агентів карного розшуку, м'ясників з Привозу тощо. Іронічне милування цими образами формує ностальгічне тіло одеського фольклору, який радо переймають молодші покоління.

Кітчевій атмосфері "Гуморини" чудово пасує і сучасна "Леді Суржик" - Верка Сердючка, яка сама часто виступає тут у концертних шоу, або ж пародіюється іншими як популярна карнавальна маска. За визначенням Тамари Гундорової "Сердючку можна розглядати як певний образ-тотем, зафіксований за допомогою кітчу, - він дарує ілюзію щастя" [2].

Але кітч це не лише імітація катарсису, а й активізація підсвідомості, апелювання до низьких емоцій і первинних інстинктів. За умов середньовіччя в період буйства карнавалу, що передував строгому посту, були зрозумілими гротескні бенкетні образи, кулінарні й алкогольні надмірності. Сьогодні ж такі популярні змагання як швидкісне поїдання вареників, фаршированої риби, чебуреків, тортів чи чогось іншого, що практикується у рамках "Гуморини" й інших масових свят, можна кваліфікувати як кітчеві вульгарні видовища. До цього ряду належать конкурси рудих, товстунів, близнюків тощо. Всі вони в найлегший спосіб намагаються розсмішити і потішити людей, створюючи ілюзію спільної радості.

Характерною прикметою будь-якого масового гуляння у нашій країні стали натовпи людей /переважно молоді/, що з пляшкою в руках вештаються

безцільно у центрі міста. Обійми з пляшкою пива - це своєрідний кітчевий символ сучасного молодіжного свята. Лише зовсім недавно українське законодавство, наслідуючи досвід країн Європи, заборонило розпиття алкогольних напоїв у публічних місцях. Але реальне виконання цього припису виявилось малоефективним: замість звичайної пляшки пива на світ божий з'явилась потворна кітчева новація - пляшка пива у пакеті. У тих же добропорядних німців після карнавальної ходи усі учасники й глядачі розходяться по численних ресторанах, барах, пивних, де зарані замовляють місця. У нас же через матеріальну скруту такий сценарій свята доступний лише для небагатьох. Таким чином ще раз приходимо до банального висновку: "Ми такі безкультурні, тому що бідні, а бідні, тому що безкультурні".

А хто ж виступає головним споживачем святкового кітчу на Гуморині? Це переважно іногородні, які прибувають з різних районів і областей Південної України, а також з сусідніх Молдови і Придністров'я. За даними статистики, у 2006 р. кількість гостей сягнула 400 тисяч. "Риби багато, але вона дрібна" - говорять про наплив приїжджих господарі одеських ресторанів і турагенств. Першого квітня у святковому натовпі "Гуморини" переважають студенти, школярі, петеушники, молоді люди з невисокими статками. "Кітчмени", або одноденні мігранти до Одеси прибувають, щоб "відтягнутися на повну катушку", "розслабитись і потусуватися" у великому місті. Саме на невибагливі смаки й скромну готівку цієї публіки орієнтуються головні фінансові спонсори фестивалю сміху. В різні роки у цій ролі виступали: торгові марки "Хортиця", "Мягков", "Лукойл України", пивні концерни "Оболонь", "Чорномор", "Сармат" та інші.

Величезна повільність гостей "Гуморини" створює чимало проблем для міста і самих одеситів. Багато з них, як і мешканці Ріо-де-Жанейро, намагаються пересидіти карнавал у власних домівках, щоб не стати жертвами хамства і безкультур'я. Зворотний бік святкової медалі виразно характеризують репортажі з місця подій на зразок: "Все як завжди - нудне шоу, гори сміття, добре підпита молодь, яку після концерту зачищає міліція, та й все. Одеситам же лишаються купи битих пляшок і калюжі в парадних, тому що до туалетів далеко..." [5].

Важливо відзначити, що в рамках "Гуморини" поруч з наївним, примітивним кітчем співіснує і кітч мистецький, "високий", який свідомо репродукує і пародіює культурні кліше. Цей різновид знаходимо в елітарно-інтелектуальній частині свята, яка відбувається в саду одеського Літературного музею. За традицією кожного року, 1-го квітня тут у присутності почесних гостей /літератори, журналісти, художники/ відкривають новий "прикольний" міні-пам'ятник. Цей "меморіал слави" розпочався зі скульп-

тури вічного героя одеських анекдотів Рабіновича, ідею якої запропонував М.Жванецький. Винахідливі екскурсоводи музею вигадали цікаву легенду: той, хто хоче розбагатіти, повинен потерти Рабіновича за вухом і покласти поруч якусь монету. Бажаючих стати мільонерами не бракує, і тому біля Рабіновича завжди велика черга.

Знайшли постійну прописку у Літсаду скульптурна композиція "Антилопа Гну", що зображує як "вдаряють по бездоріжжю" Остап Бендер, Козлевич, Шура і Паніковський з вкраденим гусем; скульптурний шарж на сатирика М.Жванецького з написом "Ти одесит, Міша,"; бронзова група, що зображує рибачку Соно та її пісенного супутника - Костю-морняка, який у кращі екологічні часи приводив до Одеси "шаланди повні кефалі".

За визначенням Ж.Бодрійяра, "Естетиці краси і оригінальності кітч протиставляє естетику симуляції: він відтворює речі більшими або меншими, ніж оригінал, він імітує матеріали, наслідує форми або довільно комбінує їх..."[2]. Прикладами еклектичного монументально-пародійного кітчу можуть служити гуморинні міні-скульптури останніх літ: пам'ятник Іллі Ільфу і Євгену Петрову /вони зображені в героїчних позах Мініна і Пожарського з відомого пам'ятника у Москві/; Дюк де Рішельє у джинсах; юнак-Гоголь, який править птицею-тріюкою коней, що символізує Русь; бронзовий сфінкс з головою письменника К.Паустовського та інші. Слід зазначити, що стилістика перекодування культурних знаків, свідоме зниження і травестування високої культури цілком відповідає естетичній природі кітчу. Але реальне втілення цих мистецьких практик не завжди суголосне смакам масового глядача. Більш зрозумілим для цієї аудиторії є пропагандистський радянський кітч. Характерним взірцем останнього можна вважати представлену в Літературному саду 2010 року порцелянову композицію сталінських часів - "Хлопчик, який показує де ховається шпигун".

Ще кілька слів про святковий вербальний кітч. Він присутній у низкопробних концертних репризах, бородатих анекдотах, затертих вульгарних жартах, з якими виходять на публіку професіонали і аматори розважального жанру. Пропагуючи агресивний "сміх нижче пояса" часто забувають, що справжній одеський гумор це "насамперед парадоксальність, легкість, смак і теплота" [1]

По-своєму цікава історія карнавальних гасел "Гуморини", яка відображає еволюцію самого свята і країни в цілому. У пізньототалітарну добу, коли потрібна була віза на кожне публічне слово, жартували переважно на теми демографії і фізіології: "Одесит, що ти зробив для появи мільйонного жителя?" або "Лоскотання - штучний спосіб здобування сміху вручну" тощо.

Після проголошення незалежності України в міру розгортання процесів демократизації, зміст святкових лозунгів "Гуморини" помітно змінюється, набираючи все гострішого соціального і політичного звучання. Серед вдалих сміхових знахідок останніх літ звертають на себе увагу кітчеві каламбури-травестії відомих радянських девізів на зразок: "Геть буліжник - зброю пролетаріату", "Комунари усіх квартир, роз'єднуйтеся!", "Мистецтво виживати належить народу", "Мічурінці, схрестимо ціни з зарплатами" та інші. Це приклади того як сучасна "Гуморина" висміює і розвінчує традиційні радянські цінності та ідеологеми й цим самим сприяє деконструкції тоталітарного мислення і суспільства.

Перспективи карнавалу у Східній Європі досить туманні. Намагатись бездумно культивувати цей західний "фрукт" на наших теренах - це все одно, що вирощувати пальми на Поліссі. Але, як засвідчує досвід одеської "Гуморини", елементи карнавалу і його кращі традиції можна успішно використовувати і пропагувати. Здатність кітч імітувати катарсис й дарувати дешеві "пігулки щастя" робить його зручним інструментом /художнім прийомом/ моделювання різноманітних святково-розважальних видовищ.

Kurochkin A.V.

ODESSA "HUMOR": PROS AND CONS (OR - ON THE EDGE KITSCH AND CARNIVAL)

The author analyses long-term experience of the Day of Laughter called "Humorina" held in Odessa in April. In the years of the Soviets this carnival was "a gulp of freedom" though declared its political indifference. Today there are no restrictions of political censorship, but "the authentic Odessa holiday" risks being lost in the elements of commerce, kitsch and tastelessness.

Keywords: *Humor, laughter, kitsch, politics.*

Курочкин А.В.

ОДЕССКАЯ "ЮМОРИНА": ПЛЮСЫ И МИНУС (ИЛИ - НА ГРАНИ КИТЧА И КАРНАВАЛА)

Автор анализирует многолетний опыт проведения Дня смеха, который называется "Юморина", и проходит в Одессе в апреле. В годы Советов этот карнавал был "элотком свободы", хотя заявил о своей аполитичности. Сегодня нет никаких ограничений политической цензуры, но "подлинным праздником Одесса" рискует потери в элементах торговли, китч и безвкусица.

Ключевые слова: *Юморина, смех, китч, политика*

Джерела та література

1. Афиша Одессы.-2008.- № 6.- С.17
2. Гундорова Т. Кітч і література. Травестії.- К., 2008.
3. Котова М. Пропыленный Остап и Соня-оборванка //Слово.- 28.03.2008.
4. Моль А. Художественная футурология. К роли китча и копии в социально-эстетическом развитии //Борев В.Ю., Коваленко А.В. Культура и массовая коммуникация.-М., 1986.
5. Шорохов А. О боже, опять Юморина // Время Ч.- 2008.- №12.
6. Moser Dietz - Rudiger. Brauche und Feste im christlichen Jahreslauf.- Graz; Wien; Koln, 1993.- S.140.

Кушнір В.Г.

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ УКРАЇНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У СТЕПОВІЙ ЗОНІ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

У статті розглядається питання про формування мережі українських поселень у степовій зоні Буго-Дністровського межиріччя. Воно безпосередньо пов'язане з проблемою дослідження процесу адаптації господарства і побуту українців до умов степового середовища і існування поселень засвідчує завершення принаймні раннього його етапу.

Ключові слова: українці, поселення, Буго-Дністровське межиріччя, степова зона.

Господарству і побуту українців степової зони притаманні специфічні особливості, які сформувалися в процесі адаптації переселенців з різних регіонів країни. Цей процес можна поділити на етапи, кожний з яких відображає послідовність трансформації традиційної культури в цілому. Через брак джерел найменш дослідженим є особливо важливий ранній етап, адже саме в цей період переселенці, не маючи необхідних знань та досвіду, вирішували складну проблему облаштування побуту, налагодження господарської діяльності в незвичних умовах степової зони. Його закінченням слід вважати появу мережі довготривалих поселень, які засвідчують наявність і функціонування системи життєдіяльності. Це значить, що принаймні два сегменти традиційної культури - побут і господарство - слід вважати адаптованими до степових умов.

Однак питання визначення часу появи мережі довготривалих поселень українців у степу Буго-Дністровського межиріччя не з'ясоване і дана розвідка є спробою хоча б частково вирішити зазначене завдання. Відомі і доступні на сьогодні джерела вказують на тривале і складне заселення

Джерела та література

1. Афиша Одессы.-2008.- № 6.- С.17
2. Гундорова Т. Кітч і література. Травестії.- К., 2008.
3. Котова М. Пропыленный Остап и Соня-оборванка //Слово.- 28.03.2008.
4. Моль А. Художественная футурология. К роли китча и копии в социально-эстетическом развитии //Борев В.Ю., Коваленко А.В. Культура и массовая коммуникация.-М., 1986.
5. Шорохов А. О боже, опять Юморина // Время Ч.- 2008.- №12.
6. Moser Dietz - Rudiger. Brauche und Feste im christlichen Jahreslauf.- Graz; Wien; Koln, 1993.- S.140.

Кушнір В.Г.

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ УКРАЇНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У СТЕПОВІЙ ЗОНІ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

У статті розглядається питання про формування мережі українських поселень у степовій зоні Буго-Дністровського межиріччя. Воно безпосередньо пов'язане з проблемою дослідження процесу адаптації господарства і побуту українців до умов степового середовища і існування поселень засвідчує завершення принаймні раннього його етапу.

Ключові слова: українці, поселення, Буго-Дністровське межиріччя, степова зона.

Господарству і побуту українців степової зони притаманні специфічні особливості, які сформувалися в процесі адаптації переселенців з різних регіонів країни. Цей процес можна поділити на етапи, кожний з яких відображає послідовність трансформації традиційної культури в цілому. Через брак джерел найменш дослідженим є особливо важливий ранній етап, адже саме в цей період переселенці, не маючи необхідних знань та досвіду, вирішували складну проблему облаштування побуту, налагодження господарської діяльності в незвичних умовах степової зони. Його закінченням слід вважати появу мережі довготривалих поселень, які засвідчують наявність і функціонування системи життєдіяльності. Це значить, що принаймні два сегменти традиційної культури - побут і господарство - слід вважати адаптованими до степових умов.

Однак питання визначення часу появи мережі довготривалих поселень українців у степу Буго-Дністровського межиріччя не з'ясоване і дана розвідка є спробою хоча б частково вирішити зазначене завдання. Відомі і доступні на сьогодні джерела вказують на тривале і складне заселення

регіону. Два суттєвих фактора стримували рух на південь: скотарське населення - один із чинників конфліктів і нестабільності на порубіжжі з землеробським населенням, і природне середовище, в якому традиційне для українців землеробство перетворювалось у ризикований вид господарської діяльності.

І тим не менш, перші проникнення українців у Причорномор'я відносяться до часів Великого князівства Литовського. У другій половині XIV ст. після розгрому татарських орд князем Литовським Ольгердом (1296-1377) у відомій битві на р. Сині Води (1362) і за Вітовта Кейстуовича (1350-1430) продовжилось практичне освоєння степової території. Поява таких міст як Дашів (Очаків), Сокоlecь (Вознесенськ), Балакли (у місці впадіння р. Чичиклея у П. Буг), Черноград (на Лівобережжі Дністра), Качибей-Коцюбієве (Одеса) постали в результаті литовсько-руської колонізації. Але відносно стабільним українське населення було лише в зоні басейнів річок Кодима та Савранка, прилеглої зони лівобережжя Дністра. Ще у першій половині XIV ст. тут з'являється низка поселень, про які згадується у письмових джерелах [15, с. 162], функціонує переправа через П. Буг - "блід Вітовта" [24, с. 259].

У другій половині XIV ст. литовські шляхтичі отримують тут земельні володіння. Виникають поселення Молокіш, Калаур, Рашків та інші. В кінці XIV ст. вже існує поселення Саврань. Загальновідома згадка Мартина Бельського, про тутешніх козаків, які 1489 року, як добрі знавці місцевості, допомагали синові короля Казимира IV Янові Альбрехту переслідувати татар.

Велике князівство Литовське розпочало активну діяльність в глибинних районах Степу. Свідчення французького дипломата Ж. де Ланнуа дають підстави стверджувати, що українці брали безпосередню участь у розбудові краю. За наказом великого князя литовського Вітовта саме подільський староста Гедигольд для будівництва міста на лівому березі Дністровського лиману привів 12 тисяч робітників і доставив 4 тисячі возів з будівельними матеріалами [18, с. 7].

З приходом ногайців у Північне Причорномор'я в кінці XV - на початку XVI ст. і встановленням офіційного кордону між Туреччиною і Річчю Посполитою по річках Ягорлик і Кодима, регіон офіційно визнається прикордонним, а колонізація українцями степової території уповільнюється.

Але до цього часу українцям, перш за все з Поділля, ці землі були добре відомими. Северин Наливайко у 1595 році звертався до польського короля Сигізмунда III з проханням дозволу оселитися саме у Буго-Дністровському межиріччі [26, с. 91].

Новий етап заселення порубіжної зі степом території розпочався з 60-х років XVI ст. Після Люблінської унії 1569 року з дозволу сейму і короля почалось активне освоєння південних територій польськими магнатами. На початку XVII ст. кількість поселень, що знаходились у володінні Томаша Замойського, виявилась достатньою для створення територіально-адміністративної одиниці - Рашківського ключа, а 1606 року князі із роду Конєцпольських отримали у володіння землі між річками Савранка і Кодима - Савранський наділ і заснували на правому березі річки Савранка при її впадінні у П.Буг фортецю Конєцполь [30]. У цьому контексті прикметним є зауваження Г.Боплана, який будував укріплення. "Виток Саврані, або Новий Конєцполь, є останнім поселенням, яке мають поляки зі сторони Очакова..." [14, с.16]. Це значить, що на південь від Конєцполя українських сіл під польським володінням не існувало. Однак, це не значить, що українці не розселялись на турецькій території. З дозволу турецької адміністрації українці поступово заселяють степи Північно-Західного Причорномор'я. Спорадичність проникнення в край з XVIII ст. посилюється, особливо після доручення османського уряду місцевій адміністрації сприяти переселенням, зокрема у Придністров'ї [4, с.23]. Міграції ще не набувають масових масштабів, однак письмові джерела вказують на переселення різних соціальних верств - козаків, селян з різних областей України. Козаки залишалися під час військових походів до Туреччини, Молдови, або це були запорожці, що працювали на сезонних рибних промислах і не повернулись на Січ. Та козацькі походи не мали господарсько-економічних наслідків, не супроводжувались практичним освоєнням українцями степу, але знання про степ, його ресурси, придатність для успішної господарської діяльності учасники численних походів поширювали серед українського населення порубіжних зі степом регіонів.

Йдеться і про невільників-українців, які потрапили до ногайського полону. Окремі свідчення вказують на достатньо велику чисельність, яка переходить за тисячі [21, с.12, 120]. У 1722 - 1723 рр., під час придушення повстання буджацького султана Адиль-Грея, кримський хан Менглі-Гірей захопив понад 1500 запорожців, яких "у Білгородщину на каторги запродали" [20, с.120-123].

Картографічні матеріали і письмові джерела свідчать, що в середині XVII ст. Буго-Дністровське межиріччя, а саме терени навколо річок Савранка і Кодима були вже залюдненими. Так, відомо, що 1654 року татари спустошили в регіоні поселення на той час з уже вкорінившимся українським населенням, розвинутим господарством і соціальним устроєм. Про усталеність культурно-побутового життя, ефективного функціонування

звичаєво-правової системи у цій місцевості писав Павло Алепський. Відвідавши Рашків та навколишні села, він відзначив освіченість населення. "Починаючи з цього міста і по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що збудила наш подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і доньок, уміють читати й знають порядок служб та церковні наспіви; крім того, священники навчають сиріт і не залишають їх вештатися вулицями невігласами" [1, с. 189-195].

Однак з часом ситуація в краї значно погіршилася. Після Бучацького договору 1672 року Поділля перейшло до Туреччини, почастишали напади турків і татар на українські поселення, насамперед прикордонної Брацлавщини, а після Бахчисарайського мирного договору 1681 року землі Задніпров'я (Київщина, Поділля і Брацлавщина) визнано нейтральними, без міст і населення. Однак польський король Ян Собеський (1629-1696) своїм універсалом дозволив українським козакам і селянам заселяти землі між Дністром і Дніпром [27, 140]. В кінці XVII ст. саме на незаселених землях на берегах Кодими і Савранки чисельність переселенців зростає, на що вказують і свідчення білоцерківського і фастівського полковника Семена Палія, який 1693 року очолював козаків під час битви з татарами на річці Кодимі. На пропозицію перейти на службу до московського царя чи перебратися на Запоріжжя він відповів: "Шкода мені розлучатися з цим місцем не тільки тому, що там багато будівництва мого, велике поле хлібом засіяне, але й тому, що я взяв це місце порожнє й заселив його..." [27, с. 140]. Відомі села в кінці XVII ст. і на землях праворуч від р. Ягорлик. В одному з них - Красенькому - церква існувала вже з 1690 року [9, с. 193].

На початку XVIII ст. цей регіон частково входив до зони селянських повстань на Поділлі і Брацлавщині і після поразки чимало українців знайшли притулок у С. Палія на землях басейну річок Кодима і Савранка. 1703 року майже вся територія Ягорлицького староства опинилася під контролем С. Палія. Потік українських переселенців помітно зріс. У першій половині XVIII ст. колонізаційний процес активізували і дії польських магнатів, які пообіцяли переселенцям пільги, наприклад звільнення на чотири роки від податків [17, с. 44]. В край прибували з різних регіонів Правобережної і Лівобережної України [13, с. 19]. Засновано нові поселення, відроджувалися ті, що існували раніше. Деякі, що між річками Кодимою і Савранкою, згадуються у письмових джерелах, зокрема у щоденниках учасників походу фельдмаршала Мініха до Дністра 1738 року [7]. Декілька поселень (Білоч, Молокиш та Заречен) нанесені на карту 1745 року "Мала Татарія з прикордонною Київською і Білгородською губерніями" [2, 38. рис. 7-а]. До середини XVIII ст. в регіоні існувало більшість відомих сьогодні сіл. Прізви-

ща перших переселенців вказують на місця їхнього походження переважно з Поділля. Практика надавання прізвищ за місцем попереднього проживання була поширеною: Рашківські переселилися з Рашкова, Маньківські - з Маньківки, Бодачівські з Бодачівки, Бабчинські з Бабчинець, Вербецькі із Вербки і.т.д. [17,с.807,833].

З приєднанням у 1703 році до Османської імперії прикордонної території вздовж річок Кодима і Ягорлик, до Порти потрапила і значна кількість місцевого християнського населення, яке, з утворенням адміністративно-територіальної одиниці, стало більш захищеним від нападів ногайців. Регіон перетворився у своєрідну базу для переселення українців на південь північно-причорноморських степів. До середини XVIII ст. стан українського населення порубіжжя Степу і Лісостепу стабілізувався. Значну частину населення у межиріччі Південного Бугу і Дністра, Кодими і Ягорлика складала саме українці. Край, що адміністративно підкорявся Кримському ханові, стали називати "Ханська Україна".

Відомості про Ханську Україну зафіксовані в "титулі молдавських митрополитів". Під цією назвою в їхні володіння входили землі Очаківської області [12,с.2]. 1760 року назва "Ханська Україна" згадується в грамоті митрополита Даніїла, влада якого розповсюджувалась і на цю область. Деяка інформація з джерел досить конкретна і переконлива. Так йдеться про те, що хоча і вважались ці землі кочів'ями ногайців, було тут достатньо християнського населення - зокрема українців з Поділля [12,с.1]. І хоча автор статті протоієрей А.Г.Лебединцев вказує, що більшість населення складала молдовани [12,с.8], слід брати до уваги, що мова йде про придністровські села. Деякі фрази однозначно вказують на українську національність. "Наступник Даніїла Іаким... також має у своєму титулі Україну, але прикметно, у такому висловлюванні, яке робить цю країну власністю народу українському, а не ханові - місцевому володарю" [12,с.3]. На час приєднання до Росії у 1791 році, Буго-Дністровське межиріччя вважалось достатньо заселеним. "Немає сумнів, що ця Україна мала раніше більше населення. ... пастирі молдавські не стали б безпідставно збільшувати свій титул і вписувати до нього те, що не відповідало назві "всєя", цілої України, "всього володіння Українського" [12,с.11]. Але на 1791 рік чисельність населення області зменшилась, оскільки турки, втративши Очаків, і "побачивши свою неспроможність утримати за собою і область Очаківську, то самі палили і нищили всі села, що в ній знаходились" [12,с.11].

Чергова хвиля притоку українського населення в покодимське порубіжжя, південно-західну частину степу припадає на останню чверть XVIII

ст. і пов'язана з міграціями козаків. Козацький етап заселення розпочався з 1775 року - ліквідації Запорізької Січі. 1778 року султанський уряд офіційно дозволив колишнім запорожцям оселитися на землях Османської імперії спочатку в Буго-Дністровському межиріччі, а в 1789 році козаки отримали дозвіл на розселення навіть за Дунаєм. Щоб не потрапити під закріпачення, залишали козацькі вольності і селяни. Тисячі козаків і селян подались у турецькі володіння, насамперед на відомі їм місця, зокрема у Буго-Дністровському межиріччі і Буджаку, де вони регулярно працювали на рибних промислах і де чимало оселилося ще в першій половині XVIII ст.

Найбільш населеними в Очаківській окрузі були райони по р.Тилігул, біля Хаджибея і Балти, на Нижньому Подністров'ї від Акермана до Бендер, у Буджаку в дунайських гирлах [3,с.8].

1778 року султан дозволив козакам заснувати Січ в Кучурганах (понижзя Дністра) [3,с.9], але царський уряд намагався виселити колишніх запорожців з Очаківської землі і уклав навіть відповідну угоду з Туреччиною - Айналі-Кавакську конвенцію від 10 березня 1789 року. Однак козаки не покинули край. У 1781 році офіційно повідомлялось, що в районі Бендер і вниз по Дністру "аж в трьох місцях оселилися бувші запорожці; багато з них одружилосся; всього хат 650; вони поділені між окремими слободами, одна од другої на протязі трьох верст" [5,с.14-15]. Вказувалось і на велику кількість козаків у районі Балти, а на землях "за містом Белогородом...колишніх запорожців вісім тисяч, які живуть у побудованих землянках, харчування мають від ловлі риби" [6,с.20].

Крім запорозьких козаків на степових просторах розселявали і козацькі війська. Створені передусім з метою захисту південних кордонів Російської імперії і участі у російсько-турецькому протистоянні, козацькі війська стали важливим фактором у процесі заселення порубіжних територій. До того ж, царський уряд одночасно вирішував ще одну проблему - заселення вільних територій, налагодження стабільного господарства, здатного задовольнити потреби населення, а у подальшому поповнювати державну скарбницю. Так, Чорноморське козацьке військо отримало у користування значну територію, на якій розмістили три паланки: Подністрянську, Кінбурнську, Березанську. Зокрема у Подністрянській паланці існувало 30 поселень, в яких проживало 1500 козацьких родин, не враховуючи хуторів і поселень при риболовецьких заводах по річках та лиманах [8,с.58]. Йдеться про поселення не як суто військові об'єкти, а звичайні сільські поселення з населенням, життєдіяльність якого здійснювалась відповідно до народних, у даному випадку українських, традицій, адже

було серед них чимало родин із запорозьких вольностей, до яких приєднувались знайомі і родичі з "польської" України.

Запорозькі козаки, козацькі війська (Чорноморське (1787-1792), Усть-Дунайське Буджацьке (1806-1807), Дунайське (Новоросійське) (1828-1869) своєю присутністю у степу створювали сприятливе психологічне підґрунтя для переселення українських селян. А одне із завдань чорноморців - охорона місцевого населення від мародерів і дезертирів [10] - доводить факт існування, на період розселення козацьких військ, мережі сільських поселень.

Масштабним стає переселення українців на землі Буго-Дністровсько-межиріччя, які з 1791 року за Ясською угодою відійшли до Росії. Але ще до підписання мирної угоди українці оселилися на берегах Чорного моря. Показовими є зауваження В.Н Яковлева в роботі "К истории заселения Хаджибея". Декілька абзаців важливі для нас з точки зору етнічної ідентифікації перших поселенців і, власне, не стільки Хаджибея, а округи, бо автор наголошує на тісню ув'язку переселенцями місця вибору для поселення з традиційними видами господарювання. Яковлев В.А. не був обтяжений і заангажований (як деякі теперішні наші краєзнавці і не тільки) проблемою гострих дискусій щодо засновників населеного пункту на березі моря. Судячи з тексту, він вирішував декілька завдань, серед яких головними слід визнати три - встановлення часу та імені засновника поселення, перейменування поселення Коцюби у Хаджибей, розвиток Одеси як російського міста. Використовував дослідник доступні на той час джерела, які дозволили йому стверджувати, що не пізніше 1415 року - першої письмової згадки про поселення - литовський шляхтич Коцюба-Якушинський у своєму селі на р.Буг взяв декілька родин і заснував хутір над морем, відомий під назвою Коцюбин хутір [28,с.11].

Для нас важливо навіть не ототожнення Коцюбиного хутора з Хаджибеєм (Одесою), а те, що українські хутори на березі Чорного моря існували на початку XV ст. Про те, що українці були основою сільської округи Хаджибея, Яковлев В.Н. вказує безпосередньо: "Більшість перших поселенців по хуторах на окраїнах Хаджибея малороси за походженням, вихідці з Поділля, Волині й інших руських областей Речі Посполитої"; "Перший міцно осілий елемент окраїн Хаджибея складали вихідці з польських областей південно-західного краю" [28,с.15] - тобто з території України.

Про українську ідентичність селян з хуторів навколо Хаджибея дізнаємося з відомої скарги на безчинства російських солдат. У написаному російською мовою тексті чимало українських слів, таких як "приіхалы", "сіно", "жито", "жінки", "дівки", "тоді", "маленький хлоп-

чик", "стріляти" та інші, які не викликають сумнівів щодо етнічної приналежності авторів.

"Право першого заселення" і відселення ногайців у 1770 - 1771 роках створили сприятливі умови для переселенців, чим українці і скористалися.

Крім українських селян, на околицях Одеси розселилися зі своїми родинами запорозькі, а пізніше і чорноморські козаки. Ще А. Скальковський писав, що запорожці осіли біля Хаджибейської фортеці [22, с. 190]. На кладовищах українців-першопоселенців збереглися намогильні хрести з датами до "заснування" Одеси [11, с. 281], а прізвища з метричних книг за 1809 - 1822 роки вказують, що абсолютною більшістю мешканців на околицях Одеси є українці [23, с. 44].

За спогадами Ю. Крашевського в середині XIX ст. у Буго-Дністровському межиріччі українці складали чисельну більшість, а руська мова (українська - авт.) у степу найбільш розповсюджена і її розуміли усі [29, с. 133]. Другими за чисельністю були молдовани. "Русь і молдовани складають мабуть більшу частину поселенців" [29, с. 148]. Він пише, що молдовани-переселенці зберегли поміж українцями свою мову і звичаї [29, с. 126]. Деякі його зауваження вказують на посилення міграційного процесу в першій половині XIX ст., прискорення економічного розвитку степового регіону. "Недавно... цей степ так мало був населений і хто їхав до Одеси, починаючи від Балтщини, у полі під ширтами ночувати мусіли, ... У останніх декількох роках ... повстали слободи" [29, с. 135]. Описуючи райони ближче до Одеси, Ю. Крашевський зауважує, що щільність заселення тут вже була настільки значною, що не відповідає уявленню про степ як пустинний край. "Тут що верста, що півверсти ми зустрічаємо слободи, які по декілька разом стикаються і з'єднуються між собою" [29, с. 142]. Тобто йдеться про процес об'єднання хуторів в поселення. Виходячи з цього, можна стверджувати, що в першій половині XIX ст. окремі райони степу, насамперед ті, що знаходились поблизу Одеси, стали вже густо заселеними. Об'єднання хуторів у слободи - пряме свідчення швидкого економічного розвитку краю, збільшення кількості населення, розростання хуторів і перетворення їх у села.

Таким чином, освоєння українцями степової зони Буго-Дністровського межиріччя розпочалось з XIV ст. На цьому етапі заселялись прикордонні землі степу і лісостепу. У подальшому з цього регіону українці опановують простори "відкритого степу".

Незважаючи на уповільнення колонізаційного процесу в кінці XVI - на початку XVII ст. в басейнах річок Кодима і Савранка вже існує мережа сільських поселень, а в першій половині XVIII ст. зафіксовані вони і в "Ханській Україні".

Кушнір В.Г.

**К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ СЕТИ УКРАИНСКИХ
ПОСЕЛЕНИЙ В СТЕПНОЙ ЗОНЕ БУГО-ДНЕСТРОВСКОГО
МЕЖДУРЕЧЬЯ**

В статье рассматривается вопрос о формировании сети украинских поселений в степной зоне Буго-Днестровского междуречья. Он непосредственно связан с проблемой изучения процесса адаптации хозяйства и быта украинцев к условиям степной среды и существование поселений свидетельствует о завершении по крайней мере раннего его этапа.

Ключевые слова: украинцы, Буго-Днестровское междуречье, степная зона.

Kushnir V.G.

**TO THE QUESTION OF FORMING OF A UKRAINIAN SETTLEMENTS
NETWORK IN THE BUG-DNESTER INTERFLUVIAL STEPPE AREA**

The problem of the formation of a Ukrainian settlements network in the steppe area of the Bug-Dniester interfluvial country is examined in this article. It is directly related to the problem of study of adaptation process of an economy and mode of life to the steppe environment conditions. These available settlements demonstrate at least the completion of its early stage.

Keywords: Ukrainians, Bug-Dniester interfluvial country, a steppe zone.

Примітки

1. [Алепский Павел] Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное сыном, архидиаконом Павлом Алепским / перевод с арабского Г.А.Муркуса // Чтения в Императорском обществе истории и древностей при Московском университете. - М., 1898 - Кн.4. - Ч.2.- С.189-195 (переклад з російської М.Славинського).

2.Аргатюк С.С., Кушнір В.Г. Крутянський ключ: нарис з історії Кодимського району.- Одеса.- 2010.- С.38.- рис.7-а.

3.Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України. 1775 - 1869.- Одеса, 1995.- С.6.

4.Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель (XVIII - початок XIX ст.).- Одеса, 2002.-С.23.

5.Донесення кур'єра російського посольства у Константинополі поручика Петрова до Катеринославського губернатора М.Язикова. Грудень (?) 1781 р. / Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна.-1914.-№3.С.14-15.

6.Донесення товариша ольвіопольської канцелярії І.Мержанова до Катеринославського губернатора М.Язикова.12 березня 1782 р. Ольвіополь / Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна.-1914.-№3.С.20.

7.Журнал жизни и службы князя Михаила Никитича Волконского / интернет видання: Публікація А. К. Афанасьєва: feb-web.ru/feb/.../rad-009-.htm.

8.Зубко І.М. Подністрянська паланка Чорноморського козацького війська: 1790-1792 рр. // Историческое краеведение Одесщины.- Вып.1.- Одесса, 1992.- С.58.

9.Карачківський М. Північно-Західна Балтизна (історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року) // Историко-географічний збірник ВУАН. - Т.3. - К.: ВУАН, 1929. - С.193.

10.Короленко П.П. Предки кубанських казаків на Дніпрі і на Дністрі - Катеринодар.- 1900.

11.Кушнір В.Г. Кам'яні хрести степу // Археология и этнология Восточной Европы.- Одесса, 1997.- С.281.

12.Лебединцев А.Г. Ханская Украина// Записки Одесского общества истории и древностей. - 1844.- Т.1.

13.Мордовцев Д.Л. Гайдамаччина (1730-1768) // Гайдамаччина: историческая монография в двух частях. - Ч.І. - С.Пб., 1902. - С.19.

14.Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассером-де-Бопланом / Гийом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России / пер. В.Г.Ляскоронского со второго французского издания 1660 года. - К., 1901. - С.16.

15.Петрунь Ф. О. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. - Східній-світ, 1928. - № 6. - С. 162. // <http://ssvit.iatp.org.ua/28/6/petru.htm>.

16.Пієденна Україна кінця XVIII ст. - Запоріжжя, 2005. - Вип. 12. - С. 44.

17.Приходы и церкви Подольской епархии. Ольгопольский уезд // Труды Подольского епархиального статистического комитета.- Каменец-Подольский, 1901.-С.807, 833.

18.Путешествие Гильбера де Ланнуа по Южной России в 1421 году.- Одесса, 1852.- С.7.

19.Рябінін-Скляревський О. Запорозькі бунти данайців 1771 - 1774 рр. і початок Задунайського Коша // Наук. зб. за рік 1927.- С.82.- (Записки Укр.наук.тов-ва в Києві: Істор.секція ВУАН / Під ред. М.Грушевського; Т.26.

20.Скальковский А. Дунайцы // Киевская старина. - 1885. - № 1. - С.453; Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина. - 1882. - № 2. - С.120-123.

21.Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина. - 1882. - 2. - С. 12,120.

22.Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского.- Одесса, 1885.- Ч.3.- С.190.

23.Шувалов Р. Украинские поселения в окрестностях Одессы // Историчне краєзнавство Одесщини.- Вип.4.- Одеса, 1993.- С.44.

24.Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. - СПб., 1898. - С. 259.

25.Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків у трьох томах. - Т.3. - Львів, 1992.- С.140.

26.Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. - Т.2, Р.7. - Львів, 1991. - С. 91.

27. Яворницький Д.І. *Історія Запорізьких...* - Т.3. - Львів, 1992, Р.7. - С.140.
28. Яковлев В.А. *К истории заселения Хаджибея (1789 - 1795)*. - Одесса, 1889. - С.13, 15, 44.
29. Kraszewski J.I. *Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Bud?aku: dziennik przeja?ki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 wrze?nia*. - Vilno, 1845. - Т.1. - С.133.
30. Jablonowski A. *Polska XVI wieku nod wzgledem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijw-Braclaw)*. - Warszawa, 1897. - Т. 20 (10). - s.612.

Петренко І.М.

УДК 281.9(477)"17"

КРОВНА І ДУХОВНА СПОРІДНЕНІСТЬ ТА СВОЯЦТВО В СИСТЕМІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ПРАВОСЛАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХVІІІ СТ.

У статті проаналізовано таке явище шлюбно-сімейних відносин, як одруження православних українців Російської імперії у ХVІІІ ст. в заборонених Церквою ступенях кровного і духовного споріднення та свояцтва. Показано боротьбу з цим Російської Православної Церкви. Проаналізовано еволюцію церковних приписів щодо зменшення ступенів споріднення, дозволених для одруження.

Ключові слова: духовна, кровна спорідненість, свояцтво, миряни, шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, подружжя, Російська Православна Церква.

Науковий інтерес до феномену Православної Церкви зумовлюється, в першу чергу, методологічним переосмисленням розуміння її суті як соціальної інституції та ролі в усіх сферах суспільства під впливом суттєвих світоглядно-ідеологічних змін. Актуальним завданням для сучасної історичної науки є об'єктивне висвітлення соціальних аспектів історії, які тривалий час залишалися на периферії дослідницьких інтересів або мало досліджувалися. Серед найменш досліджуваних проблем є вивчення історії шлюбно-сімейних відносин, які є складовою частиною соціальної історії суспільства і які й перебували тривалий час під опікою Церкви.

Соціальний інститут шлюбу є об'єктом дослідження багатьох наук, зокрема, філософії, соціології, психології, юриспруденції, релігієзнавства, історії та ін. Християнське суспільне вчення не обмежується лише виробленням філософських і богословських засад. Воно досліджує також надзвичайно різноманітні структурні ланки людського суспільства, в тому числі і шлюбно-сімейні відносини в суспільстві.

27. Яворницький Д.І. *Історія Запорізьких...* - Т.3. - Львів, 1992, Р.7. - С.140.
28. Яковлев В.А. *К истории заселения Хаджибея (1789 - 1795)*. - Одесса, 1889. - С.13, 15, 44.
29. Kraszewski J.I. *Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Bud?aku: dziennik przeja?ki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 wrze?nia*. - Vilno, 1845. - Т.1. - С.133.
30. Jablonowski A. *Polska XVI wieku nod wzgledem geograficzno-statystycznym. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijw-Braclaw)*. - Warszawa, 1897. - Т. 20 (10). - s.612.

Петренко І.М.

УДК 281.9(477)"17"

КРОВНА І ДУХОВНА СПОРІДНЕНІСТЬ ТА СВОЯЦТВО В СИСТЕМІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ПРАВОСЛАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХVІІІ СТ.

У статті проаналізовано таке явище шлюбно-сімейних відносин, як одруження православних українців Російської імперії у ХVІІІ ст. в заборонених Церквою ступенях кровного і духовного споріднення та свояцтва. Показано боротьбу з цим Російської Православної Церкви. Проаналізовано еволюцію церковних приписів щодо зменшення ступенів споріднення, дозволених для одруження.

Ключові слова: духовна, кровна спорідненість, свояцтво, миряни, шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, подружжя, Російська Православна Церква.

Науковий інтерес до феномену Православної Церкви зумовлюється, в першу чергу, методологічним переосмисленням розуміння її суті як соціальної інституції та ролі в усіх сферах суспільства під впливом суттєвих світоглядно-ідеологічних змін. Актуальним завданням для сучасної історичної науки є об'єктивне висвітлення соціальних аспектів історії, які тривалий час залишалися на периферії дослідницьких інтересів або мало досліджувалися. Серед найменш досліджуваних проблем є вивчення історії шлюбно-сімейних відносин, які є складовою частиною соціальної історії суспільства і які й перебували тривалий час під опікою Церкви.

Соціальний інститут шлюбу є об'єктом дослідження багатьох наук, зокрема, філософії, соціології, психології, юриспруденції, релігієзнавства, історії та ін. Християнське суспільне вчення не обмежується лише виробленням філософських і богословських засад. Воно досліджує також надзвичайно різноманітні структурні ланки людського суспільства, в тому числі і шлюбно-сімейні відносини в суспільстві.

Згідно християнського віровчення? шлюб є одним із семи церковних таїнств. Мета шлюбу, згідно Кормчої книги - збірника візантійських правил, що регулювали шлюбно-сімейні відносини в Російській імперії, була не скільки в примноженні потомства, але й у тому, щоб поєднати чоловіка і жінку в нерозривний союз любові, дружби і взаємної допомоги. Подружжя, яке виникає внаслідок шлюбу, є цілістю, хоча в ньому поєднуються найрізноманітніші рівні людини як істоти духовно-тілесної. З точки зору Церкви, Таїнство не позбавляє шлюб його природного змісту, але надає йому сакраментального характеру.

Перші праці з дослідження історії сім'ї з'явилися у II половині XIX ст. Правовому регулюванню шлюбно-сімейних відносин у Російській імперії присвятили свої роботи відомі історики права: М.Ф.Владимирский-Буданов, О.І.Загоровський, В.М.Латкін, Д.І.Мейер та ін. [2]. Канонічне сімейне право було предметом дослідження І.С.Бердникова, В.І.Добровольського, О.С.Павлова, М.С.Суворова [1]. У своїх роботах вони розглядали вплив візантійського права на сімейне право Російської імперії, визначали і аналізували ступінь запозичення правових норм, встановлювали співвідношення церковного і світського права. Серед сучасних дослідників історії сім'ї в Російській імперії варто назвати праці російських вчених: М.К.Цатурової, Н.Л.Пушкаревої, В.Ю.Лещенко, Е.М.Лєвшина, А.В.Носкової [16] та ін. Серед українських дослідників шлюбно-сімейних відносин в Україні варто назвати роботи Р.П.Чмелика, В.Л.Маслійчука, І.І.Лимана, Н.Пилипенко, О.Романової, М.М.Сулими [24] та ін.

Дана стаття покликана дослідити такий аспект суспільних відносин, як одруження в заборонених Церквою степенях споріднення - кровного, духовного і свояцтва серед українського православного населення XVIII ст. Показати еволюцію церковних приписів щодо зменшення степенів споріднення, дозволених для одруження.

У Російській імперії у XVIII ст. до умов укладання шлюбу відносилися: досягнення шлюбного віку; взаємна згода осіб і їхніх батьків, а також для військових згода начальників і командирів; наявність не розірваного шлюбу; перебування в заборонених степенях кровного споріднення і свояцтва, встановлених Кормчою; чернецтво; відсутність хвороби; засудження на безшлюбність.

Велику заплутаність, згідно церковних приписів, являло собою правильне визначення ступенів кровної чи духовної спорідненості та свояцтва. Спорідненість - це тип соціальних зв'язків, які пов'язують людей в одну групу родичів. Кровна спорідненість - це зв'язок осіб, які походять від спільного родича. Цей зв'язок має фізичний характер, що виявляється

в єдності крові нащадків, котрі походять від одного пращура. Саме у кровній спорідненості і виявляється природна перешкода статевим відносинам між близькими родичами. Шлюби між близькими родичами, як правило, супроводжувалися хворобливістю потомства і вимиранням цілих родів. Згідно церковних приписів, спорідненість кровна є одночасно і зв'язком моральним. Адже між родичами, окрім кровної спорідненості, існують і відносини морального характеру - почуття родинної любові, чистота і святість якої не допускає статевих відносин.

Близькість чи віддаленість кровної спорідненості визначалася ступенями, що рахувалися по числу народжень. Ступені спорідненості є винаходом римської юриспруденції. Ступеню спорідненості називається зв'язок однієї особи з іншою за посередності кількості народжень між ними. Між батьком і сином одне народження, тому, одна ступінь спорідненості; між дідом і внуком два народження і тому дві ступені спорідненості. Ряд ступенів, що послідовно йдуть одна за одною в одному напрямку, називається родинною лінією. Прямою родинною лінією називався порядок осіб, які безпосередньо походять один від одного. Керуючись візантійською традицією, Православна Церква прийняла за основу правило, що забороняло шлюб у кровній спорідненості до сьомої ступені. Указами 1752 і 1767 років було наказано керуватися у питаннях шлюбу по кровній спорідненості "словом Божим", правилами учителів і отців церкви, Духовним регламентом.

За словами російського історика В.О.Ключевського, християнський шлюб не допускається між своїми, тобто родичами, не настільки віддаленими один від одного, щоб перестав відчуватися родинний зв'язок між ними (мається на увазі пережитки давнього родового ладу. - Прим. І.П.). Тому, дозволяючи шлюби між віддаленими родичами, Церква привчала їх дивитися одне на одного як на чужих [10, с. 333-334]. Як відомо, чим віддалені кровні зв'язки між людьми, тим здоровіше народжується нове покоління. Тому, дбаючи про міцне потомство, політика Церкви і світської влади була спрямована на піклування про майбутнє держави і її народу.

31 липня 1749 р. в Київську духовну консисторію подано "покорнейшее доношение", підписане архімандритом случьким Михайлом. У ньому йдеться про те, що в 1747 р. "Иосиф Оранский, будучи архимандритом случьким <...> правильно отлучил от святых грекороссийской церкви знатного мещанина случького Матвея Христича и жену его, Анну Романовичовну" [9, арк. 88]. Подружжя більше не мало права сповідатися, їм заборонено було входити в церкву. Причиною цього було те, що

"в близком по кровенстве браком сочеталися да еще от унеятского попа, а не от благочестивого священника" [9, арк. 88]. Архімандрит подав схему, згідно з якою "два брата две родные сестры неприемлема" [9, арк. 89зв.]. Протягом 1750 р. йшло листування, зрештою було прийнято ухвалу: грішникам приписувалося утримання від ставевого життя і постувати.

18 січня 1751 р. в Синоді заслуховувалася справа, яка надійшла з Білгородської духовної консисторії, про одруження рідних братів Івана і Абросима зі своїми двоюрідними сестрами, які були народжені від різних батьків. Іван одружився з Марією Григор'євою, а Абросим із Оленою Даниловою. За такий незаконний шлюб священника Якова Васильєва позбавили сану. Подружжя розлучили. Синод у 1753 р. не дозволив чоловікам і жінкам їм більше одружуватися [11, с. 34]. Однак виявилось, що Абросим вже помер, а Іван з Марією втекли.

У 1752 р. Чернігівська духовна консисторія розглядала справу про розірвання шлюбу мешканців с. Обложки Дмитра і Анастасії Щербин, які мали близьку ступінь кровного споріднення, та покарання священника Карпа Яснопольського, котрий вінчав подружжя. Чоловік і жінка побралися 13 червня 1745 р. Консисторія, проаналізувавши ступені споріднення, ухвалила "свое мнение по брачившихся - Дмитрия и Анастасию не винить" [7, арк. 2]. Остаточне рішення консисторії було таким: "вышеозначенный брак развести навсегда, и приходской поп смотрел бы того крепко, дабы общества нигде не имели подтвердить, только бы лицам, если пожелают брачитись, только бы не в противность церкви святой не возбранять, а попа Яснопольского запрет на год священство в Каменский монастырь в заточение отправитъ с предписанием дабы по исполнением рапортовано" [7, арк. 15].

У 1755 р. в Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа про шлюб мешканців м. Переяслав Кузьми Задороженка і Феодосії, які перебували в кровній спорідненості. Про це повідомив місцевий мешканець Михайло Величко [20, арк. 1].

Вперше справу про одруження в заборонених степенях спорідненості на Полтавщині у Пирятинському духовному правлінні (за даними документів, що збереглися) було порушено в лютому 1787 року. Священик Пирятинської Преображенської церкви Василь Тарасевич доповідав, що 23 січня 1787 року повинчав посполитих колезького реєстратора Данила Вакуловича з села Малютинці Василя Шевченка із вдовою Варварою Козчихою [3, арк. 1]. Умовив його це зробити намісник пирятинської Преображенської церкви Леонтій Якубовський, котрий запев-

нив його, що має свідоцтва з дозволом на вінчання від парафіяльного священика В.Шевченка. За вінчання В.Тарасевич отримав 12 руб.

Потім виявилось, що В.Шевченко і В.Козчиха перебували в "плотском родстве" [3, арк. 7]. Через цю перешкоду парафіяльний священик села Малютинці Марко Суходольський відмовився вінчати Шевченка. Тому останній, приховавши факт кровної спорідненості з Варварою, вінчався у Пирятині. Ісрей В.Тарасевич, не провівши відповідного шлюбного обшуку (опитування), повинчав молодих. Однак про цей факт стало відомо духовному правлінню. Під час слідства справи виявилось, що пирятинський козак Стефан Порола, котрий був присутній на вінчанні подружжя, відмовився давати присягу, тому що знав про близькі родинні стосунки Шевченка і Козчихи. Це він підтвердив у Пирятинському духовному правлінні, куди був викликаний для свідчень. З'ясовуючи обставини справи, можна припустити, що Василь Тарасевич знав про кровну спорідненість подружжя, про це свідчить відмова присягати Стефана Пороли під час вінчання, однак все рівно повинчав пару. На жаль, у справі відсутнє рішення духовного суду.

Духовна спорідненість виникає після здійснення обряду хрещення: між хрещеними батьками і похресником (похресницею); поміж кумами (хрещеними батьками поміж собою, поміж хрещеними і біологічними батьками дитини). Духовні батьки (хрещена мати і хрещений батько) виконували низку важливих соціальних функцій щодо дитини. Вони вступали в опіку над дитиною (в роль "соціальних" матері і батька) майже від її народження. Ступені спорідненості визначалися наступним чином: хрещений батько, по відношенню до похрещеного, перебуває у першій ступені спорідненості, як батько; до фізичних батьків похрещеного - у другій ступені, як їхній брат; до фізичних братів похрещеного - у третій ступені як їхній дядько. Відносини хрещеного і похрещеного прирівнювалися до відносин кровної спорідненості між батьками і дитиною. У сільській православній традиції хрещені батьки були неначе посередниками між хрещеником і світом святих. Вважалося, що їхні молитви мають чудодійні властивості. На духовних батьків покладалися також виховні, навчальні функції, вони були відповідальні перед Богом за виховання взірцевих православних християн. Церква забороняла шлюби поміж кумами, хрещеними батьками і похресниками.

У 1746 р. в Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії священика м. Іркліївки Дмитра Карповича було звинувачено в порушенні правил споріднення. Зокрема, виявилось, що він перебував у духовній спорідненості зі своєю дружиною через хрестини дітей родичів [19,

арк. 1]. Повідомив про це в консисторію протопіп м. Золотоноша Василь Петрашевич.

У 1764 р. в Білгородській духовній консисторії розглядалася справа про перелюб одруженого священика Олексія з дружиною пономаря Теклею. У них народилася дочка Єфимія, "а крестил онаго младенца упомянутый поп сам, восприемником же был брат ее Феклы родной, той же церкви церковник Иоанн, а восприемницей была оной же церкви дьячка Григория жена Евдокия, которые о том знали, что оной поп Алексей в разное время прелюбодейное грехопадение с нею чинил" [23, арк. 1]. Тож спостерігаємо порушення церковних канонів: дитину хрестив її ж фізичний батько, громада мовчала, виявляючи солідарність, адже давно було відомо про перелюб.

У 1741 р. Київська духовна консисторія заборонила укладати шлюб між Уляною Горленко і Андрієм Маркевичем, адже вони перебували в духовній спорідненості. З'ясувалося, що батько Уляни Андрій Горленко і мати Андрія Маркевича були хрещеними в сина генерального судді Юхима Горленка Петра [17, арк. 10зв., 53].

Катерина Козулиха з с. Шабельниково у 1746 р. подала скаргу в Переяславсько-Бориспільську духовну консисторію, що вона є хрещеною матір'ю Йосипу і Василю Ілленкам. Вони ж вирішили побратися з її ж хрещеними дочками Феодосією і Юстиною Лавренко. Зрештою, консисторія вирішила пари розлучити [18, арк. 15].

Свояцтво - спорідненість за шлюбом. Відносини свояцтва прирівнювалися до кровноспорідненим на основі формули про чоловіка і дружину як однієї плоті. Розрізнялося свояцтво між одним із подружжя і кровними родичами іншого, між кровними родичами одного і кровними родичами іншого. Обидві родинні фамілії, які вступили у свояцтво, розглядалися як дві бокові лінії в кровній спорідненості. Тим самим родичі дружини ставали родичами чоловіка в тих самих ступенях, у яких вони рідні дружині, але не по кровній спорідненості, а по свояцтву. Шлюби по свояцтву заборонялися до шостої ступені включно. Певні труднощі у встановленні ступенів свояцтва полягали в тому, що багато родичів могли не підтримувати контактів між собою і не знати про шлюби далеких родичів.

3 січня 1768 р. в Чернігівській духовній консисторії військового канцеляриста Івана Рославця було звинувачено в незаконному шлюбі з дядиною (дружиною дядька) Параскою Соколовою. Після смерті свого дядька, бунчукового товариша Івана Васильовича Рославця, племінник одружився з його дружиною. В консисторії вирішили подружжя "от со-

життя развести" [8, арк. 2], накласти на обох єпитимії. Однак вони в консисторію не з'явилися.

У 1764 р. Київська духовна консисторія дала дозвіл на шлюб мешканцям м. Піщани Данилі Бубелю і Ганні Чмирі. Подання туди здійснив намісник Іоанн Чайковський, котрий мав сумніви щодо повінчання пари, і тому не видавав "венечной пам'яті" [21, арк. 2]. Духовний суд склав схему згідно Кормчої книги, і виявив між нареченими двоюрідну спорідненість через своєцтво. Однак виявлений ступінь споріднення дозволяв укладати шлюб.

У 1765 р. в Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа про одруження службовця канцелярії Прохора Трипольського з дочкою священника церкви м. Вороньків Павла Євдокії Єфимієвої. Наречений у зверненні до духовного суду писав: "А понеже <...> свойство хотя и имеетя, однак к союзу брачному не препятствующее, а именно: показанного священника Павла родной брат Леонтий имеет за собою сестру мою двоюродную Феодосию <...>. Того ради духовной консистории нижайше прошу об обвенчании меня с оной девицей Евдокией показанного "6" числа обвенчать" [22, арк. 4]. Зрештою консисторія, ретельно прослідкувавши їхню спорідненість, ухвалила: "родства не следует, того ради в духовной консистории определено повенчать" [22, арк. 5зв.].

У травні 1792 року до Пирятинського духовного правління надійшов рапорт від священника села Годуновки Романовського наступного змісту: "Подданный Его Превосходительства генерала Яким Сулимы прихода моего Алексей Раковский желает понять себе в супружество девицу того ж подданства дочь Даниила Сова. Между сими персонами находится родство: Стефан Раковский имеет себе жену дочь Тарасия, Тарасиев сын понял себе дочь Даниила Сова, Алексей Раковский родной брат Стефана хотит понять дочь Даниила Сова себе в жену, о чем благоволю рассмотреть духовное правление и на оный брак дало бы дозволение рапорту" [4, арк. 18]. Пирятинське духовне правління прийняло наступне рішення: "... между означенными лицами находится только одно сватовство, и то не близкое, по которому вступить в брак по рассмотрению сего правления дозволить" [4, арк. 20].

У грудні 1792 року до Пирятинського духовного правління рапортував священник Миколаївської церкви села Лазірки Василь Шматовський з проханням з'ясувати, чи законний шлюб Данила Шовкопляса та Єфросинії Сирипчихи, які одружилися ще минулого року. Він доповідав, що підданий секунд-майора Миколи Івановича Боярського 45-річний Данило Шовкопляс, котрий був удівцем, "... проживающую

временно в Лазорках женщину Евфросинию много и ратно убеждал его Шматовского просьбами с оною его Шовкопляса и венчать" [5, арк. 5]. Вона вже чотири роки проживала у Лазірках, прийшовши з володінь поміщика Теплова, після смерті свого чоловіка Сави. Виявилось, що рідна сестра 40-річної Єфросинії Сирипчихи Марфа заміжня за двоюрідним братом Данила Козьмою Шовкоплясом. Василь Шматовський, маючи сумніви у законності даного шлюбу, відмовився вінчати пару.

Зважаючи на це, Данило і Марфа були повінчані священиком села Малютинці Андрієм Жураковським, приховавши від останнього факт спорідненості. Василь Шматовський, котрий довідався про це через місцевого мешканця Івана Труфона, котрий і сватав пару, повідомив про цей факт духовне правління. Туди було викликано Данила Шовкопляса, і він повідомив, що через свою простоту приховав від священика факт спорідненості зі своєю дружиною [5, арк. 11]. Було зрозуміло, що Шовкопляс говорив неправду, адже він розумів, що мав зі своєю майбутньою дружиною спорідненість, тобто свояцтво, адже його двоюрідний брат одружився з рідною сестрою своєї нареченої. Православна Церква забороняла подібні шлюби між родичами, хоча й не кровними.

Іерей Андрій Жураковський, викликаний у правління, пригадав, що "годов назад два, когда точно не припомню, а знаю, что в летнее время", повінчав Марфу і Данила. Однак йому було нічого не відомо про спорідненість між ними. Рішення у справі відсутнє [5, арк. 16].

Тож, проаналізувавши справу, можемо впевнено сказати, що порушення священнослужителем Андрієм Жураковським обряду вінчання, зокрема ігнорування шлюбного опитування, призвело до укладання шлюбу в заборонених ступенях споріднення. Така позиція священика була вигідна мирянам, котрі заздалегідь знали про неможливість шлюбу між ними.

У січні 1793 року до Пирятинського духовного правління рапортував священик села Дащенки Трохим Сахновский: "Хотят два лица браком сочетаться и насаждают на меня ... чтоб венчал; но как я по опыту моему и по долгу уверился, что между ими имеется ниже приписанное сродство ... , а именно: сей солдат Иван, который хочет венчаться родной сын дащенского казака Андрея Прилепы, родную же он имеет оную сестру за Кондратом Бойченком, стало быть его зять имеет двоюродную оную сестру ... , которою и хочет сей солдат за себя взять" [6, арк. 2]. Духовне правління, розглянувши справу, дало дозвіл на одруження. У цьому випадку знову спостерігаємо пом'якшення позицій Церкви щодо зменшення заборонених ступенів споріднення.

За словами історика О.Смірнова, в Україні вважалося, що у кровній спорідненості в шлюб вступати не можна до четвертого покоління або восьмої ступені включно, а в свояцтві до четвертого покоління [15, с. 116-117].

Хоча у XVIII ст. буква церковного закону залишалася беззмінною, однак його впровадження на практиці Святішим Синодом послаблювалася все більше і більше. З утворенням Синоду були спроби обмежити ступені заборони шлюбів через духовну спорідненість. Урядовий указ 1752 року наказував Синоду не розривати шлюби, що укладені між хрещеним батьком і хрещеною матір'ю, тобто кумами, які хрестили одну й ту ж дитину, хоча й забороняв подібні шлюби [12].

Указом Синоду від 10 травня 1759 року було ще раз підтверджено про неприпустимість шлюбів, що викликало б "смешение родства" [14]. А також указом від 28 травня того ж року Синод наголосив про неприпустимість шлюбів рідних братів із двоюрідними сестрами.

Наприкінці століття Синод залишав вже без розірвання ті шлюби, в яких подружжя перебувало в таких ступенях кровної спорідненості чи свояцтва, які ще декілька років тому визнавалися безумовно забороненими, а саме - в 5-1 степені кровної спорідненості і 4-й двохрідного свояцтва. Шлюби ж в більш віддалених ступенях споріднення не розривалися Синодом навіть на прохання самого подружжя, мотивуючи наявність між собою спорідненості.

22 березня 1792 року був оголошений іменний указ імператриці Катерини II Синоду з приписом оголосити у всіх парафіях і в обох столицях: "чтобы приходские священники от венчания браков в запрещенных к тому степенях родства или свойства остерегались, и на таковую осторожность снабдить их правилами" [13].

Указом Катерини II від 10 вересня 1787 року було визначено, що архієреї повинні виносити рішення по тих справах, де йшлося про повінчання пар, котрі перебували в спорідненості чи свояцтві на основі 19 глави Генерального Регламенту. Консисторії і духовні правління мали подавати відомості про такі шлюби безпосередньо архієреям для виявлення там заборонених ступенів споріднення і винесення рішення.

Таким чином, проаналізувавши справи, у яких йдеться про одруження в заборонених ступенях споріднення, ми можемо зробити висновки: на парафіяльного священика було покладено обов'язок виявляти факти спорідненості між особами, котрі мали побратися, а для цього він мав провести відповідний акт шлюбного обшуку (опитування); ієрею часто було складно визначити ступінь спорідненості між майбутнім подружжям, адже шлюби між близькими родичами, як правило, не укладались, а далекі ступені спорідненості було важко встановити (через міграції

населення, високий рівень смертності, необізнаність з реальним сімейним станом своїх парафіян тощо). Тому тут ієрей повністю покладався на свідчення родичів наречених, тим паче, що молоді могли бути не мешканцями його парафії; парафіяльні священики іноді зловживали своїм становищем і свідомо освячували шлюби, знаючи про існування між чоловіком і дружиною певних ступенів спорідненості, маючи з цього матеріальний зиск. Якщо хтось не доносив про це духовній владі, то подібні факти й залишалися невідомими; уряд Російської імперії і Синод у XVIII ст. обмежили заборонені ступені спорідненості, визначені в Кормчій книзі. Навіть виносили рішення про не розірвання тих шлюбів, які були укладені в явно заборонених ступенях споріднення.

Перспективами подальших розвідок із даної теми може бути розширення територіальних і хронологічних рамок дослідження.

Petrenko I.M.

THE BLOOD AND SPIRITUAL BRINGING TOGETHER AND SISTER-IN-LAW FORBIDDEN IN THE SYSTEM MARRIAGE-RELATION RELATIONS ORTHODOX UKRAINIANS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE XVIII CENTURY

In the article such phenomenon is analysed marriage-relation relations, as marriage of orthodox Ukrainians of the Russian empire in the XVIII century in the degrees of the blood, spiritual bringing together and sister-in-law forbidden Church. A fight against it of Russian Orthodox Church is rotined. The evolution of church orders is analysed in relation to diminishing of degrees of bringing together, settled for marriage.

Key words: blood, spiritual bringing together and sister-in-law forbidden, laymen, marriage, family, marriage-family relations, married couple, Russian Orthodox Church.

Петренко И.Н.

КРОВНОЕ И ДУХОВНОЕ РОДСТВО И СВОЯЧНИЧЕСТВО В СИСТЕМЕ БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ ПРАВОСЛАВНОГО УКРАИНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ XVIII СТ.

В статье проанализировано такое явление брачно-семейных отношений, как свадьба православных украинцев Российской империи в XVIII ст. в запрещённых Церковью степенях кровного и духовного родства и своячничества. Показана борьба с этим явлением Православной Церкви. Проанализирована эволюция церковных предписаний относительно уменьшения степеней родства, запрещённых для женитьбы.

Ключевые слова: духовное, кровное родство, своячничество, миряне, брак, семья, брачно - семейные отношения, супруги, Российская Православная Церковь.

Джерела та література:

1. Бердников И.С. *Краткий курс церковного права*. - Казань, 1888. - 483 с.; *Добровольский В.И. Брак и развод. Очерк по русскому брачному праву*. - СПб., 1903. - 247 с.; *Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права*. - М., 1887. - 452 с.; *Павлов А.С. Брачное право православной церкви // Богословский вестник*. - 1901. - № 4. - С.597-616; № 5. - С.1-29; № 6. - С.253-283; *Суворов Н. Учебник церковного права*. - М., 1912. - 531 с.
2. *Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права*. - Ростов-на-Дону: Изд-во "Феникс", 1995. - 640 с.; *Загоровский А.И. О разводе по русскому праву*. - Х., 1884. - 490 с.; *Загоровский А.И. Курс семейного права*. - Одесса, 1902. - 460 с.; *Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.)*. - СПб., 1899. - 532 с.; *Мейер Д.И. Русское гражданское право в 2-х частях (По исправленному и дополненному 8-му изданию 1902 года)*. - М.: Статут / в серии "Классика российской цивилистики, 1997. - 455 с.
3. *Державний архів Полтавської області (далі - ДАПО)*. - Ф.801. - Оп.1. - Спр.929.
4. *ДАПО*. - Ф.801. - Оп.1. - Спр.1112.
5. *ДАПО*. - Ф.801. - Оп.1. - Спр.1113.
6. *ДАПО*. - Ф.801. - Оп.1. - Спр.1148.
7. *Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО)*. - Ф.679. - Оп.5. - Спр.10.
8. *ДАЧО*. - Ф.679. - Оп.13. - Спр.88.
9. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського*. - Ф.232. - Спр.2.
10. *Ключевский В.О. Православие в России*. - М.: Мысль, 2000. - 400 с.
11. *Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода*. - СПб., 1909. - Т.ХХХІХ (1751 г.).
12. *Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗРИ)*. - Т.ХІІІ. - № 10050.
13. *ПСЗРИ*. - Т.ХХІІ. - № 17033 а.
14. *Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи*. - СПб., 1912. - Т.ІV. - № 1531.
15. *Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа*. - М., 1877. - 259 с.
16. *Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв.* - М.: Юридическая литература, 1991. - 112 с.; *Пушкарева Н.Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода // Этнографическое обозрение*. - 1995. - № 3. - С.55-70; *Пушкарева Н.Л. Мать и материнство на Руси (X-XVII вв.) / Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени / Под ред. Ю.П.Бессмертного*. - М.: Издат. Центр Рос. госуд. гуманитар. ун-та, 1996. - С.305-341; *Пушкарева Н.Л. Русская семья X-XVII вв. в "новой" и "традиционной" демографичес-*

кой истории // *Этнографическое обозрение*. - 1996. - № 3. - С.66-79; Левшин Е.М. Становление и развитие брачно-семейного законодательства в дореволюционной России: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. - Нижний Новгород, 2003. - 273 с.; Носкова А.В. Эволюция социального института семьи в России в IX-XVII веках: историко-социологический анализ: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 22.00.04 / Моск. гос. ун-и им. М.В.Ломоносова. - М., 2001. - 25 с.; Нижник Н.С. Правовое регулирование брачно-семейных отношений в контексте эволюции государственно-правовой системы России, IX-XX вв.: Дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. - СПб., 2003. - 492 с.

17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДІАК України). - Ф.127. - Оп.1020. - Спр.506.

18. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.90.

19. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.91.

20. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.264.

21. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.466.

22. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.524.

23. ЦДІАК України. - Ф.2009. - Оп.1. - Спр.983.

24. Чмелик Р.П. Мала українська сім'я другої половини XIX - початку XX ст. (структура ф функції). - Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. - 143 с.; Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х - 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. - 2005. - Вип.5. - С.197-215; Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII - середини XIX ст. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004. - 488 с.; Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861). - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004. - 400 с.; Пилипенко Н. Причини розлучень серед православного сільського населення Гетьманщини (друга половина XVIII ст.) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. - Львів: Логос, 2007. - Кн. I. - С.729-734; Романова О. Народне розуміння християнської "праведності" та "гріховності" (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст. // Студії з давньої і нової історії України. - К., 2007. - С.456-476; Сулима М.М. Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII-XVIII ст. - К.: Фенікс, 2005. - 256 с.

Стоянова Г.М.

УДК __398.3(=16)(477.7)

ОБРАЗ СМЕРТІ В УЯВЛЕННЯХ ТА ОБРЯДОВІЙ ПРАКТИЦІ СЛОВ'ЯН (НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ПІВДЕННІЙ БЕССАРАБІЇ)

Стаття базується на польових матеріалах, зібраних в українських, російських та болгарських селах Південної Бессарабії. Розглядається образ Смерті в уявленнях та обрядовій практиці даних народів.

кой истории // *Этнографическое обозрение*. - 1996. - № 3. - С.66-79; Левшин Е.М. Становление и развитие брачно-семейного законодательства в дореволюционной России: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. - Нижний Новгород, 2003. - 273 с.; Носкова А.В. Эволюция социального института семьи в России в IX-XVII веках: историко-социологический анализ: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 22.00.04 / Моск. гос. ун-и им. М.В.Ломоносова. - М., 2001. - 25 с.; Нижник Н.С. Правовое регулирование брачно-семейных отношений в контексте эволюции государственно-правовой системы России, IX-XX вв.: Дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. - СПб., 2003. - 492 с.

17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДІАК України). - Ф.127. - Оп.1020. - Спр.506.

18. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.90.

19. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.91.

20. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.264.

21. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.466.

22. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.524.

23. ЦДІАК України. - Ф.2009. - Оп.1. - Спр.983.

24. Чмелик Р.П. Мала українська сім'я другої половини XIX - початку XX ст. (структура ф функції). - Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. - 143 с.; Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х - 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. - 2005. - Вип.5. - С.197-215; Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII - середини XIX ст. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004. - 488 с.; Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861). - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004. - 400 с.; Пилипенко Н. Причини розлучень серед православного сільського населення Гетьманщини (друга половина XVIII ст.) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. - Львів: Логос, 2007. - Кн. I. - С.729-734; Романова О. Народне розуміння християнської "праведності" та "гріховності" (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст. // Студії з давньої і нової історії України. - К., 2007. - С.456-476; Сулима М.М. Грѣхи розмаїтїи: епитимійні справи XVII-XVIII ст. - К.: Фенікс, 2005. - 256 с.

Стоянова Г.М.

УДК __398.3(=16)(477.7)

ОБРАЗ СМЕРТІ В УЯВЛЕННЯХ ТА ОБРЯДОВІЙ ПРАКТИЦІ СЛОВ'ЯН (НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ПІВДЕННІЙ БЕССАРАБІЇ)

Стаття базується на польових матеріалах, зібраних в українських, російських та болгарських селах Південної Бессарабії. Розглядається образ Смерті в уявленнях та обрядовій практиці даних народів.

Ключові слова: смерть, народні уявлення, поховальна обрядовість.

Смерть забирає у людини найдорожче - її життя, тому саме страх перед смертю є природним для кожної людини. У народів усього світу існує багато прикмет та обрядів, які пронизані страхом перед усім, що може нагадувати про смерть.

Питання поховально-поминальної обрядовості та світоглядних уявлень слов'ян стали об'єктом вивчення науковців ще з початку XIX ст.

Міцна різнобічна джерельна та концептуальна база щодо вивчення посмертних уявлень давніх слов'ян характеризує роботи О.М. Афанасьєва, О. Котляревського та інших представників "міфологічної школи", завдяки якій вперше складною науковою проблемою виступає тема уявлень давніх слов'ян-язичників про потойбічний світ. Дослідження поховальної обрядовості взагалі та світоглядних уявлень набуває системності з другої половини XIX ст. - до 1930-х рр.. XX ст. Серед них слід зазначити дослідження Д. Анучіна [1], Ф. Вовка [4], В. Гнатюка [6], З. Кузеля [14] та ін.

Комплексний характер носить праця П. Чубинського [23], де залучено значну кількість етнографічних джерел з різних регіонів України стосовно звичаїв, обрядів, вірувань, звичаєвого права, матеріальної культури, народної творчості українців та інших народів України.

Окремо слід відзначити працю В. Гнатюка [6], що являє найбільш повний на той час етнографічно систематизований опис українських поховально-поминальних звичаїв та обрядів. Дана робота по кількості та якості представленою в ній матеріалу не втрачає своєї наукової значущості й для сучасних дослідників. У цій же роботі вміщено перший історіографічний огляд літератури, присвяченої українським поховальним звичаям та обрядам, зроблений З. Кузелею [14].

Спробою окреслення рис культурно-побутової своєрідності українців є робота Ф. Вовка [4]. В даному етнографічному узагальненні приділяється увага окремим аспектам поховально-поминального обрядового комплексу.

Слід відзначити одне з перших та повних етнографічних досліджень духовної культури українців Півдня України кінця XIX ст., а саме опубліковані матеріали професійного етнографа В.Н. Ястребова [24]. Дослідник звертає увагу на світоглядні уявлення українців регіону, в зв'язку з чим у матеріалах представлені вірування та прикмети, пов'язані з поховальною обрядовістю.

У широкому світовому контексті розглядав питання українських світоглядних уявлень засновник міфологічної школи вітчизняного мовознавства О.О. Потебня [17].

Окремий розділ викладу поховальної обрядовості східнослов'янських народів присвятив Д.К. Зеленін у "Восточнославянской этнографии"[10]. Автор залучив матеріал з російської, української та білоруської звичаєвості з наведенням аналогій з культур народів світу.

Стосовно болгарської поховально-поминальної звичаєвості в регіоні, що розглядається, слід відзначити дослідження М.С. Державіна[8], що здійснив перше комплексне дослідження болгарської матеріальної культури, народної творчості, духовної культури та вірувань болгар, проживаючих на Україні. Окремий підрозділ дослідження культури та побуту болгар України, зроблене Л.О. Демиденко [7] вже за радянських часів, присвячено сімейній обрядовості, де описано поховально-поминальні звичаї болгар.

Серед спеціальних узагальнюючих досліджень сучасності, присвячених традиційній культурі українців, відмітимо колективну монографію "Українці" (2000), її окремих розділ, авторами якого є Н.К. Гаврилук та А.П. Пономарьов, присвячено поховально-поминальним звичаям та обрядам [5; 16].

Роботи, присвячені обрядам життєвого циклу та поховальному обряду, зокрема українців, росіян та болгар, їх етнічної території, розглядали як поховальний обряд в цілому, так і його окремі аспекти, але в більшості випадків майже не вказувалися регіональні особливості обрядової практики, а саме того регіону, що досліджується. Традиційна поховальна обрядовість, світоглядні уявлення слов'янського населення Південної Бессарабії не були предметом спеціальних досліджень, а лише розглядалися в загальних роботах.

Нашим завданням буде, базуючись на польових матеріалах, зібраних в українських, російських та болгарських селах Одеської області, розкрити, яким саме предстает образ Смерті в уявленнях та обрядовій практиці даних народів та з'ясувати специфіку семантичної сфери Смерті.

Відношення до Смерті в народних уявленнях не було однозначним. З одного боку, за ті жахливі дії, що чинить Смерть, її боялися, а з іншого, сприймали як природну необхідність, від якої неможливо було відмовитись. Про це свідчать народні прислів'я та приказки: "Смерть і родини не ждуть доброї години"; (с. Шевченкове Кілійського р-ну); "раз родився, раз треба умирати", "якби не вмирили, то би небо підпирили", "як догорить свічка життя, то тоді хоч не хоч, то мусиш умирати". Згадане в останньому прислів'ї порівняння життя людини з свічкою зустрічається не лише в народних прислів'ях та приказках, його можна зустріти також у народних казках.

У слов'ян, як і інших народів, відома казка, де смерть живе під землею, у великій хаті, яка повна свічок, одні з них починали горіти, інші -

вже догоряли. Тобто, за цим сюжетом, людина, народжуючись, отримувала свою свічку, як тільки вона згасала - людина помирала [2, с.104]. Щодо вищезазначеного доречно згадати записаний під час похорон вислів стосовно покійниці: "Її свічка вже догоріла" (с. Мирне Кілійського р-ну).

Супутниками та вісниками смерті вважалися хвороби, недарма в народі казали: "Не смерть страшна, а недуга" [15, с.43]. А ще один народний вислів свідчить про згадуване вже ставлення до смерті, як до події, якій нема сенсу зараджувати: "Смерті боятися - на світі не жить" [15, с.46].

В тексті поховальних голосінь, як зазначають дослідники, Смерть отримує певну персоніфікацію, однак без чіткого антропоморфного вигляду, що дозволяє її сприймати, як вищу й таємну силу [9, с.21]. В похоронних голосіннях Смерть наділяють наступними визначеннями - "голдна", "холодна", "змія люта", "злудійка". Крім того, спостерігається антропоморфізація її дій: вона приходиться без попереджень, тихо, крадучись, не стукає в ворота і т. ін

Проводячи лексичний аналіз поняття смерті, Д. К. Зеленін приходиться до висновку, що в народній уяві цьому явищу надавали декілька значень. Серед них, наприклад, слідуючі: смерть як відхід - відходити (момент смерті), відхідна молитва; як кінець, зникнення - кончина (рос.), скінчатися; відпочинок, спокій - покійник, усопший (рос.), той, що "заснув вічним сном" [11, с.151-152].

Характеризуючи уявлення про смерть, слід згадати про одну визначальну рису (ознаку), якою наділяють смерть - це запах, який її супроводжує. За думкою дослідників, людина під час життя не має особливого запаху, окрім старців, "що пахнуть старістю" [12, с.37]. Саме особливий запах стає предвісником смерті. Часто його порівнюють із запахом землі. Про старих людей кажуть, що вони пахнуть землею, що не є випадковим, бо саме в ній вони незабаром отримують свій останній притулок. Земля також не лише запахом, а ніби й матеріально проникає в організм людини, що має скоро померти, змінюючи колір обличчя та весь її вигляд. Про старців недарма кажуть, що з них "пісок сипеться". Земля видає спокусливі, апетитні аромати, котрі може сприйняти, "почути" лише її обранець [13, с.244].

З моменту, коли душа покидає тіло людини, особливо відчутним стає запах Смерті. За народними уявленнями, пахучість мала бути ознакою праведного життя покійника, а смердючість мала видати грішника. В традиціях росіян зустрічаємо заборону варити обід, поки в селі є непохований небіжчик, інакше обід буде мати його запах [12, с.37]. У народних уявленнях саме запах видає живим представників потойбічного світу, які

так само відчують запах живих. В. Я. Пропп зазначає, що запах живих неприємний для мерців. Теж саме відбувається й з запахом мертвих, якого бояться й не сприймають живі [18, с.66].

Згідно народних вірувань, Смерть з'являлася для того, щоб забрати у людини її душу. За народними уявленнями під час агонії до людини "прийти по душу" могла не тільки смерть, міг з'явитися Бог, ангел, архангел (за звичаєм – Михайло), святий і т. ін. Наприклад, по уявленням болгар та гагаузів Південної Бессарабії душу після смерті забирала божественна невидима сила (зима божественна сила), в низці випадків персоніфікована як Архангел Михайло (с. Кубей Болградського р-ну). За думкою респондентів (с. Кубей Болградського р-ну), перед смертю душу вмираючого кличуть душі померлих родичів - після смерті вона повинна приєднатися до інших.

Серед українців, росіяні і болгар регіону не знаходимо чітко сформованої думки про те, звідки береться душа, як вона виглядає та про її місце в людському тілі. В душі визнавалось щось відокремлене від тіла, що може самостійно існувати, а за період життя може тимчасово покидати тіло людини. За розповсюдженими уявленнями це відбувалось частіше всього уві сні, бо сон та смерть - поняття споріднені [2, с.100]. З приводу зв'язку між сном та смертю й блуканням душі уві сні слід згадати зафіксоване в с. Владичень Болградського району повір'я, згідно якого якщо при підготовці могили випадково натрапити на кістки попереднього поховання і до них доторкнутися, тоді будеш бачити сні, пов'язані з похованим мерцем: про його життя, смерть чи навіть його сні (с. Владичень Болградського р-ну).

Згідно матеріалу, Смерть не можна побачити, але її можна передбачити. За народними уявленнями, про прихід смерті можна дізнатися ще з моменту народження дитини, тобто обставини появи на світ можуть свідчити чи довготривалим буде життя новонародженого. Для народних уявлень болгарського народу характерна віра в існування певних міфічних істот - орисниці, які на 3-й день після народження відвідували дитину й визначали її майбутнє: крім майбутнього матеріального стану, одруження, жінки-орисниці повідомляли про тривалість життя, прихід смерті та якою вона буде. Віра в орисниц збереглася як серед болгар метрополії [3, с.363], так і в болгарських колоніях.

У світоглядних уявленнях слов'ян тривалість життя людини, що з'являлася на світ, залежала не лише від пророкування міфологічних персонажів (демони долі, орисниці у південних слов'ян), але ще й від цілого ряду умов: обставин зачаття, поведінки матері під час вагітності та після пологів, від дій повитухи та від часу народження. Наприклад, у болгар

народження в середу, п'ятницю та суботу визначало недовге життя для новонародженого. А якщо зачаття відбувалося в ніч на перелічені дні - людина помре "не своєю смертю" (насильницькою чи випадковою). Щоб запобігти смерті від вогню, болгарки не працювали в середу і п'ятницю [19, с.10]. Тобто народження знаходиться у невід'ємному зв'язку з семантикою смерті.

До того часу, як людину покине душа, про прихід смерті мали сповістити певні прикмети, які існують у віруваннях, мабуть, кожного народу. Прикмети, що сповіщали про смерть, були різного характеру: пов'язувалися з явищами природи, незвичною поведінкою домашніх тварин, сновидіннями, особливим звуком та іншим. Наприклад: якщо сниться голий чоловік, значить помре жінка з його родини, а якщо одягнений, то буде довго жити той, хто приснився; зерно чи глина уві сні - смерть когось з родичів (с. Кубей Болградського р-ну); сон, в якому обвалюється в кімнаті шматок стіни - віщує смерть; якщо уві сні випаде зуб, то помре близький родич, також предвісником смерті є завивання собаки або риття нею ями біля своєї конури (с. Владичень Болградського р-ну). Крик сови, що сидить на даху, як вісник смерті - розповсюджена прикмета не лише серед українців, але й в середовищі болгар, що підтверджується польовим матеріалом.

Серед українського населення нами зафіксовано сон наступного змісту, що мав сповістити про смерть: "Якщо сниться жінка, що замітає, через деякий час вона помре". У болгар мітлу уві сні бачити означало смерть. За повір'ями українців, як зафіксовано, коли курка закукурікає (півнем заспіває) чи завияють собаки, в хаті найближчим часом буде покійник. За народними віруваннями, собака визнає присутність злих духів, відчуває наближення чуми і смерті. Тому, коли виє собака, це означає, що вона бачить Смерть [2, с.55]. Прикмети, що сповіщали про наближення смерті, мали запобігти раптовості її приходу.

Після того, як людина помирає, вона сама стає втіленням смерті. Тому все, що пов'язане з покійним (одяг, вода після обмивання) стає шкідливим та загрозовим для життя оточуючих. Звідси і обов'язкова умова позбавитись від всього того, що пов'язане з померлим, а саме характерні дії з "мертвими предметами" - викидання, виливання. Воду, якою обмивали покійного, виливали в те місце, "де ніхто не ходить". Ця вода вважалася небезпечною (в багатьох місцях її називали "мертвою"), тому її виливали в глухих безлюдних місцях, щоб не зашкодити живим. А одягу, в якій померла людина, викидали. Викидання одягу, так як і виливання води в окреме місце, сприймалось в народній уяві як позбавлення від нечистих предметів.

Одна з основних семантичних значень смерті в уявленнях - її невидимість. Згідно уявлень, смерть невидимо виймає з людини душу, позбутися її неможливо. Семантичний мотив невидимості співвідноситься також з мотивами сліпоти та темноти. Сліпота та темрява потойбічного світу складають мотивацію численних обрядових актів з свічками і запаленням світла в будинку протягом обрядового часу [20, с. 66]. В багатьох зонах розселення як східних, так і південних слов'ян обов'язковим в обрядовій практиці є запалення свічки при помираючому. Це пояснюється необхідністю освітлення шляху, який потрібно пройти душі "на той світ". По іншим поясненням свічка була потрібна, "щоб душі було видно виходити з тіла". Смерть без свічки, за народними уявленнями, вважалася великим лихом: померлий буде блукати у п'їтмі, не знайде інших покійників, може стати вампіром [21, с.91]. За слов'янською традицією, смерть та потойбічний світ пов'язані з переходом з "білого світу" у світ п'їтми [22, с.51].

Постійний атрибут Смерті - білий колір. Він присутній в усіх "появах", "видіннях" Смерті; в традиційному поховальному одязі (традиція росіян повивати мерця саваном - білим полотном, тричі обмотуючи стрічкою, натільний одяг небіжчика у болгар (варіанти назв: пригурялка, аса, пазвичка, миро, фартушка), що являє собою відріз білої тканини близько 1,5 м в ширину та метра довжиною, має виріз для горловини, але не зшивається з боків); ознаках жалоби (на знак того, що в оселі є покійний, на воротах чи дверях вивішували саме білу хустку чи рушник).

Таким чином, серед основних ознак, що характеризують семантичну сферу Смерті, чітко виокремлюються: невидимість, сліпота, темнота та білизна.

Як на загальнослов'янському матеріалі, так і на матеріалі регіону, що вивчається, ми маємо неоднозначне ставлення до Смерті, в якому, з одного боку, є страх перед нею, а з іншого визнання її неминучості. Народні уявлення про Смерть та ставлення до неї стали основою для формування системи поховальних обрядів, однією з основних ідей яких стало шанування померлих.

Джерела та література:

1. Анучин Д.М. Сани, ладья и кони как принадлежности похоронного обряда // ОИДР. - т. 14. - М., 1890. - С. 132-157.
2. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. В 3-х т.-Т. III. - М.: Современный писатель, 1995.- 416 с.
3. Вакарелски Х. Етнография на България. - София: Наука и изкуство, 1977 - 676 с.

4. Волков Ф. *Этнографические особенности украинского народа*// Украинский народ в его прошлом и настоящем. - т. II - Петроград, 1916. - С. 455-647.
5. Гаврилюк Н.К. *Поверья и обряды, связанные с наступлением смерти и подготовкой к похоронам.* // Украинцы. - М.: Наука, 2000. - С. 321-324.
6. Гнатюк В. *Похоронні звичаї й обряди* // *Етнографічний збірник.* - Львів, 1912. - Т. 31-32. - С. 203-424.
7. Демиденко Л.В. *Культура и быт болгарского населения в УССР.* - К.: Наукова думка, 1970. - 139 с.
8. Державин Н. С. *Болгарские колонии в России* // СБНУ. - София, 1914. - кн.ХХІХ.- 256 с.
9. Ерёмин В. И. *Ритуал и фольклор.* - Л.: Наука, 1991. - 207 с.
10. Зеленин Д. К. *Восточнославянская этнография* - М.: Наука, 1991. - 511 с.
11. Зеленин Д.К. *Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. ч.II Запреты в домашней жизни* // Сб. Музея антропологии и этнографии. - т. IX. - 1930. - С. 1-167.
12. Кабакова Г. И. *Запахи в русской традиционной культуре* // ЖС. - 1997. - №2. - С. 36-38.
13. Кабакова Г.И. *Антропология женского тела в славянской традиции.* - М.: Ладомир, 2001. - 335 с.
14. Кузеля З. *Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі. Огляд студій та бібліографія* // *Похоронні звичаї і обряди. Зібрав В. Гнатюк* *Етнографічний збірник.* - Т. 31-32. - Львів, 1912. - С. 133-202.
15. *Мудрість народна: українські прислів'я та приказки.* - К.: Державне видавництво художньої літератури, 1962. - 127с.
16. Пономарев А.П. *Похороны.* // Украинцы. - М.: Наука, 2000. - С. 324-326.
17. Потебня А.А. *О мифическом значении некоторых обрядов и поверий* // Потебня А.А. *Слово и миф.* - М.: Правда, 1989. - С. 379-443.
18. Пропп В. Я. *Исторические корни волшебной сказки.* - Л., 1986.
19. Седакова И. А. *"Жилец" - "нежилец". Магия и мифология родин* // *Живая старина.* - 1997. - №2. - С. 9-11.
20. Седакова О.А. *Поэтика обряда. Погребальный обряд восточных и южных славян.* - М.: Индрик, 2004. - 327 с.
21. Терновская О.А., Толстая С.М. *Агония* // *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н.И. Толстого.* - Т.1 А-Г. - М.: Международные отношения, 1995. - Т. 1. - С. 90-92.
22. Толстой Н. И. *К реконструкции семантики и функции некоторых славянских изобразительных и словесных символов и мотивов* // *Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры* - Л.: Наука, 1990. - С. 47-67.
23. Чубинський П. *Мудрість віків. В 2-х частинах.* - К.: Мистецтво, 1995.
24. Ястребов В.Н. *Материалы по этнографии Новороссийского края.* - Одесса, 1894. - 202 с.

Stoyanova G.

APPEARANCE OF DEATH IN CONCEPTIONS AND CEREMONIAL PRACTICE OF SLAVS (ON MATERIALS OF THE FIELD RESEARCHES IN SOUTH BESSARABIA)

the Article is based on materials of the field researches, collected in the Ukrainian, Russian and Bulgarian villages of South Bessarabia. Appearance of Death is examined in conceptions and ceremonial practice of these people.

Keywords: death, folk conceptions, funeral ceremonies.

Стоянова Г.Н.

ОБРАЗ СМЕРТИ В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ И ОБРЯДОВОЙ ПРАКТИКЕ СЛАВЯН (НА МАТЕРИАЛАХ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЮЖНОЙ БЕССАРАБИИ)

Статья базируется на полевых материалах, собранных в украинских, русских и болгарских селах Южной Бессарабии. Рассматривается образ Смерти в представлениях и обрядовой практике данных народов.

Ключевые слова: смерть, народные представления, похоронные обряды.

Чижов Г. П.

УДК 94(477.74):323.1:342.511.1"1999"

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВИБОРІВ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В 1999 Р. В СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ РАЙОНІВ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розглядаються результати виборів Президента України в 1999 р. в селах, де проживають представники національних меншин: болгар, гагаузів, молдаван, росіян, албанців в Арцизському, Болградському і Ренійському районах Одеської області. На підставі аналізу підсумків голосування робиться висновок про те, що в цих групах переважали ліві, соціальні настрої. Разом з тим, великий вплив на результати виборів, що спотворив реальні переваги виборців, зіграв адміністративний ресурс.

Ключові слова: етнополітична географія, вибори, національні меншини Одещини, Президент, електоральні настрої, адміністративний ресурс.

Досить добре відомо не тільки серед соціологів, політологів, етнологів, істориків, але і в широких суспільних колах про принципові відмінності в політичних симпатіях, ідеологічних поглядах, настроях відносно цивілізаційного вибору серед населення різних регіонів України, представників різних етнічних груп. Відомо про прозахідну і антиросійську орієнтацію українського населення Західної України, домінуван-

Stoyanova G.

APPEARANCE OF DEATH IN CONCEPTIONS AND CEREMONIAL PRACTICE OF SLAVS (ON MATERIALS OF THE FIELD RESEARCHES IN SOUTH BESSARABIA)

the Article is based on materials of the field researches, collected in the Ukrainian, Russian and Bulgarian villages of South Bessarabia. Appearance of Death is examined in conceptions and ceremonial practice of these people.

Keywords: death, folk conceptions, funeral ceremonies.

Стоянова Г.Н.

ОБРАЗ СМЕРТИ В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ И ОБРЯДОВОЙ ПРАКТИКЕ СЛАВЯН (НА МАТЕРИАЛАХ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЮЖНОЙ БЕССАРАБИИ)

Статья базируется на полевых материалах, собранных в украинских, русских и болгарских селах Южной Бессарабии. Рассматривается образ Смерти в представлениях и обрядовой практике данных народов.

Ключевые слова: смерть, народные представления, похоронные обряды.

Чижов Г. П.

УДК 94(477.74):323.1:342.511.1"1999"

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВИБОРІВ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В 1999 Р. В СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ РАЙОНІВ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розглядаються результати виборів Президента України в 1999 р. в селах, де проживають представники національних меншин: болгар, гагаузів, молдаван, росіян, албанців в Арцизському, Болградському і Ренійському районах Одеської області. На підставі аналізу підсумків голосування робиться висновок про те, що в цих групах переважали ліві, соціальні настрої. Разом з тим, великий вплив на результати виборів, що спотворив реальні переваги виборців, зіграв адміністративний ресурс.

Ключові слова: етнополітична географія, вибори, національні меншини Одещини, Президент, електоральні настрої, адміністративний ресурс.

Досить добре відомо не тільки серед соціологів, політологів, етнологів, істориків, але і в широких суспільних колах про принципові відмінності в політичних симпатіях, ідеологічних поглядах, настроях відносно цивілізаційного вибору серед населення різних регіонів України, представників різних етнічних груп. Відомо про прозахідну і антиросійську орієнтацію українського населення Західної України, домінуван-

ня серед них ліберальних цінностей і індивідуалістичних настроїв і, навпаки, проросійських і антизахідних симпатіях, орієнтації на соціальні і етатистські цінності населення Східної України, особливо представників російської етнічної групи і деяких інших етнічних меншин.

Проте конкретна картина, що зображується в засобах масової інформації, має не тільки дуже генералізований, але і деколи перекривлений характер. Так, лише недавно стало широко відомо про існування не "двох" - західної і східної, а багатьох "Україн", про істотні відмінності в симпатіях і антипатіях жителів Східної і Південної, Центральної і Західної України, Закарпаття і Криму. Але і така етнополітична географія вельми приблизна. Для уточнення картини, яснішого розуміння етнополітичного і історичного процесу в нашій державі необхідні спеціальні дослідження, які базуються на первинних матеріалах, що розкривають якого вибору дотримувалися представники конкретних етнічних груп і їх частин, жителі районів, окремих населених пунктів.

В Україні основи етнополітичної географії, як самостійного наукового напрямку, найповніше сформулював і обґрунтував М. С. Дністрянський. Він вважає, що "етнополітична географія - це напрям наукових досліджень, який формується в рамках політичної географії (на межі з етнологією) і на теоретичному рівні розглядає роль територіальної організації етнонаціональної сфери в геополітичних процесах, а на прикладному - забезпечує розробку моделей стабільного розвитку територіально-етнополітичних систем, попередження і профілактику територіальних конфліктів і здійснює прогнозування подальшого розвитку геополітичних процесів. Всі дослідження в рамках цього напрямку можна позначити як етнополітико-географічний аналіз, і із-за дещо громіздкої форми цього терміну - геоетнополітичний аналіз" [2, с. 77].

З даним визначенням можна посперечатися, оскільки аналіз географічного чинника в рамках етнополітичного процесу і використання географічного методу в дослідженні, все ж таки знаходиться в рамках предмету етнополітології, ніж географії. Інакше будь-яку науку, що використовує в своєму арсеналі географію можна віднести до останньої. Більш того, географічний чинник тут часто грає другорядну роль, оскільки об'єктом дослідження виступають етнічні групи, системи розселення яких можуть достатньо швидко змінюватися (як приклад - повернення з депортації кримських татар і їх розселення в Криму), незалежно від географічного чинника можуть змінюватися їх основні етнополітологічні характеристики. Тобто, по суті, географія виступає в таких випадках як один із методів дослідження і одного з чинників, що впливають на етнополіто-

логічні конфігурації. Втім, немає сумніву і в тому, що такі дослідження носять міждисциплінарний характер.

Предметом аналізу нашого дослідження є виборчі симпатії частини громадян України на виборах Президента України в 1999 р., у другому, вирішальному турі виборів. Об'єктом дослідження стали сільські населені пункти з моноетнічним складом населення чотирьох південно-західних районів Одеської області: Болградського, Арцизького, Ренійського і Татарбунарського, які складали на даних виборах територіально-виборчий округ № 139.

Нагадаємо, що в 1999 р. Україна переживала глибоку соціально-економічну кризу. У зв'язку з цим, президентські вибори, по суті, набули характеру референдуму: або продовжувати курс ліберальних, ринкових реформ, розпочатий 1994 р. Президентом Леонідом Кучмою, або відмовитися від нього.

Що передували президентським - парламентські вибори 1998 р. - показали, що широкі маси населення не підтримують курсу на подібні реформи і орієнтуються на ліві, соціальні цінності. Так ліві партії (комуністи, блок Соціалістичної і Сільської партій України, Прогресивна Соціалістична партія України Н. Вітренко) отримали у багатомандатному окрузі 127 місць, проти 98 місць узятих представниками решти партій. З урахуванням результатів виборів по одномандатних округах, найбільш численну фракцію склали комуністи (123 мандати), третє місце склала фракція блоку СПУ - СіЛПУ (46 місць), головою Верховної Ради став один з керівників СіЛПУ - О. Ткаченко, першим його заступником - комуніст А. Мартинюк. Проте по одномандатних, мажоритарних округах більшість вибраних у Верховну Раду були безпартійними. Але праві (точніше - пропрезидентські) партії, що володіли так званим адміністративним ресурсом, змогли привернути на свою сторону багато депутатів-мажоритарників. Так, фракція народних демократів завдяки цьому стала другою в парламенті, перемістившись з четвертого місця. Перемога лівих сил була зведена нанівець і непримиренною ворожнечею між ними, особливо - відкрито ворожого відношення блоку Н. Вітренко до соціалістів О. Мороза [4, с. 698].

На президентських виборах 31 жовтня 1999 р., за активності виборців 70,15 %, з 13 кандидатів (О. Базілюк, Н. Вітренко, М. Габер, Ю. Кармазин, В. Кононов, Ю. Костенко, Л. Кучма, Є. Марчук, О. Мороз, В. Онопенко, О. Ржаєвський, П. Симоненко, Г. Удовенко) найбільше число голосів набрав Л. Кучма - 9599 тис. виборців або 36,49 %. На друге місце вийшов П. Симоненко, за якого проголосу-

вало 5849 тис. людей (22,24 % виборців), який, таким чином, услід за Л. Кучмою, пройшов до другого туру виборів. На третьому місці опинився О. Мороз - 2970 тис. виборців, майже стільки ж голосів отримала Н. Вітренко - 2887 тис. Не дивлячись на відносний успіх Л. Кучми, голосування дало в сукупності перемогу представникам лівих сил. Більш того, ліві, які програли в першому турі, призвали громадян віддати голоси за П. Симоненко. Таким чином, напередодні другого туру країна стала перед доленосним вибором - або підтримати курс ринкових реформ, або спробувати побудувати соціальну державу.

В ході другого туру виборів, що пройшов 14 листопада 1999 р., участь в якому прийняло 74,87 % виборців, перемогу отримав Л. Кучма за якого проголосувало 56,25 %; П. Симоненко отримав 37,8 % голосів виборців. Л. Кучма переміг приблизно в половині регіонів України [4, с. 699].

Розподіл регіонів за електоральними симпатіями, на наш погляд, недостатньо логічний і не знайшов переконливого пояснення. Більше 90 % голосів Л. Кучма отримав у Львівській, Тернопільській і Івано-Франківській областях; 80-90 % - в Закарпатській; 70-80 % - у Волинській, Рівненській і Чернівецькій областях; 50-60 % - в Хмельницькій, Київській, Дніпропетровській, Донецькій і Одеській областях; 40-50 % - в Житомирській, Сумській, Харківській, Луганській, Кіровоградській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій і в АР Крим; 30-40 % - у Вінницькій, Черкаській, Полтавській і Чернігівській областях [2, с. 312].

З одного боку, виявився об'єктивний поділ України, що стало широко відомим з подальших президентських виборів, на, умовно висловлюючись, "антиросійські" західні регіони (Галичина) і "проросійські" східні і південні регіони. Дійсно, найбільший відсоток підтримки Л. Кучмі, більш "антиросійському" політикові дали Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Волинська, Рівненська і Чернівецька області (від 70 до більше 90 %). Відносно низький - більшість східних і південних областей: Сумська, Харківська, Луганська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області і АР Крим (40-50 %). Ще одним окремим електоральним регіоном стала Центрально-Північна Україна ("власне Україна"): Кіровоградська, Житомирська, Вінницька, Черкаська, Полтавська і Чернігівська області (окремо розташована Київська область, зорієнтована на економіку найбільшого мегаполісу України, - Києва), в якому, слід вважати, не так актуальне цивілізаційно-лінгвістичне протистояння заходу і південного сходу України, а на першому плані, як у

найбільш аграрному і депресивному регіоні - соціально-економічні проблеми. Тому не випадково, що він дав найменшу підтримку "лібералові" Л. Кучмі і найбільшу - комуністові П. Симоненку. З цієї схеми, проте, випадають Закарпатська область, що дала дуже великий відсоток голосів Л. Кучмі, але яка зазвичай виявляється самою "проросійською" із західних областей. Це ж відноситься до Дніпропетровської, Донецької і Одеської областей, що дали несподівано високу підтримку майбутньому президентові. Навпаки, Хмельницька область єдина із західних надала порівняно невисоку довіру Л. Кучмі.

Чималу роль у такому положенні зіграв так званий адміністративний ресурс, зокрема, активна підтримка кандидата в президенти Л. Кучми з боку голів відповідних обласних державних адміністрацій. На даний період головою Донецької області був В. Ф. Янукович, Дніпропетровською - М. О. Швець, Одеською - С. Р. Гріневецький, а Закарпатською - В. І. Балага.

Спостерігачі відзначали, що "завдяки активній підтримці В. Януковича і фінансово-економічних груп Донбасу, в першу чергу Індустріального союзу Донбасу (ІСД) кандидатури Кучми Л. Д. на президентських виборах 1999 року, останній бере сенсаційну перемогу в Донецькій області, електорат якої завжди мав симпатії до представників лівих сил. У першому турі 31 жовтня Кучма Л. Д. отримав в свою підтримку 31,96 %, а основний його суперник Симоненко П. М. (лідер Комуністичної партії України) - 39,40 %. Серед решти кандидатів найбільшу кількість голосів зібрали представники лівих сил: Вітренко Н. М. - 11,51 % (лідер Прогресивної соціалістичної партії України), Мороз О. О. - 6,30 % (лідер Соціалістичної партії України)" [5]. Але, при цьому, в другому турі по Донецькій області Кучма Л. Д. набрав 52,98 % голосів, а Симоненко П. М. - тільки 41,22 % [5].

М.О.Швець - голова Дніпропетровської державної адміністрації з квітня 1999 р. Напередодні виборів виступив в місцевій пресі із зверненням до виборців області підтримати на виборах Л. Кучму. Кажучи про досягнуті успіхи, він підкреслював, що "багато в чому, що зроблене, велика заслуга Л. Кучми". М. О. Швець входив до складу ради Всеукраїнського об'єднання демократичних сил "Злагода", яке на виборах підтримувало президента, що діяв. Дослідники прямо указують на використання М.О. Швецем адміністративного ресурсу на парламентських виборах 2002 р. на підтримку проурядового блоку "ЗаЄДУ!" [6].

С.Р. Гріневецький також був ставлеником президента Л.Д. Кучми, з березня 1999 р. він був членом пропрезидентської фракції Народ-

но-демократичної партії. Гринеveckий С.Р. неодноразово заявляв у пресі, що у разі приходу до влади восени 1999 р. лівих сил він добровільно складе з себе обов'язки голови Одеської обласної державної адміністрації. "Проте, - відзначали свого часу аналітики, - як показали результати першого туру президентських виборів - за Кучму Л.Д. віддали свої голоси 36,93 % одеситів, тоді як за Петра Симоненка (головний суперник) - 24,79 % - Гринеveckий С.Р. повністю контролює ситуацію в регіоні" [7].

Що стосується В. І. Балого - голови Закарпатської державної адміністрації з травня 1999 р., то його близькість до Л. Кучми пояснюють, зокрема, готовністю стати кредитором погашень заборгованостей по зарплатах і пенсіях, здійсненою напередодні президентських виборів [8].

Яким же чином голосували в другому турі президентських виборів 1999 р. національні меншини, компактно розселені на Одесщині і чим пояснюється їх вибір?

Джерелом для нашого аналізу стали матеріали виборів по територіально-виборчому округу № 139, що складають Фонд № Р-8128 Державного архіву Одеської області [1]. Перший і єдиний опис Фонду включає "історичну довідку" і опис справ, які є протоколами дільничних виборчих комісій, наявних в окрузі і фіксуючих результати голосування в другому турі вибору, декілька інших документів - заяви дільничних комісій про неспівпадіння кількості виданих бюлетенів і використаних з них, як правило, мова йде про одиничні випадки.

За "Історичною довідкою" в окрузі на перший тур числилося 163344 виборців, за наслідками першого туру найбільша кількість голосів - 39234 або 24 % від числа тих, що прийняли участь у голосуванні було подано за кандидата П. Симоненка, 33934 (20,8 %) - за Л. Кучму. У другому турі в окрузі числилися 160723 виборці, проголосувало - 113140 або 70,4 % від числа виборців. За Л. Кучму свої голоси віддали 43475 (27 %) виборців, за П. Симоненка - 63760 (39,7 %) чоловік.

Виходячи із результатів Всесоюзного перепису населення 1989 р. [3], а перепис 2001 р. не надає даних про етнічний склад населення в розрізі сіл, знаємо, що в багатьох селах даного округу значно домінують представники національних меншин: болгари, молдавани, гагаузи, росіяни, албанці. Складена нами таблиця (див. таблиця 1) відображає результати голосування в селах в другому турі виборів.

Загалом, результати виборів підтверджують відомий факт підтримки болгарами і гагаузами проросійських і лівих сил. Так, результати по 21 селу з переважно болгарським населенням показують, що тут із 28655 виборців, що взяли участь у голосуванні, 17812 (62,1 %) віддали свої голоси за П. Симоненка і лише 10843 (37,8 %) виборців проголосували за Л. Кучму. Ще більш разюча підтримка комуністів серед гагаузів, більше 2/3 яких підтримали П. Симоненка. З 5690 виборців, що проголосували в 4-х гагаузьких селах, 3907 або 68,6 % проголосували за П. Симоненка і лише 1783 або 31,3 % - за діючого президента. З цієї схеми, проте, випадає молдавська етнічна група Ренійського району, що в своїй більшості підтримала Л. Кучму. У п'яти селах цього району з переважаючим молдавським населенням в голосуванні взяло участь 6273. З них підтримали Л. Кучму 3751 людина (59,8 %), а П. Симоненка - 2522 виборців (40,2 %). Даний факт, здавалося б свідчить про протилежну електоральну тенденцію, ніж у болгар і гагаузів, проте, один факт дозволяє ставити під сумнів те, що ці результати об'єктивно відображають виборчі переваги молдавської етнічної групи. Річ у тому, що одне гагаузьке - Котловина і одне болгарське - Нагорне на відміну від основної маси своїх співвітчизників інших районів, також як і молдаване Ренійщини несподівано великий відсоток голосів віддали за діючого президента. Серед гагаузів Котловини - 42,9 % проголосувало за Л. Кучму, серед болгар Нагорного - 43,7 %. Чи може це пояснюватися якимись специфічними умовами або обставинами, що мали місце в цьому придунайському регіоні, різко відрізняли його від сіл сусідніх районів? Навряд чи. Ймовірно, тут позначився так званий адміністративний ресурс, що дозволив керівництву в рамках окремого району добитися позитивного для себе результату. Це припущення може підтверджувати те, що в одному молдавському селі району - Плавнях - все-таки більшість жителів (57,1 %) підтримали П. Симоненка. Не дивно, що це село - з самим нечисленним населенням в районі і воно - одне з найбільш віддалених від районного центру. Тобто до цього села, вірогідно, "не дійшли руки" районного керівництва.

Що стосується Болградського і Арцизького районів, то тут випадають із загальної статистики окремі села, в яких несподівано високий відсоток голосів отримав Л. Кучма. Причому пояснити це якимись об'єктивними чинниками, наприклад, такими як розмір поселення, географічне положення, розвиненість інфраструктури, розвиток політичного життя, наявність в них певних проблем або, навпаки, досягнень - не можна. Серед "прокучмівських" такі великі і розвинені в соціально-економічно-

му відношенні сіла як Василівка Болградського району (35,9 % за Л. Кучму), Табаки (35,3 %), Залізничне (48,4), Криничне (69,3 %!) і такі невеликі і периферійні, як Баннівка (35,0 %) або Острівне (33,4 %). Звичайно, в кожному селі існують свої мікроумови, мікронастрої, що відрізняють його від сусідів, але ця різниця не може бути такою разючою, щоб у відповіді на вирішальне питання у виборі курсу розвитку країни одне болгарське село, наприклад, Криничне упевнено підтримало курс президента, що діяв (майже 70 %), а їхні сусіди з Голиці дали Л. Кучмі тільки 21% своїх голосів.

Враховуючи, що П. Симоненко, не знаходячись при владі, навряд чи міг активно використовувати адміністративний ресурс, слід припустити, що об'єктивні цифри підтримки майбутнього президента серед етнічних груп Одещини знаходяться в тих селах, де він набрав найменше число голосів, тобто 20-30 %. У тих селах, де цей відсоток вищий, "підтримка" виборцями Л. Кучми вище за цей відсоток відображає результативність використання адміністративного ресурсу керівництвом села або виборчою комісією. Останній факт підтверджується тим, що навіть в одному і тому ж селі, в якому було дві або три виборчі ділянки, результати могли значно відрізнятись, що, звичайно ж, не може бути наслідком таких значних відмінностей електоральних симпатій у представників різних частин одного і того ж села. Наприклад, в селі Городне три виборчі ділянки дали Л. Кучмі відповідно 31,7 %, 43,6 % (!) і 33,9 % голосів. У гагаузькій Виноградівці на одній з ділянок Л. Кучма набрав 38,7 % голосів, а на іншій - тільки 24,1 %.

Що стосується різниці по окремих етнічних групах, то з'ясовна більш велика "лівизна" гагаузів у порівнянні з болгарами, оскільки при загальній схожості культури, гагаузи відрізняються більшим консерватизмом у побуті, меншим ступенем конформізму і ще гіршим розвитком соціально-економічної сфери, ніж в цілому у болгар. Представники двох сіл з російським населенням, розташованим на території округу, ще в меншій ступені, ніж гагаузи, підтримали Л. Кучму і дали велику частку своїх голосів за П. Симоненка. У Вознесенці-Першій за Л. Кучму проголосувало тільки 23,5 % виборців, що взяли участь в голосуванні, а в Павловці - 20,5 %. Такі підсумки, враховуючи зрозумілу велику "проросійськість" російських виборців, не складно пояснити. Можна припустити меншу підтримку прокомуністичних і проросійських настроїв серед молдаван Ренійського району, проте, вірогідний вплив на підсумки голосування адміністративного ресурсу, не дозволяє дійти однозначних висновків.

Ми не ставили завданням з'ясувати механізми використання адміністративного ресурсу. Використані нами джерела не дозволяють цього зробити. Разом з тим, присутність такого чинника у низці населених пунктів сумніву не викликає. Так, для порівняння, в Арцизьському районі, де цей чинник, мабуть, великої ролі не відіграв, розподіл частки голосів, відданих за кожного з кандидатів, по різних селах незначний - від мінімальних 20,5 %, відданих за Л. Кучму в Павловці до максимальних 36,3 % - у Василівці, а якщо виключити 3 з 16 сіл, в яких частка тих, що голосували за Л. Кучму, все ж таки відносно велика, то тільки до 29,1 % у Холмському. Тоді як такий розподіл тільки в 7 селах Ренійського району складає 34 % - від 68,2 % за Л. Кучму в Лиманському до 34,2 % у Плавнях. А в Болградському районі - і того більше - від 16,7 % у Олександрівці до 69,3 % голосів за Л. Кучму в Криничному.

Таким чином, досвід української "демократії" по округу, що розглядається нами, в ході другого туру голосування на президентських виборах 1999 р. можна оцінити як негативний. Головним механізмом підвищення по службових щаблях, як відомо, було забезпечення необхідних результатів на різних виборах, а маніпуляції на виборах - головний спосіб досягнення владних повноважень, які використовуються, перш за все, для задоволення особистих або кланових інтересів. Думки і настрої виборців або взагалі не враховувалися, або ставали елементом маніпуляції суспільною свідомістю. Не можна вважати, що такий досвід - винятковий вплив "західної демократії", тут є видимими і радянські традиції маніпуляції громадською думкою у дусі "народної демократії". Разом з тим, не можна не відзначити і деяких позитивних моментів - в значному ряду суб'єктів виборчого процесу населенню вдалося виразити і об'єктивно зафіксувати своє відношення до процесів, що відбуваються в державі, і не враховувати їх можновладці не могли.

Таблиця 1. Підсумки другого туру виборів Президента України 1999 р.
по деяких виборчих ділянках виборчого округу № 139.

№	н/п	Націо нальн ість	№ виборч. Участ- ку	Кіл-сть виборці в	Взяли участь	%	За Л. Кучму	%	За П. Симо- ненко	%
Арцизький район										
1	Виноградівка -1	Болг.	10	1294	922	71,2	221	23,9	606	65,7
2	Виноградівка -2	Болг.	11	1282	856	66,7	188	21,9	623	72,7
	В цілому по селу	Болг.		2576	1778	69	409	23	1229	69,1
3	Вознесенка- Перша	Рос.	13	777	701	90,2	165	23,5	501	71,4
4	Главани-1	Болг.	15	980	763	77,8	205	26,8	533	69,8
5	Главани-2	Болг.	16	981	603	61,4	158	26,2	436	72,3
	В цілому по селу	Болг.		1961	1366	69,6	363	26,5	969	70,9
6	Делень-1	Болг.	17	1064	807	75,8	219	27,1	520	64,4
7	Делень-2	Болг.	18	1049	736	70,1	161	21,8	542	73,6
	В цілому по селу	Болг.		2113	1543	73,0	380	24,6	1062	68,8
8	Задубнаївка	Болг.	21	1551	1101	70,9	371	33,6	678	61,5
9	Мирнопол'я	Укр.	24	1494	1157	77,4	311	26,8	761	65,7
10	Нова Іванівка-1	Болг.	26	823	722	87,7	200	27,7	438	60,6
11	Нова Іванівка-2	Болг.	27	863	714	82,7	193	27,0	455	63,7
	В цілому по селу	Болг.		1686	1436	85,1	393	27,3	893	62,1
12	Васильївка	Болг.	29	382	314	82,1	114	36,3	181	57,6
13	Острівне	Болг.	30	1048	918	87,5	307	33,4	555	60,4
14	Павлівка	Рос.	31	1947	1490	76,5	306	20,5	1082	72,6
15	Холмске-1	Болг.	35	1036	647	62,4	184	28,4	422	65,2
16	Холмске-2	Болг.	36	1101	638	57,9	190	29,7	415	65,0

	рівка									
18	Баннівка	Болг.	49	918	668	72,7	234	35,0	390	58,3
19	Васильівка-1	Болг.	50	1420	974	68,5	296	30,3	639	65,6
20	Васильівка-2	Болг.	51	1364	785	57,5	337	42,9	433	55,1
В цілому по селу		Болг.		2784	1759	63,1	633	35,9	1072	60,9
21	Виноградне	Болг.	52	1630	1158	71,0	611	52,7	495	42,7
22	Виноградівка-1	Гаг.	53	1434	997	69,5	386	38,7	578	57,9
23	Виноградівка-2	Гаг.	54	1502	791	52,6	191	24,1	551	69,5
В цілому по селу		Гаг.		2936	1788	60,8	577	32,2	1129	63,1
24	Владычень	Болг.	55	947	696	73,4	271	38,9	362	52,0
25	Голища	Болг.	56	1234	971	78,6	204	21,0	715	73,6
26	Городнє-1	Болг.	57	1171	826	70,5	262	31,7	530	64,1
27	Городнє-2	Болг.	58	1437	1103	76,7	482	43,6	530	48,0
28	Городнє-3	Болг.	59	1243	973	78,2	330	33,9	575	59,0
В цілому по селу		Болг.		3851	2902	75,3	1074	37,0	1635	56,3
29	Дмитрівка-1	Гаг.	60	1597	932	58,3	237	25,4	672	72,1
30	Дмитрівка-2	Гаг.	61	1585	739	46,6	170	23,0	516	69,8
В цілому по селу		Гаг.		3182	1671	52,5	407	24,3	1188	71,0
31	Жовтневе	Алб.	62	2021	1321	65,3	539	40,8	700	52,9
32	Залізничне-1	Болг.	63	1834	1350	73,6	615	45,5	608	45,0
33	Залізничне-2	Болг.	64	726	631	86,9	345	54,6	268	42,4
В цілому по селу		Болг.		2560	1981	77,3	960	48,4	876	44,2
34	Калчева-1	Болг.	65	1369	1033	75,4	273	26,4	707	68,4
35	Калчева-2	Болг.	66	1352	1067	78,9	355	33,2	662	62,0
В цілому по селу		Болг.		2721	2100	77,1	628	29,9	1369	65,1

36	Криничне-1	Болг.	67	1668	1060	63,5	693	65,3	322	30,3
37	Криничне-2	Болг.	68	1661	1066	64,1	782	73,3	266	24,9
В цілому по селу			Болг.	3329	2126	63,8	1475	69,3	588	27,6
38	Нові Трояни-1	Болг.	70	1905	1270	66,6	294	23,1	914	71,9
39	Нові Трояни-2	Болг.	71	1230	814	66,1	263	32,3	516	63,3
В цілому по селу			Болг.	3135	2084	66,4	557	26,7	1430	68,6
40	Орехівка	Болг.	73	1797	1284	71,4	342	26,6	897	69,8
41	Табаки	Болг.	74	1876	1198	63,8	423	35,3	733	61,1
42	Червоно- армійське-1	Болг. - Гаг.	75	1630	1218	74,7	287	23,5	825	67,7
43	Червоно- армійське-2	Болг. - Гаг.	76	1487	962	64,6	234	24,3	694	72,1
44	Червоно- армійське-3	Болг. - Гаг.	77	1514	1221	80,6	333	27,2	842	68,9
В цілому по селу			Болг. - Гаг.	4631	3401	13,4	854	25,1	2361	69,4
Ренійський район										
45	Долинське	Молд.	91	1863	1104	59,2	586	53,0	451	40,8
46	Котловина	Гаг.	92	2043	1442	70,5	619	42,9	751	52,0
47	Лиманське	Молд.	93	2306	1483	64,3	1012	68,2	412	27,7
48	Нагорне	Болг.	94	2167	1646	75,9	720	43,7	846	51,3
49	Новосіль- ське	Молд.	95	2494	1288	51,6	732	56,8	539	41,8
50	Орлівка	Молд.	96	2308	1733	75,0	1106	63,8	595	34,3
51	Плавні	Молд.	97	1397	919	65,7	315	34,2	525	57,1

Chizhov G. P.

SOME QUESTIONS OF ETHNOPOLITICAL GEOGRAPHY OF UKRAINE (ON MATERIALS of ELECTIONS of PRESIDENT of UKRAINE in 1999 into VILLAGES of SOUTH-WEST DISTRICTS of ODESSA AREA)

In the article the results of elections of President of Ukraine in 1999 in villages, where the representatives of national minorities: Bulgarians, Gagauz's, Moldavians, Russians, Albanians in Arciz, Bolgrad and Reni districts of the Odessa area are examined. On the basis of analysis of results of voting drawn a conclusion that social moods prevailed in these groups. At the same time, large role in the results of elections, distorting the real will of electors, played an administrative resource.

Keywords: ethnopolitical geography, elections, national minorities of Odessa region, president, electional moods, administrative resource.

Чижов Г.П.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ УКРАИНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ВЫБОРОВ ПРЕЗИДЕНТА УКРАИНЫ В 1999 Г. В СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ ЮГО-ЗАПАДНЫХ РАЙОНОВ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье рассматриваются результаты выборов Президента Украины в 1999 г. в селах, где проживают представители национальных меньшинств: болгар, гагаузов, молдаван, россиян, албанцев в Арцизском, Болградском и Ренийском районах Одесской области. На основании анализа итогов голосования делается вывод о том, что в этих группах преобладали левые, социальные настроения. Вместе с тем, большую роль в результатах выборов, искадившем реальное волеизъявление избирателей, сыграл административный ресурс.

Ключевые слова: этнополитическая география, выборы, национальные меньшинства Одесщины, президент, электоральные настроения, административный ресурс.

Джерела і література:

1. ДАОО. - Ф. № Р-8128.
2. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. - Львів, 2006. - С. 77.
3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года. Состав населения сельских населенных пунктов Одесской области по численно преобладающей национальности //Статистический сборник. - Т. 9. - Одесса, 1992.
4. Литвин В. Історія України. Підручник. - К., 2008. - С. 698.
5. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/186.html>
6. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/200.html>
7. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/82.html>
8. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/225.html>

Шевченко О.Б.

УДК 903'15(=221.15)-055.2"638"

ЖІНКА У САРМАТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ - ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Значна кількість письмових джерел засвідчує незвичне становище жінки у сарматському суспільстві. У процесі накопичення археологічного матеріалу, з'являлись нові факти та гіпотези, щодо цієї проблеми, вже сучасних дослідників. Погляди авторитетних науковців стосовно даної проблематики багато в чому різнились, але в дечому і співпадали. Саме аналіз у часі, цих розвідок є основною ціллю нашого дослідження.

Чижов Г.П.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ УКРАИНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ВЫБОРОВ ПРЕЗИДЕНТА УКРАИНЫ В 1999 Г. В СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ ЮГО-ЗАПАДНЫХ РАЙОНОВ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье рассматриваются результаты выборов Президента Украины в 1999 г. в селах, где проживают представители национальных меньшинств: болгар, гагаузов, молдаван, россиян, албанцев в Арцизском, Болградском и Ренийском районах Одесской области. На основании анализа итогов голосования делается вывод о том, что в этих группах преобладали левые, социальные настроения. Вместе с тем, большую роль в результатах выборов, искадившем реальное волеизъявление избирателей, сыграл административный ресурс.

Ключевые слова: этнополитическая география, выборы, национальные меньшинства Одесщины, президент, электоральные настроения, административный ресурс.

Джерела і література:

1. ДАОО. - Ф. № Р-8128.
2. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. - Львів, 2006. - С. 77.
3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года. Состав населения сельских населенных пунктов Одесской области по численно преобладающей национальности //Статистический сборник. - Т. 9. - Одесса, 1992.
4. Литвин В. Історія України. Підручник. - К., 2008. - С. 698.
5. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/186.html>
6. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/200.html>
7. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/82.html>
8. <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/225.html>

Шевченко О.Б.

УДК 903'15(=221.15)-055.2"638"

ЖІНКА У САРМАТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ - ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Значна кількість письмових джерел засвідчує незвичне становище жінки у сарматському суспільстві. У процесі накопичення археологічного матеріалу, з'являлись нові факти та гіпотези, щодо цієї проблеми, вже сучасних дослідників. Погляди авторитетних науковців стосовно даної проблематики багато в чому різнились, але в дечому і співпадали. Саме аналіз у часі, цих розвідок є основною ціллю нашого дослідження.

Ключові слова: савромати, сармати, матриархат, "амазонки", сарматські жриці, войовничість.

Значна кількість письмових джерел засвідчує незвичне становище жінки у сарматському суспільстві. Вже у процесі накопичення археологічного матеріалу, з'являлись нові факти та гіпотези щодо цієї проблеми сучасних дослідників. Погляди авторитетних науковців стосовно даної проблематики багато в чому різнились, але частково співпадали. Саме аналіз часу цих розвідок є основною ціллю нашого дослідження.

Одним з перших, хто звернув увагу на цю особливість савроматського буття, був професор Петербурзького університету М.І. Ростовцев. У своїй відомій праці, що вийшла в Петрограді у 1918 році "Эллинство и иранство на юге России", автор у розділі присвяченому киммерійцям, приділяє багато уваги амазонкам та їх зв'язку з останніми, де, в контексті цього питання, торкається і сарматів. Дослідник пише, що грецькі джерела переносять легенди про амазонок на береги Меотіди. Він згадує, що Геродот вважав їх родоначальницями савроматів, племені, що жило на схід від Дону та частково на березі Азовського моря. Автор зазначає, що легенди про амазонок, їх зв'язок з савроматами, без сумніву, обумовлені тим, що ряд існуючих тут у більш пізні часи племен зберегли у своєму ладі виключну роль жінок, що виступали не лише як воїтельниці, але й як керівники та войовничі цариці цілих племен.

Торкаючись відносин киммерійців зі скіфами, М.І. Ростовцев, зокрема, зазначає наступне: "Довга боротьба скіфів з киммерійцями закінчилась не стільки рішучою перемогою скіфів, скільки підкоренням скіфами племен, що раніше були підкорені киммерійцями, та злились з ними... Племена ці - пізніші синди, меоти та савромати - зберегли деяку самостійність та увійшли у тісне спілкування зі скіфами, поступово засвоївши їх культуру та, навіть, їх мову... Зберегли вони, однак, і ряд особливостей побуту, серед котрих основним, що найбільш вразило греків, було їх підкорення правлінню жінок та величезна роль, яку жінки відігравали в їх військовому житті" [5, с. 34 - 35]. Отже, автор знову зазначає, що незвична роль жінок, що була притаманна для савроматів, має походження від киммерійців.

У розділі присвяченому синдам, меотам та сарматам, автор підкреслює, що більшість з цих племен поєднує в одну групу спеціально засвідчена для савроматів та яксаматів, вже згадана вище роль жінки в їх суспільному та військовому житті, що підтверджується, як розповіддю про яксаматку Тіргатао, так і про сарматку Амагу.

Найцікавіше, що в даному розділі автор вже більш обережно підходить до цього питання. Він зазначає, що раніше ним була поставлена ця типова риса побуту у зв'язок з кіммерійцями, але можливо, що вона була притаманна місцевому населенню ще до його завоювання цими номадами.

Наприкінці розділу М.І. Ростовцев знову, вже більш змістовно, повертається до сарматів. Він звертає увагу на те, що, починаючи з IV ст. до н. е., з Азії, знову посунули на захід іранські кочові племена, котрих греки називають загальним ім'ям сармати, та не відрізняють від савроматів. Проте, жоден з античних авторів, розповідаючи про сарматів, не згадує про те, що було для грека головною ознакою савроматів - про значення жінки у племені. Лише там, де достовірні свідчення піддавались літературній обробці, на сарматів переноситься те, що складає у старій легенді особливість савроматів.

М.І. Ростовцев у згаданій праці показав, що свідчення про підкорення савроматів жінкам цілком реальні, пов'язані з територією та племенем метотів у пониззі Дону та з сусідніми від них на північ і схід савроматами. Розповідь про керованих жінками сарматів одноманітно повторюється у греків та у римлян, що, у цілому, підіймається до класичної та ранньої елліністичної традиції. З чого, дослідник зробив висновок про автохтонну групу придонських племен, що зберегли елементи матриархату, та рішуче висунув припущення про те, що савромати не є історичними сарматами пізнього еллінізму і римського часу.

У 1948 році вийшла з друку відома праця С.П. Толстова "Древний Хорезм", де автор лише посередньо торкаючись сарматів, тим не менш, наводить досить вдалі приклади, піднімає різноманітні питання, що торкаються проблематики, яка нас цікавить.

У четвертому розділі, що має назву "Yavananis" - "гречанки", тобто дівчата з країн, де панують греки, автор пише, що таку назву мала жіноча лейб-гвардія індійських царів кушанського та докушанського часу. С.П. Толстов відзначає, що етнографічний матеріал дає нам багато прикладів жіночого війська і, навіть, спеціальних жіночих гвардій царів, що, без сумніву, має зв'язок з пануванням матриархального роду та сильними елементами гінекократії у самій державній організації та звичаєвому праві певного народу. У якості типових прикладів автор наводить країни Африки [10, с. 325 - 326]. У подальшому, науковець наводить перелік джерел, що містять різноманітні відомості про високе становище жінки у домусульманській Азії.

С.П. Толстов зазначав, що у кочовиків високе становище жінки дуже рідкісне, тим не менш, воно мало місце. Геродотові массагети очолюються "царицею" Томіріс. Північно-західні сусіди массагетів та, вочевидь, їх родичі, савромати Нижнього Поволжжя, розглядаються скіфською тради-

цією як результат союзу скіфських юнаків з амазонками. Автор наводить ще дуже багато прикладів з життя кочових народів, що відрізнялися незвично високим станом жінок у суспільстві як у військовому житті, так і у побуті взагалі [10, с. 326 - 327].

Підсумковуючи далі, автор приходить до висновків, що у згаданих ним народів, патріархальний рід не встиг дозріти, так як паралельно з розпадом надзвичайно стійких форм матріархального роду йшов швидкий процес розпаду первіснообщинного ладу, одночасно з утворенням класів та примітивних форм державництва. Для підтвердження свого висновку, автор наводить переконливі факти та приклади, що підтверджують розповсюдженість цього явища [10, с. 326 - 327]. Дослідник ставить питання: наскільки патріархальний рід є взагалі обов'язковим у якості довго існуючої останньої стадії родового ладу? Чи не є перехід до класового суспільства, безпосередньо зі щабля материнського роду, взагалі більш типовою та закономірною формою процесу розпаду первіснообщинного суспільства?

Наприкінці розділу С.П. Толстов зазначає, що як у кочової, так і осілої частини населення Середньої Азії на межі нової ери та у подальших кількох століттях різноманітні елементи материнсько-родового ладу були надзвичайно сильними, і наврядчи є серйозні підстави для твердження, що у якого-небудь з народів Середньої Азії цієї доби мала місце міцна патріархально-родова організація.

"Революційною" в вивченні сарматської археології стала робота Б.М. Гракова "ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ: Пережитки матриархата у сарматов", що була опублікована в "Вестнике древней истории" у 1947 році. Більша частина статті Б.М. Гракова присвячена савроматам. Він, як і М.І. Ростовцев, згадує про зв'язок останніх з амазонками з грецьких легенд. Причому, він відзначає, що савромати в грецьких джерелах іменуються двома епітетами: "γυναίκοκρατούμενοι", як відмічав ще М.І. Ростовцев, і - "άνδρoκτόνοι". Терміном "γυναίκοκρατούμενοι", що можна перекласти як "мужовбивці", савроматів називав Геродот. Автор зазначає, що термін цей не зовсім точний по відношенню до савроматів, та застосовується лише у Геродота. Інші ж письмові джерела дають нам слово "άνδρoκτόνοι", котре можна перекласти як "господині чоловіків", що, як вважав дослідник, найточніше визначає соціальний устрій савроматського суспільства.

Залучаючи свідчення античних авторів, Б.М. Граков доводить, що матриархат - відмітна риса савроматів [5, с. 101 - 102]. Погоджуючись з М.І. Ростовцевим у тому, що останні мали матрілінійний лад, Б.М. Граков, на відміну від нього, вважав, що сармати були спадкоємцями та

нащадками савроматів [5, с. 105 - 106], і наводить, при цьому, свою хронологічну схему спадкового розвитку савроматів-сарматів.

Обробивши велику кількість археологічних матеріалів савроматської ступені, автор зміг зробити вдалі узагальнення, що підтверджуються численними прикладами. Саме на базі археологічного матеріалу Б.М. Граков доводить, що жінки савроматів у ті часи володіли зброєю, їздили верхи та виконували певні обов'язки жриць. На користь останнього свідчить той факт, що деякі поховання жінок супроводжували людські жертвоприношення, а багатьох померлих ховали у величезних могилах з потужним перекриттям. Майже в кожній жіночій могилі було знайдено кам'яне блюдо, або навіть кілька. Акцентуючи увагу на них, дослідник, вдало доводить, що ці блюда являли собою переносні вівтарі, що слугували при житті жрицям. Б.М. Граков вважав, що саме кочовий побут савроматів блюменфельдського часу спонукав до життя цю настільки зручну для нього форму переносних вівтарів. Знайдена у похованнях крейда, імовірно, відігравала очищаючу роль у житті померлих, реальгар на блюді, можливо, символізував криваві жертви. Зважаючи на зазначені дані, Б.М. Граков зауважує, що у повній відповідності до розповіді Гіппократа, жінки савроматів не тільки воювали, але й були жрицями. Тому стає зрозумілим знаходження таких вівтарів саме у жіночих, а не у чоловічих похованнях.

Розглядаючи другу ступінь розвитку культури - савромато-сарматську або прохоровську, автор приходять до не менш цікавих висновків. Тут продовжуються зустрічатися центральні жіночі поховання, що відрізняються від рядових пишністю ритуалу та більш раннім часом. Також у багатьох жіночих похованнях присутня і різноманітна зброя. Автор цілком впевнений, що у сарматів тієї доби ще існував материнській рід, причини пережитків котрого Б.М. Граков убачав у порівняній відсталості савроматів від скіфів, що, зокрема, підтверджують і античні джерела.

У наступну добу, у період розповсюдження сарматської культури, на сарматських могильниках вже не зустрічаються відокремлені поховання жінок-родоначалниць, проте, сліди культового значення жінки ще досить помітні. Доволі часто у жіночих могилах трапляються своєрідні циліндричні посудини з отвором, разом з ними було знайдено сліди запашної смоли та вугілля в посудинах, куди ці менші посудини були вставлені, як у курильниці. Однак вони, здебільшого, були знайдені в рядових жіночих похованнях, а інколи, навіть, у чоловічих. В них можна бачити предмети ритуалу домашнього культу, який, хоча і залишався у руках жінки, але вже частково перейшов і до чоловіків. В даний період встановлюється

патріархальний рід з малою родиною, але пережитки ще мають місце. Для жінки ще звично виступати з луком, і в її руках ще зберігається частково родинний вівтар, але вже у межах малої родини.

Для аланської або шиповської культури, Б.М. Граков зазначає, що остання розвинулась на тлі попередніх, прийняла та уніфікувала раніше засвоєні форми побуту та ритуалу, внівши низку нових деталей. На дві з лишнім сотні поховань цієї культури, відомих на той час, неможливо простежити якісь елементи, котрі характеризували б жінку як голову родини або як воїтельницю, втім, у руках жінок залишалось щось з домашнього культу. Так остаточно перемиг патріархальний початок над материнським. Залишилася лише його слабка тінь у відправленні домашнього культу.

У 1959 році вийшла стаття В.П. Шилова, присвячена Капиновському курганному могильнику, де, окрім відомостей, безпосередньо про сам могильник, автор торкався і питань статусу жінки у сарматському суспільстві.

Аналізуючи поховання могильника прохоровського часу, автору вдалося простежити, що склад поховального начиння чоловічих та жіночих поховань відрізняється низкою специфічних рис. Якщо для чоловічих типова наявність зброї, то жіночим властиві прикраси, пряслиця та інше. Типовим є також знаходження у жіночих похованнях глиняних та кам'яних курильниць, хоча останні зустрічаються і в чоловічих похованнях [13, с. 430 - 431]. Разом з тим, зброя була виявлена і в жіночих могилах, де, разом з залізними мечами, були знайдені окремі залізні вістря стріл, а іноді, навіть, цілі колчани. Предмети озброєння були знайдені в похованнях жінок похилого та юного віку.

У дослідженні автор вступає у суперечку з Б.М. Граковим, для якого факт наявності зброї у жіночих похованнях - один з доказів на користь існування у сарматів пережитків матриархату. Однак В.П. Шилов з цим не погоджується. Він зазначає, що в Нижньому Поволжжі відомі жіночі поховання зі зброєю, які відносяться до золотоординської доби, тобто до того періоду, коли вже важко казати про наявність якихось пережитків матриархату. Відомо про жіночі поховання зі зброєю також і в інших районах, як в більш ранні, так і в більш пізні часи. Таким чином, наявність зброї в жіночих похованнях свідчить лише про те, що сарматські жінки, нарівні з чоловіками чи самостійно, брали участь у сутичках з ворогом, а також у полюванні. Про це повідомляють також і античні автори. Саме ця риса побуту сарматів надзвичайно вразила греків, у котрих жінка зовсім не брала участі у суспільному житті полісу. Саме завдяки різниці у становищі грецьких та сарматських жінок, греки і звернули на це увагу, а античні автори зберегли це дуже цінне свідоцтво про побут сар-

матського суспільства [13, с. 432 - 433]. Таким чином, автор вважав, що у сарматів не було матріархату, а наявність зброї у жіночих похованнях свідчить лише про те, що вони брали участь у військових сутичках свого народу. Розповсюдженості відомостей про цю особливу рису сарматського буття, ми завдячуємо грекам, для котрих дане явище було зовсім незвичним.

Фундаментальною працею, що присвячена різноманітним аспектам савроматської археологічної культури, стала монографія К.Ф. Смирнова "Савроматы", що була видана ще у 1964 році і до сьогодні не втратила своєї актуальності.

Здійснюючи детальне дослідження історії та культури савроматів, К.Ф. Смирнов не міг обминути своєю увагою і роль жінки у савроматському суспільстві. Характеризуючи сутність суспільного ладу савроматів, дослідник зауважує, що савроматське суспільство виступає перед нами ще з дуже архаїчними ознаками суспільного ладу. Найяскравішим їх проявом є "гінеократія", котру підкреслюють, розповідаючи про савроматів, ранні античні письмові джерела, і котра добре підтверджується на археологічному матеріалі.

Автор вважав, що ці пережитки і навіть окремі риси матріархальних відносин у савроматів, такі ж яскраві, як у масагетів та саків, котрі знаходились у більшій спорідненості з савроматами, особливо з їх східною групою, ніж зі скіфами. Однак, "гінеократія", насамперед, судячи з письмових джерел була притаманна і західній групі цих номадів - савроматам Геродота. Аналізуючи легенду "батька історії" про амазонок та скіфів, автор прийшов до висновку, що тут ми зтикаємося з родинно-шлюбними відносинами, притаманними, насамперед, матріархату [9, с. 201 - 202].

Аналізуючи письмові джерела, К.Ф. Смирнов підсумковує, що савроматські жінки, нарівні з чоловіками, складали племінне ополчення та активно брали участь у захисті своїх земель чи у великих грабіжницьких походах. У мирний час, імовірно, як і всі жінки давніх скотарських народів, вони вели домашнє господарство, виготовляли глиняний посуд, займались прядінням та ткацтвом, шили одяг та взуття. Найбільш розповсюдженими інструментами у жіночих могилах є пряслиця, кістяні чи металеві шильця та проколки. Домашніми роботами займались і заможні жінки, оскільки в їх могилах засоби домашнього промислу зустрічаються не менш рідко, ніж у рядових.

На час написання даної монографії К.Ф. Смирновим, наука вже мала деякі наробітки стосовно незвичного становища жінок у савроматському суспільстві. Тому автор зміг вступити у дискусію з даного питання з В.П. Шиловим та Б.М. Граковим, зайнявши бік останнього.

Автор вважав, що дівчат у савроматів навчали військовому мистецтву ще з дитинства, так як було знайдено у багатьох дитячих похованнях зброю, а за інвентарем вона діагностувалась як жіноча. Зважаючи на войовничий характер савроматських жінок, К.Ф. Смирнов не виключав, що вони також могли очолювати племена як військові вожді. У легендах про амазонок не раз розповідається про доблесть цих цариць, чия діяльність пов'язується з савроматськими землями, звідки походили і легендарні чи напівлегендарні Тіргатао та Амага.

Що ж стосується виконання савроматськими жінками обов'язків жриць, то автор вказував на численні знахідки у жіночих похованнях кам'яних блюд, що, на його думку, мали культове призначення і являли собою жрецький атрибут. Поховання жриць відрізнялися пишністю ритуалу та дуже стійким складом начиння, серед якого, майже завжди, можна зустріти речі у звіриному стилі, бронзові дзеркала, кістяні ложечки та серію різноманітних фарб, котрими, імовірно, татувувались жриці. К.Ф. Смирнов також зазначав, що невідомо, чи являли жриці собою окремий прошарок у суспільстві, і обережно припускав на основі матеріалів деяких поховань, що цей статус був спадковим [9, с. 203 -204].

У 1965 р. вийшла стаття І.П. Берхін-Засецької та Л.Я. Маловіцької що мала назву "Богатое савроматское погребение в Астраханской области", де автори погоджувались з думкою, що савромати знаходились на більш низькому рівні суспільного розвитку ніж скіфи, й вважали за можливе припускати, що савроматське суспільство було обтяжене ще й глибокими пережитками матріархату [1, с. 143 - 145].

В 1970 році у виданні "Вестник древней истории" вийшла у світ стаття А.М. Хазанова, під назвою "Материнский род у сарматов". На самому початку він зазначає, що питання стосовно савроматської гінекократії, підняте ще Б.М. Граковим, до цього часу залишається дискусійним. Автор вважає, що на саму дискусію негативно впливали та впливають два моменти. По-перше, не досить враховуються сучасні точки зору на проблему материнського роду, у результаті чого і прибічники, і противники існування сарматської гінекократії іноді будують свої аргументи на застарілих засадах, що не підтримуються сучасними етнографами. По друге, має місце помітна термінологічна невизначеність: одні і ті самі терміни - матріархат, пережитки матріархату, материнській рід та інші - різними авторами застосовуються неоднозначно. Зважаючи на що, А.М. Хазанов нагадує деякі загальні положення про материнській рід, прийняті у тогочасній науці [12, с. 139]. Автор відмічає, що розпад первісного суспільства далеко не обов'язково означає розпад материнського роду та виникнення на його місці патріархального.

Патріархальний рід та пізньоматеринській рід є, таким чином, паралельно існуючими формами розпаду первіснообщинних відносин.

Дослідник також наводить специфічні риси пізньоматеринських суспільств, а саме: матрілінійність рахунку рідства, порядок спадкування майна та соціального стану, матрілокальність чи дислокальність шлюбної резиденції, збереження парного шлюбу чи його численних пережитків, важлива роль жіночої праці у господарстві, високе становище жінки у суспільстві. Але вирішальна роль у суспільстві належить чоловікам. Саме вони найчастіше очолюють великі родини та племена. Жінки можуть брати участь у виборах чи впливати на них, але зберігають скоріше моральний авторитет, ніж реальну владу.

А.М. Хазанов зазначає, що нема ніяких сумнівів у тому, що сарматське суспільство навіть на його ранньому савроматському етапі вже вступило у добу розвинутого класоутворення. І саме останнє не завжди враховується дослідниками, коли вони пишуть про становище сарматських жінок.

У зв'язку з цим, автор критикує Б.М. Гракова, зауважуючи, що його позиція була не зовсім послідовною. У заголовку своєї статі він пише про пережитки матріархату у сарматів, в самому ж тексті - про пережитки материнського роду. Весь текст статті, однак, переконує, що її автор схиляється саме до визнання материнського роду у сарматів. А.М. Хазанов відзначає і обережну позицію К.Ф. Смирнова, підкреслюючи, що саме неточне розуміння термінології привели І.П. Засецьку та Л.Я. Маловіцьку до заперечення наявності матріархату у сарматів. Однак якщо у Б.М. Гракова та прибічників його точки зору неточність термінології затемнює, але не перекручує до невпізнанності кінцеві висновки, то з її противниками вона іноді відіграє куди більш підступну роль, і тому не завжди можна бути впевненим у правильному розумінні їх позиції.

Спираючись на докладний аналіз певних письмових джерел, зроблений М.І. Ростовцевим та Б.М. Граковим, А.М. Хазанов приходять до наступних висновків, що савроматські жінки: а) брали участь у військових діях; б) відправляли якісь жертвоприношення; в) займали високе становище у суспільстві, іноді навіть очолювали цілі племена. Таким чином, на думку автора, антична традиція не містить прямих вказівок на наявність у савроматів материнського роду. Однак ця традиція робить занадто явний акцент на особливому становищі савроматських жінок, щоб його можна було ігнорувати. Достовірність же її знаходить своє пряме підтвердження у археологічному матеріалі, і, насамперед, що стосується активної участі сарматських жінок у військових діях. Автор зазначає, що окремі поховання озброєних жінок зустрічаються у степах Східної Європи від скіфського часу до

золотоординського, але не можна погодитись з В.П. Шиловим, який заперечує на цій підставі, особливе становище жінок у савроматів. Сильний контраргумент, на думку А.М. Хазанова, навів К.Ф. Смирнов - у той час як в усіх археологічних культурах, за виключенням савроматської, поховання озброєних жінок поодинокі, в останній, вони складають не менш 20 % від усіх могил з озброєнням.

На археологічному матеріалі, автор також підкреслює безсумнівну роль жінки у відправленні релігійних культів. Мається на увазі наявність в похованнях кам'яних столиків чи блюд, зв'язок котрих з культом давно зафіксовано дослідниками. Крім того, такі блюда знаходились разом з реальгаром та крейдою - що також являли собою атрибути сарматського релігійного ритуалу. Автор зазначає, що не існує серйозних вказівок на те, що в савроматському суспільстві які-небудь важливі релігійні функції належали чоловікам. Але це зовсім не означає, що так було насправді. А.М. Хазанов підкреслює, що наші відомості занадто неповні для подібного заключення, до того ж порівняльно-етнографічний матеріал не дозволяє цього зробити [12, с. 142 - 143].

Далі автор, на археологічному та етнологічному матеріалі, розглядає високе становище жінки у сарматському суспільстві. Дослідник посилається на роботи Б.М. Гракова та К.Ф. Смирнова, що містили докладний перелік жіночих сарматських поховань, виокремлених своїм багатством та особливою пишністю поховального ритуалу, що дозволило йому не звертатись до цього матеріалу окремо. Поховання знатних жінок, відмічає автор, нерідко виокремлювались своєю розкішшю та багатством і в суто патріархальних суспільствах. Набагато важливіші, на його думку, інші елементи, що характерні для подібних поховань у сарматів. По-перше, це людські жертвоприношення, що, безумовно, супроводжували деякі жіночі савроматські та прохоровські поховання, і при тому не лише жриць. Для патріархальних суспільств це явище нетипове, особливо якщо жертви чоловіки. Також у савроматський час, дітей ховали лише з жінками. Це знову ж таки відповідає матрилінійному принципу організації суспільства. По-друге, і це головне, в савроматську, а частково і в прохоровську добу, жіночі поховання значно частіше, ніж чоловічі, займають центральне місце в курганах, а кургани, що містять центральне жіноче поховання - в курганних групах, тобто вони групуються навколо жіночого пращура [12, с. 144 - 145]. Автор зазначає, що навряд чи можна казати про наявність культу жіночого пращура - відомості етнографії свідчать, що і в суто матрилінійних суспільствах він зустрічається тільки як вкрай рідкісне виключення. Імовіріше така топографія могильників була викликана

збереженням материнського лічіння рідства. Застосовуючи етнологічні відомості, А.М. Хазанов намагається відповісти на два питання щодо сарматської матрилінійності, а саме - її сутності та причини, що обумовили це настільки незвичне для кочовиків явище. Відомості етнографії свідчать, що в будь-якому пізньоматеринському суспільстві є патріархальні елементи і тому, справедливо кажучи, такі суспільства є перехідними. Однак, їх називають пізньоматеринськими через збереження матрилінійності. Савроматське суспільство, якщо воно було матрилінійним, могло бути тільки пізньоматеринським, через те, що воно вже вступило у добу розвинутого класоутворення. Тому у ньому, реальна влада повинна була належати чоловікам. В той же час, статус жінки в савроматському суспільстві вочевидь, був дуже високим, і вони брали участь в суспільному житті, що, в дещо перебільшеному вигляді, і донесла до нас антична традиція.

Автор підкреслює, що всі ті своєрідні риси сарматського суспільства, котрі дозволяють говорити про його матрилінійність, найяскравіше простежуються у савроматський час. На початку прохоровської доби (IV - III ст. до н.е.) вони ще досить чіткі, але ближче до завершення останньої, здебільшого, зникають. Явно завершується перехід до патріархально-родових відносин. Тому, як би не відрізнялось становище сарматських жінок від скіфських, і як би не вражало це грецьких спостерігачів, материнській рід, безумовно, існував у савроматів, проте знаходився вже не в розквіті, а у стані занепаду та поступового зникнення [12, с. 146 - 147].

Наприкінці, підводячи підсумки, А.М. Хазанов погоджується з тезою Б.М. Гракова, який пояснював збереженість материнського роду у савроматів їх ізольованістю у віддалених та важкодоступних степах. На думку автора, умови відносної ізольованості дійсно могли консервувати старі форми соціальної організації, не дивлячись на те, що поступово вони наповнювались новим змістом. І, можливо, не випадково матрилінійна організація у сарматів зникає саме тоді, коли вони вступають в тісні та перманентні зв'язки з патрилінійними народами.

У 1971 році вийшла стаття А.П. Смирнова "К вопросу о матриархате у сарматов", де автор враховуючи висновки своїх попередників, має все ж таки свої погляди на проблему, яка розглядається. А.П. Смирнов зазначає, що для класичного материнського роду войовничість жінок не є обов'язковою умовою, але чомусь всі дослідники звертають на це увагу. Дослідник зазначає, що материнській рід характеризується іншими рисами. А саме - керівною роллю жінки у господарському житті; рівністю членів роду; матрилокальністю шлюбу; лічінням рідства за матрилінійністю та

відповідне право спадку. Крім того, автор зазначає, що висока роль жінки у релігії зберігається досить довго. Дослідник пише, що якщо підходити з даних позицій до савроматського археологічного матеріалу та не враховувати античні легенди, то суспільство савроматів перед нами постає як суспільство патріархальне.

А.П. Смирнов вважав, що не можна за античними легендами відновлювати історичний процес, через те, що цей матеріал вкрай складний та суперечливий. На його базі лише можна відмітити важливу роль жінки у житті савроматського суспільства, що знаходить підтвердження в похованнях жриць та жінок-воїнів. Однак у нас немає відомостей, що дозволяють говорити про ці явища у зв'язку з пережитками материнського роду. Дослідник вважав, що це питання може бути вирішене лише при зіставленні з матеріалом попереднього часу - доби бронзи. На думку автора, якщо легенди про амазонок свідчать про пережитки матриархату, то у добу бронзи ці пережитки повинні були б проступати більш відчутно, оскільки роль жінки, у цей час, повинна була бути більш значною. Як переконливо довів К.Ф. Смирнов, савромати сформувались у середовищі зрубних та андронівських племен. Дослідник зазначає, що більшість вчених відносять зрубну культуру до стадії патріархального суспільства на базі археологічного матеріалу [8, с. 189 - 190]. А для андронівських племен відмічають підлегле становище жінки, типове для патріархату, що простежується у багатьох могильниках цієї культури [6, с. 21 - 22].

А.П. Смирнов підкреслює, що всі пам'ятки зрубної та андронівської культур свідчать про міцні патріархальні відносини. В археологічних матеріалах нема відомостей, що дозволяють говорити про велику роль жінки у господарському та суспільному житті. А отже немає приводу казати про наявність матрилокального шлюбу за цієї доби. У добу раннього заліза ми бачимо подальший прогрес в житті савроматського суспільства. Як було доведено К.Ф. Смирновим, у цей час складається стрій військової демократії. Савромати беруть участь у далеких походах. За таких умов, коли у кочів'ях залишались лише літні люди, неповнолітні та раби, значення жінки сильно зростало. Це було властиво не лише савроматам, а усім племенам що пережили стадію військової демократії.

Автор приходиться до висновків, що саме у цих умовах повинні були формуватися жіночі військові загони, що і знайшло відображення у відомостях античних авторів, у легендах про амазонок та в витворах вазового живопису. Всі ці відомості лягли в основу теорії матриархату у савроматів.

В 1988 році вийшла стаття Т.А. Скрипник під назвою "Амазонки в античній традиції". Авторку цікавило питання про дійсне існування амазонок

грецької традиції. На її думку, для повного вирішення останнього та вичерпного тлумачення історичного сенсу амазонської традиції в усіх її варіантах, необхідне вивчення не тільки античного матеріалу, але й середньо-вічного, не тільки літературного, але й всього різноманіття етнографічних та археологічних відомостей про життя народів Європи, Азії, Африки та Америки.

У статті Т.А. Скрипник здійснена спроба знайти реальну історичну основу виникнення та довгого існування в античному світі легенд про амазонок.

Аналізуючи античні джерела, авторка говорить, що ранні грецькі автори: Геродот (484 - 425 рр. до н.е.), Псевдо-Гіппократ (470 - 356 рр. до н.е.), Ефор (405 - 330 рр. до н.е.) та інші, розміщували амазонок на землях поблизу Танаїсу і Меотиди, де жили споріднені скіфам племена савроматів. На думку Т.А. Скрипник для такого розміщення амазонок у античних авторів були серйозні підстави, оскільки греки могли спостерігати у савроматських жінок войовничий спосіб життя та побут, що нагадував амазонський, який кидався у вічі на загальному тлі загалом патріархальної Східної Європи та Азії. Авторка підкреслює, що саме це і стало для античних авторів основним аргументом, щоб пов'язати савроматських жінок з амазонками [7, с. 30 - 31].

Перелічуючи усі відомі легенди про амазонок, авторка зазначає, що саме для савроматів, на території яких, греки без сумніву бували, ці відомості можуть носити найдостовірніший характер. Хоча і савроматським жінкам приписувалися звичаї, типові для легендарних амазонок [7, с. 33 - 37].

Підводячи підсумки Т.А. Скрипник вважає, що аналіз та інтерпретація свідоств античної традиції про савроматських жінок переконує нас у тому, що багато хто з них, по-перше, були войовничими, по-друге, брали активну участь у суспільному житті, займали поважне становище в родині, роді, племені, по-третє, відправляли якісь звичаєві жертвоприношення, по-четверте, іноді брали важелі правління у свої руки та очолювали цілі племена. І всьому цьому переліченому є численні свідоства та підтвердження. Саме тому антична традиція говорить про савроматських (сарматських) жінок, як про нащадків легендарних амазонок.

На думку авторки, поширення міфу про амазонок саме на савроматів трапилось, без сумніву, через присутність в їх суспільному ладі таких рис, котрі дозволили грецьким авторам назвати савроматів "керовані жінками", а деяким сучасним дослідникам - визнати савроматську гінекократію та заговорити про пережитки материнського роду в суспільному ладі цих племен.

У 1998 році вийшла стаття С.О. Плетньової "Амазонки" как социально-политическое явление". Здійснюючи аналіз античних джерел, авторка приходить до цікавих висновків, що поява амазонства у античну добу - результат війн та далеких походів, в котрих гинуло усе дієве чоловіче населення.

І в цій важкій ситуації, залишені на самоті жінки, на протязі певного часу, ставали на захист своєї землі, дітей та майна. А незвичне вільне становище жінки у таких суспільствах, надзвичайно вражало сучасників та мандрівників, які доносили цю традицію ще й у перебільшеному вигляді.

С.О. Плетньова вважає, що саме війни, які часто закінчувались майже поголівним винищенням чоловіків, ставили жінок перед необхідністю брати на себе суспільні та військові обов'язки, немов би відроджуючи цим давні звичаї матріархату. До таких звичаїв авторка відносить: матрілінійне лічіння рідства; звичай левірату; весільні звичаї військового єдиноробства нареченої та нареченого; навчання дівчат нарівні з хлопцями військовому мистецтву з наступною участю дівчат у війнах; виконання жінками функцій жриць, хоча б у межах своєї родини. З відновленням усіх цих звичаїв, суспільство на якийсь час ставало матріархальним. Сусіди такого народу, керованого воєнізованими жінками, починали вигадувати легенди про нього, а хроністи, що знали більш ранні записи про аналогічні випадки, узагальнювали всі нові та старі свідчення у фантастичні розповіді [4, с. 533 - 534].

Авторка вважає, що саме кочовий спосіб життя, змушував номадів до постійних війн і сутичок навіть у мирний час. На завоювання йшли найбільш молоді та сильні чоловіки, і дуже часто вони не повертались додому. Здійснення, майже щорічно, таких дій, відтягувало чоловіків від господарства та охорони власних кочів'їв. Так виникали у степах ситуації, що сприяли висуванню жінок на роль вождів та голів родин [4, с. 535 - 536].

У виданні "Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья", що вийшло у 1999 році, була надрукована стаття В.Ю. Мурзіна та О.Є. Фіалко під назвою "Девичьи дружины у савроматов и скифов". Автори пишуть, що сюжет Геродота про амазонок можна віднести до одного з найпопулярніших, тим не менш неодноразове звернення до нього багатьох авторів, на думку дослідників, аж ніяк не вичерпало теми.

Автори зазначають, що деякий час у спеціальній літературі не викликала сумнівів теза про особливе становище жінки у савроматському суспільстві, на відміну від скіфського. Між тим, аналіз археологічного матеріалу свідчить про те, що відносна кількість жіночих поховань зі зброєю у скіфів, савроматів та більш східних саків практично однакова. В.Ю. Мурзін та О.Є. Фіалко вважають, що це явище цілком природне, оскільки, в середовищі кочовиків, де вільне чоловіче населення брало участь в далеких грабіжницьких походах, піклування про безпеку свого помешкання та родини, у значній мірі, перекладалося на жіночі плечі. Таким чином, це явище імовірно пов'язане зі специфічними умовами

життя, ніж з елементами материнського роду. При цьому автори підкреслюють, що у савроматів військова функція, передусім, була привілеєм та обов'язком незаміжніх дівчат [3, с. 181 - 182]. Дослідники доводять, що цей сюжет, неодноразово повторений у творах давньогрецьких авторів, знаходить своє підтвердження у археологічному матеріалі.

В.Ю. Мурзін та О.Є. Фіалко зазначають, що пам'ять про озброєні загони дівчат зберігалась на протязі тисячоліть та знайшла своє відображення у фольклорі багатьох народів, мова йде про особливі дівочі гарнізони, котрі виконували функцію своєрідних форпостів на віддалених кордонах племені.

Автори приходять до думки, що найчастіше, відособлений табір "амазонок", слід розглядати як свідчення існування у савроматів подібних дівочих загонів, розташованих поблизу Танаїсу, на межі скіфських та сарматських територій. Дослідники вважають, що саме кочовий спосіб життя викликав необхідність перекладення на жінку деяких чоловічих функцій. Однак, у цьому випадку від жінки вимагалось не просто відчайдушна рішучість та хоробрість, але й досвід тактичних прийомів, навички та витривалість, злагожденість дій. Подібні якості не вироблялися миттєво, а набувалися довгим навчанням та тренуванням.

До зовсім свіжих праць належить стаття Н.Ф. Шевченко, що вийшла у 2006 році у журналі "Вестник древней истории" під назвою "Сарматские жрицы", или еще раз к вопросу о материнском роде у сарматов". Основна ціль статті - це опис та систематизація археологічного матеріалу, зокрема металевих жезлів та триніг, що були знайдені у сарматських похованнях Прикубання. Автор, спираючись на етнографічні паралелі, визнає ці предмети як культові.

У процесі дослідження Н.Ф. Шевченко наводить досить змістовний перелік знайдених культових святилищ, що належали сарматам. Автор підкреслює, що наявність самих святилищ припускає існування служителів культу. Однак, простежити соціальний статус похованого дуже важко, оскільки критерії, котрі використовуються для відокремлення жрецьких комплексів, розмиті та часто мають подвійне тлумачення. Дослідник підкреслює, що у кожному регіоні набір магічних предметів має свою специфіку. Одна з основних проблем полягає у тому, що речі релігійно-магічного характеру важко розділити на атрибути суспільного чи домашнього культів, тим більш, що це могли бути одні й ті самі речі. На цьому тлі, жезли у вигляді світового дерева належать до рідкісних предметів, котрі можна, безсумнівно, віднести до атрибутів суспільного культу. Автор зазначає, що визнаючи існування "служителів культу" у середовищі сарматських пле-

мен, ми до цього часу залишаємо відкритим питання, поставлене К.Ф. Смирновим, стосовно того, яке місце вони займали у суспільстві, як були організовані, та чи була ця "професія" жіночою? Дослідник повністю спирається на висновки зроблені А.М. Хазановим який, на його думку, підвів підсумки дискусії розпочатої Б.М. Граковим [11, с. 143 - 146].

Автор залишає для себе відкритим питання, про соціальний лад служителів культу у сарматів. Дослідник відмічає, що група комплексів з металевими жезлами має виразний аристократичний характер. Кількість начиння, іноді буває настільки великою, що жрецький атрибут губиться на його тлі. Судячи за набором речей, це імовірноше, поховання вождів, наділених сакральною владою, а не професійних жреців. Крім того, на думку автора, в письмових джерелах нема ніяких відомостей, що дозволяли б припускати існування виокремлених інститутів цієї влади. На тлі детальних описів скіфського жрецтва така біла пляма навряд чи випадкова. Скоріш за все, у сарматів релігійні обряди не були жорстко регламентовані. На родовому рівні вони відправлялись головами родини, а ритуали загальних культів, у якості шаманів, справляли представники племінної знаті. Дослідник підкреслює, що сакралізація влади типова для індоіранських племен, але у сарматів до цього укладу були ідеально адаптовані традиції материнського роду. Відповідно до цієї традиції, представниці племінної знаті отримували духовну владу за правом народження як додаток до свого високого соціального статусу.

Але в похованнях з жезлами, котрі аналізує Н.Ф. Шевченко, були поховані не тільки жінки, а й чоловіки. Поява серії заможних чоловічих поховань з жезлами, на думку автора, могла бути викликана змінами у житті суспільства - відбувається поєднання духовної та світської влади, побудоване за новим принципом: чоловік-воїн-вождь-шаман. Ці зміни фіксуються на території Прикубання з початку 1 ст. до н.е.

Спираючись на кавказькі матеріали, автор приходять до висновків, що у сарматів на протязі усієї історії був відсутній кастовий прошарок професійних жреців. Суспільні культу у якості останніх виконували представники правлячих родів. Спочатку це були лише жінки, а з 1 ст. до н.е. - чоловіки. Однак з відходом від традицій материнського роду, роль жінки в духовній сфері не була втрачена та зберігалась на високому рівні, як мінімум, до III ст. н.е.

Таким чином, на теперішній час, накопичено вже достатньо праць, де дослідники розглядають роль жінки у сарматському суспільстві. Ще М.І. Ростовцев, на початку минулого століття, звернув увагу на це питання. Багато чого нового додав до цієї теми і С.П. Толстов. Але справжню диску-

сію, щодо матріархату було розпочато Б.М. Граковим. Багато дослідників солідарні з його поглядами (С.П. Толстов, К.Ф. Смирнов), однак у інших вони викликали заперечення (В.П. Шилов, І.П. Берхін-Засецька та Л.Я. Маловіцька, А.П. Смирнов). А.М. Хазанов зайняв більш обережнішу позицію. Погоджуючись з версією про матрілінійність савроматського суспільства, він визначив його як пізньоматеринське, котре, не являючись етапом при переході до патріархального укладу, існувало паралельно з ним. При цьому вирішальна роль в суспільстві належала чоловікам. З ним погоджується і Н.Ф. Шевченко.

Резюмуючи, можна дійти висновку, що серед дослідників у питанні, що нас цікавить, так і не було досягнуто консенсусу. Відповідно, як нам видається, ця проблематика залишається досить актуальною і до сьогодення.

Shevchenko E.B.

WOMAN IN THE SARMATIAN SOCIETY – HISTORIOGRAPHY

The problem of Sarmatian "matriarchy" is still subject to debate largely because the views of modern archaeologies are not sufficiently taken into account. It is now generally admitted that the patriarchal and late matrilineal clans are parallel forms marking the break-up of primitive-communal relations. The written sources and the archaeological evidence unanimously attest (1) the participation of Sauromatian women in warfare; (2) the performance by them of priestly functions; (3) their active participation in public life. The relative isolation in which Sarmatian society existed in the earliest stages of its evolution would tend to conserve the matrilineal kinship principle.

Keywords: Savromat, Sarmatians, mairiarhat, "Amazons," Sarmatian women militancy.

Шевченко Е.Б.

ЖЕНЩИНА В САРМАТСКОМ ОБЩЕСТВЕ – ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА

Значительное количество письменных источников свидетельствует о необычном положении женщин в сарматском обществе. В процессе накопления археологического материала появлялись новые факты и гипотезы, что касается этого вопроса, уже у современных исследователей. Взгляды авторитетных исследователей по данной проблеме много в чем отличались, но в некоторых аспектах и совпадали. Именно анализ, во времени, этих разведок является основной целью нашего исследования.

Ключевые слова: савроматы и сарматы, матриархат, "амазонки", сарматские женщины, воинственность.

Джерела та література

1. Берхин-Засецкая И.П., Маловицкая Л.Я. Богатое савроматское погребение в Астраханской области // СА. - 1965. - № 3. - С. 143 - 145.
2. Граков Б.Н. ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ : Пережитки матриархата у сарматов // ВДИ. - 1947. - № 3. - С. 101 - 121.
3. Мурзин В.Ю., Фиалко Е.Е. Девичьи дружины у савроматов и скифов // Проблемы скифо-сарматской археологии. - Запорожье, 1999. - С. 181 - 182.
4. Плетнева С.А. "Амазонки как социально-политическое явление // Культура славян и Русь. - М., 1998. - С. 529 - 537.
5. Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. - М., 2008. - 160 с.
6. Сальников К.В. Очерки древней истории Южного Урала. - М., 1967. - 408 с.
7. Скрипник Т.А. Амазонки в античной традиции // Известия Ростовского областного музея краеведения. - Ростов-на-Дону, 1988. - Вып. 5. - С. 29 - 39.
8. Смирнов А.П. К вопросу о матриархате у сарматов // МИА. - 1971. - № 177. - С. 188 - 196.
9. Смирнов К.Ф. Савроматы: ранняя история и культура сарматов. - М., 1964.
10. Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948. - 435 с.
11. Шевченко Н.Ф. "Сарматские жрицы", или еще раз к вопросу о материнском роде у сарматов // ВДИ. - 2006. - № 1. - С. 141 - 154.
12. Хазанов А.М. Материнский род у сарматов // ВДИ. - 1970. - № 2. - С. 138 - 148.
13. Шилов В.П. Калиновский курганный могильник // МИА. - 1959. - № 60.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Балицький О.Ю.

УДК 39(498.7-21=161.2)"189"

УКРАЇНЦІ В МІСТАХ БЕССАРАБІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.

У статті висвітлюється етнодемографічна характеристика українського населення, що мешкало в містах Бессарабії наприкінці ХІХ ст., зокрема питання конфесії, становості, освітності, вікової структури, шлюбності й зайнятості міських українців.

Ключові слова: українці, Бессарабія, міста, населення, чисельність, розселення, становий склад, освітність, перепис населення.

Становлення демократичної, правової української держави вимагає посиленої уваги до етнонаціональних питань. Україна була й залишається поліетнічною країною. В контексті етнополітичних та міжнаціональних процесів актуальною для сьогодення постає проблема збереження національної самобутності та ідентичності. Науковий інтерес в цьому відношенні представляють міські населені пункти країни, в яких частка українців серед інших національностей є відносно невеликою.

Етнічний простір бессарабського регіону, який століття тому являв собою цілісну адміністративно-територіальну одиницю - губернію (наразі представлений державними територіями України та Республіки Молдова) до сьогодні залишається одним з строкатих. Такий сучасний етнічний вигляд регіону не в останню чергу зумовлен тими процесами, які протікали в ХІХ - на початку ХХ ст. під час перебування його у складі Російської імперії. Саме в цей період відбулися якісні демографічні перетворення, перш за все в етнонаціональному середовищі. Вивчення результатів Всеросійського перепису населення 1897 р. дає змогу всебічно розглянути демографічну характеристику кожного етносу, який проживав в містах краю, зокрема й українського.

Розв'язуючи різні дослідницькі завдання до цього статистичного джерела зверталися ряд дослідників, серед яких Л.С. Берг [1], В.І. Жуков [2], Я.С. Гросул [3], В.С. Зеленчук [4], Н.В. Бабілуна [5], сучасні дослідники - О.А. Бачинська [6], І.В.Зибачинский [7], Н.В. Абакумова-Забунова [8] та ін. Втім розгорнутого висвітлення демографічних показників українського етносу в містах регіону немає і досі.

Характеризуючи вищезазначене статистичне джерело, варто відзначити його дискусійність у висвітленні саме етнічних параметрів

населення. Річ у тім, що перепис 1897 р. враховував лише мовний момент. Такий підхід дослідження національної приналежності, по суті, поставив під сумнів його результати. Про деяку "відність" перепису наголошували ще дореволюційні дослідники. Так, А. Ярошевич, в статті "Малоросіяни за переписом 1897 р." [9], вказував на те, що "... Не слід надавати опублікованим даним, - маючи на увазі перепис 1897 р., - значення повної точності і достовірності: перший перепис не міг подолати усіх труднощів, що виникли на його шляху через тяжке історичне минуле, не міг також належним чином з'ясувати дражливе питання про мову, яке вимагає, з одного боку, свідомого національного самовизначення, а з іншого - повної поваги до цього самовизначення, тоді як наше минуле культивувало саме ідеї насильницького національного нівелювання. Чимало даних перепису із піднятого питання викликають непорозуміння ... неточності підрахунків і очевидні прогалини" [9,411]. Причину таких неточностей у підрахунках чисельності українського етносу в Російській імперії дослідник А. Лічков вбачав у наступному: "Часто на запитання про рідну мову опитуваний відповідав: "руська", а опитуючий зачисляв його у ... великороси, хоча відповідаючий мав на увазі саме мову малоросійську" [10,327].

В.Н. Бутович у 1916 р. відмічав: "Четверта за чисельністю національність - великоросійська у дійсності менш значуща, аніж її відображають дані перепису, так як до неї зараховані усі освічені люди в губернії (авт. - Бессарабії), які користувалися літературною російською мовою. Головним чином великороси в губернії представлені старообрядцями, що розселились по усіх повітах губернії, але переважно по південним ..." [11, 24-25]. Незважаючи на певні "обмеження" у висвітленні етнічної палітри, матеріали перепису є і залишаються важливим джерелом даних про чисельність та склад населення Російської імперії наприкінці XIX ст.

Мета даної статті - дослідити розміщення та демографічну характеристику українського етносу в містах Бессарабського регіону наприкінці XIX ст. При аналізі кількісних показників, що характеризують представництво українців в містах краю, застосовувалися методи статистичного (формально-кількісного) аналізу.

Наприкінці XIX ст. Бессарабський регіон, який в адміністративному плані являв собою губернію, складався із восьми повітів. За даними Першого всеросійського перепису населення 1897 р. загальна чисельність українців, що проживали в губернії становила 379 698 осіб або 19,62% і була другою за чисельністю етнічною групою в регіоні. Для порівняння молдован нараховувалось 920 919 осіб, що складало

48,58 %, євреїв - 228 168 осіб (11,79 %), "великоросів" - 155 774 осіб (8,04 %).

Представництво українського етносу у повітах коливалось досить різуче, що обумовлювалось особливостями заселення регіону до та після приєднання його до Росії у 1812 році, а також історичним розвитком напротязі XIX ст. За абсолютними показниками найбільше українців мешкало в Хотинському повіті - 163 738 осіб або 53,24 % усього населення повіту. У Акерманському повіті цей показник становив 26,69 % (70 797 осіб), Ізмаїльському - 19,6 % (47 871 осіб), Сорокському - 16,03 % (35 094 осіб), Бельцьському - 11,38 % (24 067 осіб), Бендерському - 10,8 % (21 048 осіб), Оргеєвському - 5,57 % (11 887 осіб), Кишинівському - 1,86 % (5 196 осіб) [12, 70].

Аналіз міжповітового розміщення показав, що найбільша кількість українського компоненту припадала на північний - Хотинський повіт (43,12 %). За ним йшли південні - Акерманський (18,64 %) та Ізмаїльський (12,61 %) повіти. Менше українців було в Сорокському (9,24 %), Бельцьському (6,34 %), Бендерському (5,54 %) повітах. Зовсім незначною кількістю україномовного населення вирізнялись Оргеєвський (3,13 %) та Кишинівський (1,37 %) повіти.

Зовсім інакшою була картина в містах регіону. Загальна кількість осіб, які проживали у містах, дорівнювала 293 332 осіб або 15,15 %. Серед них українців було 46 214 осіб чи 15,75 % від загальної кількості усіх міських жителів. Цікаво, що український елемент в містах перевищував молдавський, який становив 14,16 %. Серед міських жителів українці були третьою за чисельністю етнічною групою після євреїв (37,18 %) та росіян (28,69 %) [12, 70-73].

Порівнюючи питому вагу міських українців відносно інших етносів із південноукраїнськими губерніями, варто відзначити, що Бессарабія в цьому відношенні поступалась Катеринославській (27 %) та Херсонській (17,2 %) губерніям, але перевищувала показник Таврійської губернії (10,4 %) [13, 89].

Як і в повітах представництво українців у містах надзвичайно коливалось. До південнобессарабського повітового міста в якому питома вага українського етносу сягала понад 50 % відносно інших етносів належав Акерман (53,73 %). В інших повітових містах ситуація була наступною: в Ізмаїлі українці становили - 37,09 % (8 271 осіб), Хотині - 21,6 % (3 974 осіб), Бендерах - 19,22 % (6 112 осіб), Сороках - 4,95 % (760 осіб), Бельцах - 3,14 % (581 особа), Оргеєві - 1,21 % (150 осіб). В губернському центрі Кишиневі українці становили 3,13 %. (3 393 осіб). Розміщення українців в позаштатних містах Ізмаїльського повіту було таким:

в Кілії - 39,2 % (4 555 осіб), Кагулі - 22,0 % (1 557 осіб), Рені - 19,76 % (1 372 осіб), Болграді - 2,48 % (306 осіб) [12,70].

Характеризуючи міжміське розміщення варто відзначити, що третина усіх міських українців проживала в місті Акерман (32,85 %). Середні показники спостерігались в таких містах як Ізмаїл та Бендери - 17,9 % та 13,22 % відповідно. Менш ніж 10 % городян-українців припадало на такі міста як Кілія (9,85 %), Хотин (8,6 %) та Кишинів (7,34 %). Менш 5 % мали Кагул (3,37 %), Рені (2,97 %), Сороки (1,64 %), Бельці (1,26 %), Болград (0,66 %), Орзеєв (0,32 %).

Аналіз статевого складу українців засвідчує про деяке переважання чоловіків (23 953) над жінками (22 261). Перевага українців чоловічої статі спостерігалась майже у всіх бессарабських містах, і лише в Кілії та Ізмаїлі вона була на користь жінок. У шлюбі проживала майже третина українців (36 %). Статистика зафіксувала, що 8 391 чоловік і 8247 жінок українського етносу були одруженими. Поза шлюбом проживали 14 604 чоловіка і 12 041 жінка, що становило 57,65 %. Це пояснюється статево-віковою структурою українського населення. Так, у віці до 19 років в губернії нараховувалося 11 131 чоловік і 11 561 жінка, що становили у своїх групах відповідно 46,47 % та 51,93 %. Розлученими були 46 осіб (0,1 %), вдовими - 2842 особи (6,15 %), не вказавших сімейного стану - 43 особи (0,09 %) [12, 132-133]. Конкретні дані, щодо розподілу міських українців за сімейним станом, по кожному окремо взятому місту Бессарабії наведені в таблиці №1.

Віковий склад українського міського населення, за переписом 1897 року, представлено в числах по десятиріччям, й по віковим групам для кожної статі окремо. Як вказують ці дані, найбільший відсоток, а саме 27,07 % припадає на наймолодший вік - до 10 років. Наступна за кількістю група - підлітки у віці від 10 до 19 років - 22,03 %. Вікова група від 20 до 29 років становила 16,42 % усього міського українського етносу, 30-39 років - 12,27 %, 40-49 років - 8,85%, 50-59 років - 6,19%, від 60 років і старше - 7,12 %. У таких вікових групах як 1-9 років, 20-29 років, 40-49 років спостерігається чисельна перевага чоловічого населення над жіночим, крім вікової групи від 10 до 19 років, де ця перевага на користь жінок [12, 94-97].

Матеріали всеросійського перепису населення містять дані про віросповідання міських мешканців Бессарабії. Згідно з ними, українці належали до п'яти конфесійних груп. Основна частина була православними християнами (46 086 або 99,72%). Зовсім незначною кількістю україномовного населення вирізнялись такі конфесійні групи, як римокатолики (84 або 0,18 %), старообрядці (27 або 0,06 %), іудеї (10 або 0,02%),

Таблиця №1
Розподіл українців за сімейним станом в містах Бессарабії за переписом 1897 р.

Сімейний стан \ Міста	Холості та дівиці		У шлюбі		Вдови		Розлучені		Ті, що не зазначили сімейного стану	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Кишинів	1259	546	848	490	71	167	3	5	2	2
Акерман	4623	4103	2778	2776	216	666	3	8	1	7
Бендери	1985	1512	1168	1124	87	230	-	1	5	-
Бельці	222	96	130	97	13	23	-	-	-	-
Ізмаїл	2608	2395	1359	1442	103	342	2	7	7	6
Болград	100	66	57	56	8	18	-	-	1	-
Кілія	1413	1330	532	834	306	122	9	4	3	2
Оргесв	38	29	42	29	6	6	-	-	-	-
Сороки	270	157	155	116	11	48	-	1	1	1
Хотин	1189	1026	761	753	52	187	1	1	2	2

вірмени-григоріанці (7 або 0,01 %) [12, 78-79]. Православні українці домінували у повітах Бессарабії (378 062 або 99,57 % всіх українців).

Слід відмітити, що більшість міських українців були неписьменними. Джерело зафіксувало лише 7 577 осіб українського етносу, які рахувались освіченими. Це становило всього 16,4%. У статевих групах чоловіків нараховувалося 6 252 (26,1 % у своїй групі), жінок - 1 325 (5,9 %). Освічені українці здебільшого вивчалися у початкових навчальних закладах. Таких, за даними статистики, було аж 7 262 особи. Тут треба зауважити, що до освічених перепис зараховував тих, хто володів російською грамотою. Стосовно рівня освіченості, то лише 315 осіб здобули середню чи вищу освіту. Приміром, серед росіян, яких в містах регіону нараховувалось 71 621 особа, що становило 28,6 % у загальній структурі міського населення, кількість освічених сягала 28 462 особи, або 39,7 % у своїй етнічній групі.

У євреїв ця кількість дорівнювала 38,1 %. Найбільший показник освіченості спостерігався у німців (75,4 %), найменший - у циган (2,7 %). Рівень освіченості молдовського етносу наближався до українського і становив 16,2 % [12, 97]. Найбільше письменних українців припадало на молодих людей у віці до 40 років (6 427 осіб або 84,82 % українського етносу, які володіли грамотою і мали відповідні документи про закінчення навчальних закладів. Починаючи з вікової групи, до якої зараховано 30-39-річних українців, і у всіх наступних (40-49, 50-59 та 60-річних і старших) питома вага письменних поступово зменшувалася і становила відповідно 20,85 %, 15,94 %, 11,24 % і 7,98 %. Що ж стосується попередніх груп, то вони за абсолютними і відносними показниками розмістилися у такому порядку: 10-19-річні - 2 473 письменних або 24,29 % зарахованих до групи; 20-29-річні - 2 344 або 30,88 % і, нарешті, 1-9-річні - 427 або 3,87 %.

Питома вага освічених українців серед городян етносу по кожному місту регіону була нерівномірною. Найбільший показник освіченості припадав на губернський центр - Кишинів (39,5%), за ним йшли Болград (30 %), Бельці (27%), Орґеєв (26 %) та Сороки (25,9 %). Менш ніж 20 % мали міста Акерман (16,5 %), Бендери (15,2 %), Хотин (14,3 %). Чи не найменша доля освічених в загальній масі городян-українців була в Ізмаїлі і становила 11,3 %.

За допомогою перепису населення 1897 р. можна відтворити соціальну структуру українського етносу. Так, з поміж 46 214 міських українців 151 особа або 0,32 % були спадковими дворянами, 179 або 0,38 % - набутими дворянами і чиновниками недворянського походження, 116 або 0,25 % - представниками духовенства, 118 або 0,25 % - спадковими і набутими почесними громадянами, 7 або 0,015 % - купцями, 39 894 або 86,32 % - міщанами, 5 095 або 11,02 % - селянами, 16 або 0,03 % - військовими козаками, 345 осіб (0,74 %) не були розподілені серед наведених категорій, а 290 українців (0,63 %) назвалися іноземними підданими [12, 228-229]. Більш детальна характеристика станової приналежності українців в містах Бессарабії представлена в таблиці № 2.

Отже, основною соціальною фігурою української міської спільноти був міщанин. В загальній кількості українського міського населення міщани становили в Ізмаїлі - 97,51 %, Кілії - 97,47 %, Акермані - 95,28 %, Кагулі - 93,9 %, Рені - 90,38 %, Бендерах - 82,23 %, Хотині - 80,6 %, Болграді - 64,78 %. Однак, незважаючи на абсолютну та відносну перевагу міщанського стану серед міських українців, були й міста в яких чисельно домінував інший стан - селяни. Це, зокрема Сороки (66,18 %), Бельці (51,8 %), Орґеєв (47,3 %) та губернське місто Кишинів (48,24 %).

Таблиця №2
Розподіл українського етносу за становою приналежністю
в містах Бессарабії наприкінці XIX ст.

Міста	Всього жителів	Дворяни спадкові та особисті		Духовенство		Купці		Міщани		Селяни		Іноземні піддані	
		Кількість	% відносно інших етносів	Кількість	% відносно інших етносів	Кількість	% відносно інших етносів	Кількість	% відносно інших етносів	Кількість	% відносно інших етносів	Кількість	% відносно інших етносів
Кишинів	108483	140	2,03	63	3,74	2	0,12	1405	1,78	1637	10,5	30	1,65
Акерман	28258	30	4,39	12	13,2	2	0,6	14467	58,0	581	36,2	21	7,07
Бендери	31797	38	3,01	15	25,4	-	-	5026	20,2	1889	42,0	9	3,25
Бельці	18478	12	2,43	-	-	-	-	115	0,86	301	9,16	112	12,26
Ізмаїл	22295	14	2,5	7	2,89	-	-	8065	40,6	160	18,5	6	1,17
Болград	12300	27	10,3	12	14,1	-	-	197	1,87	57	5,57	4	1,71
Кілія	11618	4	4,54	3	7,5	-	-	4440	40,3	94	30,7	15	15,46
Кагул	7077	18	22,2	-	-	-	-	1462	23,0	66	21,0	3	1,01
Рені	6941	1	0,84	2	6,89	-	-	1241	21,0	117	19,8	5	2,29
Оргєв	12336	7	2,53	-	-	-	-	59	0,64	71	2,82	1	1,02
Сороки	15351	10	2,13	-	-	3	1,65	213	1,88	503	16,6	6	4,8
Хотин	18398	29	5,07	2	4,16	-	-	3204	20,3	629	55,4	68	21,25
Всього	293332	330	-	116	-	7	-	39894	-	6105	-	280	-

Дворяни-українці значно поступалися чисельністю дворянам (спадковим та особистим) російської національності (9 054 особи). На відміну від дворян російського походження, які були більше представлені у бессарабських містах (9 054 із 13 240 дворян-росіян), дворяни-українці здебільшого мешкали у селах. Тут проживало 946 осіб, що у 6,7 рази перевищувало показник міських дворян. Звідси представництво українського етносу у містах було послаблено. Найслабкіші позиції українців спостерігались і в купецькому стані.

Надзвичайно важливими є дані щодо професійних занять городян українців. Українське міське населення регіону займалося різноманітною працею. Статистика зафіксувала 64 позиції, пов'язаних із зайнятістю міського населення регіону. У 61 з них фігурують представники українського етносу. Загальна чисельність працюючих українців з числа самодіяльного населення становила 14 601 осіб, у т.ч. 11 332 чоловіка і 3 269 жінок. Майже третина усіх працюючих дорослих (мається на увазі самодіяльне населення) становили ті, хто займався землеробством - 4 539. Питома вага цієї групи становила 31 %. Прислугою, поденщиками працювали 3 701 особа або 25,3 %. На військовій службі було задіяно 1 638 українців (11,22%). Наведені групи зайнятості у сумі становили 67,6% самодіяльного населення етносу. Решта 32,4 % припадала на малочисельні групи, які належали до суду, сфери управління, поліції - 346 осіб (2,37 %), освітньої сфери - 82 (0,56%), медицини - 69 (0,47%), транспорту (залізничному) - 239 (1,63%). На будівельних роботах працювало 414 осіб (2,83 %), на пошті, телеграфі, телефоні - 35 (0,24%), в торгівлі - 361 особа (2,47 %), в трактирах, готелях, клубах - 68 (0,46%). Виготовленням одягу займалося 542 українці або 3,71 %, переробкою рослинної та тваринної продукції - 123 (0,84%), обробкою дерева - 236 (1,61%), металів - 186 (1,19%). Отримували доходи з капіталів і нерухомого майна - 305 осіб (2,08%), на утриманні казни суспільних організацій і приватних осіб перебували 291 українців (2 %), До самодіяльного населення статистика зарахувала також 3 особи - без певних занять, і 3, які не вказали роду своєї діяльності [12, 170-171].

Питома вага українського етносу відносно інших етносів у професійних групах представлена у таблиці № 3.

Таким чином, наприкінці XIX ст. в Бессарабському регіоні чітко окреслюються дві території з найбільшою концентрацією українців - це північна частина, яка представлена Хотинським повітом та південна, що охоплювала Акерманський та Ізмаїльський повіти. Значна кількість всього українського етносу зосереджувалась в південних містах регіону – Акермані та Ізмаїлі. До останніх можна віднести і місто Бендери, яке розташовувалось у центрі губернії. Нерівномірність розселення пояснюється історичними умовами заселення регіону, міграційними процесами, урядовою політикою царизму тощо. Українці займали досить вагомі позиції в містах, проте за чисельністю поступалися євреям та росіянам. Значна маса міського українського етносу належала до міщанського стану, головним заняттям якого виступало землеробство. Така професійна орієнтація була зумовлена, зокрема низьким рівнем освіченості етносу.

Таблиця №3
Види зайнятості українського міського населення Бессарабії за переписом 1897 р.

Рід занять	Всього зайнятих у містах	Українці					У % від загальної кількості зайнятості
		Самостійні		Члени сімей			
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.		
Адміністративна, громадська та станова служба	8 339	394	1	221	407	12,26	
Військова служба	14 170	1638	-	12	40	11,92	
Навчальна та виховна діяльність	4 633	65	17	9	37	2,76	
Лікарська та санітарна діяльність	2 237	38	31	32	67	7,51	
Приватна діяльність (прислуга, поденщики)	37 660	1 966	1 735	1 530	2485	20,48	
Доходи з капіталів і нерухомого майна	11 601	131	174	136	212	5,63	
Доходи від казни, сусп. організ. і приват. осіб	3 306	174	117	1	11	9,16	
Землеробство	60 311	3 946	593	8258	11 498	40,28	
Тваринництво	430	38	6	23	30	22,55	
Лісництво і лісові промисли	977	63	1	58	112	23,95	
Рибальство і мисливство	2 897	177	-	298	518	34,27	
Обробка дерев	8 403	234	2	167	323	8,64	
Обробка металів	5 036	186	-	166	198	10,92	
Винокуріння, пиво- і медоваріння	596	14	-	3	8	4,19	
Переробка рослинної і тваринної продукції	5 325	109	14	87	125	6,29	
Поліграфічне виробництво	942	14	-	7	6	2,86	
Виготовлення одягу	23 890	481	61	379	636	6,51	
Будівельні роботи	9 788	413	1	371	666	14,82	
Транспорт (залізн.)	2 496	215	24	86	233	22,35	
Візництво	7 274	187	1	156	312	9,02	
Пошта, телеграф, телефон	984	32	3	33	57	12,7	
Торгівля у тому числі торгівля зерновими та ін.с/г продукцією	55 103 27 338	229 89	132 96	220 109	390 221	1,88 1,74	
Трактири, готелі, клуби	3 586	60	8	11	32	3,09	
Чистота і гігієна тіла	3 221	14	225	84	101	13,16	
Всього	46 214	11 332	3 269	12 621	18 992	-	

UKRAINIANS IN THE CITIES OF BESSARABIA IN THE LATE OF XIX TH CENTURY

The article is dedicated to systematized statistical materials, concerned to confessional, estate structure, educational, sexual, age composition, marriage, professional of ukrainians in the cities of Bessarabia in the the end of XIX th century

Key words: Ukrainians, Bessarabia, cities, population, number, estate, education, population census

Балицкий А.Ю.

УКРАИНЦЫ В ГОРОДАХ БЕССАРАБИИ В КОНЦЕ XIX СТ.

В статье освещается этнодемографическая характеристика украинского населения, которое проживало в городах Бессарабии в конце XIX ст., в частности вопросы конфессии, сословия, образованности, возрастной структуры, брачности и занятости городских украинцев.

Ключевые слова: украинцы, Бессарабия, города, население, численность, расселение, сословный состав, образованность, перепись населения.

Джерела та література

1. Берг Л.С. Бессарабия : Страна - Люди - Хозяйство / Лев Семёнович Берг. - Кишинев : Universitas, 1993 - 195 с.
2. Жуков В.И. Города Бессарабии (1861-1900). Очерки соц.-экон. развития / В.И. Жуков. - Кишинев: Stiinta, 1975. - 291с.
3. Гросул Я.С. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии. (1861-1905 гг.) / Я.С.Гросул, И.Г. Будак. - Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1972. - 602 с.
4. Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы) / В.С. Зеленчук. - Кишинев: Штиинца, 1979. - 287с.
5. Бабилунга Н.В. Динамика численности городского населения Бессарабии в эпоху империализма (1897-1913) / Н.В. Бабилунга // Изв. АН.МССР. Сер.общ. наук. - 1981. - №2. - С.53-61.
6. Бачинська О.А. Колонізація українським населенням Придунайських земель XVIII - початок XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О.А. Бачинська. - Одеса, 2002. - 34 с.
7. Зибачинський І.В. Соціально-економічний, суспільний та культурний розвиток Північної Бессарабії у другій половині XIX - на початку XX в.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / І.В. Зибачинський. - Чернівці, 2005. - 20с.
8. Абакумова-Забунова Н.В. Русское население городов Бессарабии XIX в. / Н.В. Абакумова-Забунова - Кишинев: Ch. Business-Elita, 2006. - 519 с.
9. Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 года / А. Ярошевич // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. - К., 1905. - Т.89. - С.411-428.

10. Личков А. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года / А. Личков // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. - К., 1905. - Т.90. - С.317-366.

11. Цит за: Бабилунга Н.В. Национальный состав городского населения Бессарабии в эпоху империализма / Н.В. Бабилунга // Изв. АН.МССР. Сер.общ. наук, 1979. - №3. - С.24-33.

12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел ; [Под ред. Н.А. Тройницкого] : в 89 т. - Т.III : Бессарабская губерния. - СПб., 1905. - XXIV, 254 с.

13. Бойко Я.В. Розміщення українського етносу на півдні України (кінець ХІХ - початок ХХ ст.) / Я.В. Бойко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. - 2008. - Вип.133-134. - С.88-94.

Войтович А. Е.

УДК 94 (477.7):329.053

КОАЛІЦІЯ ЛІВИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ КОМПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ (1917 - 1925 рр.): СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті висвітлюється сучасний стан української історіографії, проблеми коаліції лівих соціалістичних партій на Півдні України у період становлення компартійної системи (1917 -1925 рр.). Зроблено аналіз здобутків сучасної історіографії та визначено тенденції наукових досліджень.

Ключові слова: політичні партії, міжпартійні блоки, більшовики, наукові дослідження, історіографія.

Політична боротьба за владу в Україні й процеси, пов'язані з ліквідацією багатопартійності та становленням монопартійної політичної системи в 1917 - першій половині 1920-х рр. є складною і водночас трагічною сторінкою в новітній історії України. Різноманітні аспекти цієї проблеми висвітлюються у працях багатьох істориків, літераторів, журналістів. Водночас зауважимо, що дослідження взаємин між партіями лівого спрямування і створення ними міжпартійних блоків у періоди загострення боротьби за владу здійснювалося опосередковано, виключно в контексті обраних дослідниками магістральних тем.

Автор не ставить завдання здійснити всеохоплюючий аналіз літератури, написаної про політичні партії та їх участь у подіях 1917 - першої половини 1920-х рр. По-перше, це є окремою темою дослідження, а по-друге - кілька досить вдалих спроб узагальнення наявної літератури зроблено в

10. Личков А. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года / А. Личков // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. - К., 1905. - Т.90. - С.317-366.

11. Цит за: Бабилунга Н.В. Национальный состав городского населения Бессарабии в эпоху империализма / Н.В. Бабилунга // Изв. АН.МССР. Сер.общ. наук, 1979. - №3. - С.24-33.

12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел ; [Под ред. Н.А. Тройницкого] : в 89 т. - Т.III : Бессарабская губерния. - СПб., 1905. - XXIV, 254 с.

13. Бойко Я.В. Розміщення українського етносу на півдні України (кінець ХІХ - початок ХХ ст.) / Я.В. Бойко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. - 2008. - Вип.133-134. - С.88-94.

Войтович А. Е.

УДК 94 (477.7):329.053

КОАЛІЦІЯ ЛІВИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ КОМПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ (1917 - 1925 рр.): СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті висвітлюється сучасний стан української історіографії, проблеми коаліції лівих соціалістичних партій на Півдні України у період становлення компартійної системи (1917 -1925 рр.). Зроблено аналіз здобутків сучасної історіографії та визначено тенденції наукових досліджень.

Ключові слова: політичні партії, міжпартійні блоки, більшовики, наукові дослідження, історіографія.

Політична боротьба за владу в Україні й процеси, пов'язані з ліквідацією багатопартійності та становленням монопартійної політичної системи в 1917 - першій половині 1920-х рр. є складною і водночас трагічною сторінкою в новітній історії України. Різноманітні аспекти цієї проблеми висвітлюються у працях багатьох істориків, літераторів, журналістів. Водночас зауважимо, що дослідження взаємин між партіями лівого спрямування і створення ними міжпартійних блоків у періоди загострення боротьби за владу здійснювалося опосередковано, виключно в контексті обраних дослідниками магістральних тем.

Автор не ставить завдання здійснити всеохоплюючий аналіз літератури, написаної про політичні партії та їх участь у подіях 1917 - першої половини 1920-х рр. По-перше, це є окремою темою дослідження, а по-друге - кілька досить вдалих спроб узагальнення наявної літератури зроблено в

кандидатських і докторських дисертаціях, а також монографіях низки дослідників. У статті проаналізовано лише ті праці сучасних українських авторів, які сприяли досягненню поставленої мети - вивченню коаліційної роботи лівих соціалістичних партій у досліджуваній період у контексті становлення компартійної системи.

Фактично проблема ґенези соціалістичного "лівого блоку" в 1917 - 1925 рр. на регіональному рівні Півдня України науковцями ще докладно не розроблялася. До цих пір не видано жодної спеціальної праці з даної проблеми. В той же час південний регіон України мав суттєві регіональні особливості, які обумовили значні відмінності у ґенезі "лівого блоку" з тими, що існували на решті території України. Зауважимо, що історія створення міжпартійних блоків і процес зникнення політичних партій в Україні впродовж багатьох десятиліть була однією з найменш вивчених і, разом з тим, найбільш сфальсифікованих проблем, а відтак вимагає суттєвого переосмислення в нових умовах.

Сучасний етап української історіографії розпочинається з переламних часів "перебудови", точніше з 1990 - 1991 рр. Він став якісно новим у вивченні проблем коаліційної діяльності "лівого блоку" та встановлення однопартійності в Україні. Після досягнення Україною незалежності та зі зміною її політичного курсу, історики переглянули питання, які раніше вивчалися в межах партійної ідеології. Цей етап характеризується принциповим розривом із минулими радянськими концепціями та традиціями висвітлення історії суспільних верств, суттєвим переосмисленням усіх складових соціально-політичної історії. З початку 1990-х рр. українськими істориками активно розроблялася проблематика політичної опозиції в УСРР у 20-ті рр. ХХ ст. Були чітко виділені нові підходи до визначення ролі КП(б)У-КПУ у тоталітарній системі, значення рад, масових громадських організацій тощо.

Сучасна історіографія проблеми ґрунтується на джерельній базі, яка постійно поновлюється. Зняття обмежень на допуск істориків до архівних справ, відкриття "спецхранів" бібліотек, дало можливість вводити у науковий обіг невідомі раніше факти. Для багатьох нових історичних досліджень характерний аналітико-критичний підхід. Історіографічний доробок поповнився літературою історіософського й методологічного плану, де історичні процеси розглядаються крізь призму людського виміру, пропонується синтез методологічних підходів для дослідження суперечливих і складних суспільних явищ.

В останні 15-20 років значним успіхам у вивченні історії соціалістичних партій та їх співпраці сприяли розвиток демократії в області історичної

науки, розширення дослідницької проблематики, використання джерелознавчих методів, якісні зміни в організації наукових досліджень. Значення узагальнюючих праць полягає в тому, що в них у найбільш концентрованому вигляді відбивається рівень розвитку історичних знань, міра та глибина розробки основних проблем історичної науки.

Починаючи з 1991 р. українські історики, які позбулися упередженості радянської ідеології, стали активніше висвітлювати складні процеси політичної боротьби та політичного блокування у 1917-початку 1920-х рр. Взаємодію партій соціалістичного напрямку в Україні розглядали в своїх роботах провідні українські історики С. Кульчицький та Ю. Шаповал [31; 56]. Як зазначає С. Кульчицький, використання традиційних, тобто силових, диктаторських методів, для створення суспільства соціального "благоденства" було, з точки зору більшовиків, цілком раціональним. Характерною рисою його праць є спроба автора розглядати процеси політичної боротьби і поступового поглинення опозиційних партій більшовиками на тлі розв'язання цілого ряду політичних, економічних і культурних проблем, що стояли перед СРСР в цілому й Україною зокрема. Історик Ю. Шаповал зосередив увагу на формуванні структури тоталітарного суспільства в УСРР. Одна з його робіт стала принципово новим підходом до вирішення проблеми ліквідації більшовиками опозиційних націонал-комуністичних партій. В ній доводиться картина примусової ліквідації української Націонал-комуністичної партії - УКП(боротьбистів) [57].

У цей період історія діяльності окремих соціалістичних партій також активно розроблялася українськими істориками на основі сучасних методологічних позицій. Так, історик О. Любовець розглянула позицію партії боротьбистів в українській революції 1917 - 1920 рр., а О. Голікова та О. Висоцький вивчали місце партій РСДРП(м) та Партії соціалістів революціонерів в Україні у роки революції і громадянської війни [33; 14; 11]. Дослідник О. Найман вперше дослідив діяльність єврейських партій і організацій в УСРР у 20-ті рр. ХХ ст. [39].

Треба також відзначити роботи С. Кокіна, О. Мовчан, М. Боровика, В. Ченцова, В. Іваненка, А. Голуба, Р. Подкура, які присвячені висвітленню еволюції соціалістичних партій в Україні і проблемі їх зникнення [28; 38; 55; 25; 16; 42].

Продовжив дослідження на засадах нової методології, що розроблялася в Україні істориками політичних партій, Р. Ветров, який дав характеристику процесу кризи та зникнення політичних опозиційних партій в Україні в середині 1920-х рр. [10]. Однією із спроб відтворити процес

встановлення однопартійної системи в Україні є дослідження О. Бриндака. Автор приділив увагу з'ясуванню теоретичних передумов цього процесу, навів нові дані, що стосуються діяльності каральних сил влади проти політичних опонентів більшовиків. О. Бриндак увів у науковий обіг велику кількість першоджерел з архівів СБУ, розглядаючи тему ліквідації політичних партій на Півдні України. Однак слід зазначити, що в цій праці недостатньо висвітлена історія формування та діяльності "лівих" партійних блоків, що діяли в Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. [8].

На початку 1990-х рр. по-новому торкнувся теми формування радянської системи та участі у виборах до рад соціалістичних партій О. Гонтар. Він дослідив історію міжпартійних відносин у міських радах України у 20-х рр. ХХ ст. [17].

У 90-х рр. ХХ ст. посилювався інтерес до минулого українського націонал-комунізму. З'явилися статті, автори яких дослідили події української революції, окремі аспекти діяльності політичних партій в 20-х рр. ХХ ст. Передусім, ці роботи друкувались в збірнику "Наукові праці з питань політичної історії" та в "Українському історичному журналі", а також у збірках наукових праць у різних регіонах України.

Дослідник В. С. Гвоздик розглянув революційні події на Півдні України у 1917 - на початку 1918-го рр. та проаналізував чисельний склад, географію розміщення партійних організацій, їх роль і місце в органах самоврядування, громадських організаціях, національних об'єднаннях, профспілкових організаціях, військових підрозділах. Ним відтворено процес політичної боротьби під час виборчих кампаній 1917 р. та вказано на конкретні приклади коаліції лівих соціалістичних партій [13].

Історики О. Єфименко, О. Козак, С. Білошицький, Я. Остапенко, В. Огієнко, О. Любовець, О. Голікова, Б. Лебедєва, К. Познанська у своїх дисертаціях та статтях намагалися висвітлити передумови, форми та методи формування монопартійної системи в Україні у 1917 - першій половині 1920-х рр. та діяльність окремих політичних партій і груп [4; 22; 27; 40; 41; 34; 14; 43]. У дисертації одеського історика В. Савченка розглянуто проблеми "лівого блоку" на прикладі взаємодії більшовиків та анархістських організацій у 1917 - 1921 рр. [48]. Цю тему він продовжив у одній із своїх книг [49]. В. Горак розглядав тему українського повстанства у 1918 - 1919 рр. та зв'язок політичних партій із повстанством [18]. Дослідження історії революції та громадянської війни 1917-1921 рр. здійснили також В. Бойко, Т. Бевз, О. Бобина, О. Піскорський, Д. Яневський та інші [6; 2; 5; 60]. Вони вивчали такі аспекти теми: історіографія революції та громадянської війни, політичні сили України в перебігу революційних подій,

програмові засади українських партій, різні аспекти діяльності партій в Україні. Регіональні особливості діяльності організацій українських політичних партій в період революції та громадянської війни, їх особливості, досягнення та прорахунки на території Харківщини досліджувала Н. Бондар [7].

Погоджуємося з думкою дослідниці С. Зборець про можливість виокремити чотири основних підходи в сучасній українській історіографії до розгляду проблеми сходження з політичної арени країни УКП (боротьбистів), УПЛСР (борьбистів) та УКП (укапістів) [23]. Фахівці І. Білас, О. Бриндак, В. Ченцов звинувачують перш за все більшовиків та радянську владу в Україні, які використовували проти опозиційних партій тільки репресивні методи каральних органів [3; 8; 55]. С. Кульчицький, А. Гриценко, М. Фролов пояснюють ліквідацію багатопартійності через політичну недалекзорість лідерів і активних функціонерів цих партій та розкол у лавах цих партій на правих, які проводили антирадянську боротьбу, та лівих, які переходили на бік більшовиків [31; 19; 54]. Ф. Рудич і О. Любовець поєднують і розкол у партіях, і примусову, штучну ліквідацію останніх [47; 34]. Частина ж провідних вітчизняних фахівців підтверджують попередні надбання та додають, що не тільки репресії, але й зростання впливу більшовиків та перемога Радянської влади в Україні, підштовхнули представників опозиційних партій переходити на бік КП(б)У [10].

Проблеми міжпартійних взаємин і можливість здійснення запланованих більшовицькою партією заходів по встановленню монопартійної системи досліджував О. Рєснт, який вважав, що остання "...ставила перед собою завдання бути виразником інтересів всього народу і піднести себе до масштабів всього суспільства" [46]. Історик В. Солдатенко у монографії "Українська революція" розглянув процес формування революційної влади в Україні та міжпартійні стосунки у 1917 - 1920 рр. [51]. Він вказав на відсутність консолідуючого центру українських національних партій, їх невміння вчасно і адекватно реагувати на наявні в суспільстві події та явища.

Докладний і всебічний аналіз входження Бунду до КП(б)У зробив дослідник В. Гусєв [20]. Фахівець Р. Вєтров із нових позицій розглянув питання про приєднання УКП (боротьбистів) і УПЛСР (борьбистів) до КП(б)У [10]. До того ж більшість дисертацій із проблематики міжпартійних взаємин, формування монопартійності, історії окремих політичних партій, історіографічних проблем цього періоду виконані і захищені в Україні саме під керівництвом дніпродзержинського вченого Р. Вєтрова.

Дослідження феномену тоталітаризму, проблем взаємодії соціалістичних партій в Україні у 1917 - 1925 рр., процесів створення і

функціонування "лівого блоку" проводили українські історики І. Білас, С. Білокінь, І. Винниченко, П. Добров, О. Бут, М. Шитюк, Д. Архієрейський, В. Васильєв [3; 58; 1; 9]. Окремим блоком у вивченні проблеми міжпартійних взаємин і ліквідації багатопартійності проходить література, присвячена роботі каральних органів, які були, на думку авторів, "основним знаряддям ліквідаційної кампанії". Принципово новими для української історіографії стали публікації Ю. Шаповала, а також В. Пристайка, В. Золотарьова, Л. Маймескулова, А. Рогожина, В. Сташиса, які довели, що боротьба з політичними партіями посідала провідне місце в роботі органів ВУНК-ДПУ [57; 35]. Етапною у дослідженнях такого плану є колективна монографія відомих істориків під редакцією В. Смолія [45]. Серед узагальнюючих праць з історії революції та різних аспектів діяльності політичних партій необхідно відзначити дослідження таких авторів як Р. Терещенко, В. Іваненко, Л. Прокопенко, О. Висоцький, В. Головченко, О. Мельник, О. Любовець, Ю. Дірявка [53; 11; 15; 37; 34; 21]. На регіональному рівні окремі аспекти досліджуваної дисертанткою проблеми вивчали: організацію і діяльність місцевих органів влади і управління - Т. Вінцовський [12]; особливості повстанської боротьби - Ю. Котляр [29]; діяльність місцевої надзвичайної комісії - Ф. Зінко [24]; загальну суспільно-політичну ситуацію в Одесі впродовж 1917-1920 рр. - А. Кормич, Л. Ілюшина [26; 30]; перипетії подій в Одесі у 1919 р. - І. Шкляєв [59]; особливості функціонування органів преси - Ю. Сурай [52]; репресивні дії органів радянської влади проти членів соціалістичних партій - В. Савченко, Г. Малинова, В. Левченко, Е. Петровський [50; 36; 32] та ін. Характерною особливістю цих публікацій є насиченість фактичним матеріалом, який, значною мірою, вперше вводився в науковий обіг їхніми авторами.

У третьому томі багатотомної (6 т.) праці "Політична історія України ХХ ст." за редакцією академіка І. Кураса, з нових, сучасних позицій подана зважена оцінка історії міжпартійних взаємин, ліквідації більшовиками опозиційних політичних партій і створення однопартійної тоталітарної системи влади в Україні, але історія створення тактичних блоків лівих соціалістичних партій в умовах гострої політичної боротьби висвітлена недостатньо [44].

Окремі аспекти досліджуваної теми відображені також у сучасних підручниках, енциклопедіях та словниках, але вона в них розкривається надто схематично і стисло.

Таким чином, підводячи підсумок аналізу літератури та визначаючи стан історіографічної розробки питання, слід визнати достатньо вагомий науковий доробок істориків. На жаль, дослідження взаємин між більшовиками та їх політичними опонентами виявилось недостатнім.

Існують роботи, в яких розглянуті окремі аспекти історії політичних партій, або такі, що охоплюють лише територію окремих регіонів України. Позитивним у них визначаємо: по-перше, з'ясування ряду важливих моментів, пов'язаних з історією політичних партій в Україні у першій чверті ХХ ст.; по-друге, окреслення основних напрямків взаємин між різними політичними силами; по-третє, значне опрацювання джерельної бази історії політичних партій.

Аналіз історіографії праць з досліджуваної теми свідчить, що незважаючи на значну кількість публікацій з історії взаємодії соціалістичних партій в Україні у 1917 - на початку 1920-х рр., історія еволюції "лівого блоку" до цього часу практично залишався поза увагою дослідників. Питання ґенези блоку не стали об'єктом системного і комплексного дослідження. Сучасні українські історики торкалися цієї проблеми лише фрагментарно, спорадично, не висвітлюючи регіональних особливостей взаємин соціалістичних партій цього періоду. Значною мірою це стосується регіональних політичних угруповань.

Південь України фактично залишався за межами наукових пошуків сучасних українських дослідників. Особливо це стосується питання про участь "лівих" політичних партій в діяльності місцевих органів влади на Півдні УСРР періоду революції та визвольних змагань, яке до цього часу продовжує залишатися невивченим. Хоча останніми десятиріччями з'явилося багато наукових праць, присвячених вивченню історії політичних партій в Україні періоду національної революції та їх взаємин з партією більшовиків, проте ці роботи більше стосуються вивчення цього питання на рівні центральних, республіканських і, до деякої міри, обласних (губернських) органів влади. Діяльність партій "лівого блоку" у місцевих органах влади Півдня України - повітових, міських, районних та сільських ревкомах і радах залишалася невисвітленою.

Voitovych A. E.

COALITION OF THE LEFT SOCIALIST PARTIES IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE PERIOD OF FORMATION OF THE KOMPARTIYNIY SYSTEM (1917-1925): MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article covers modern state of the Ukrainian historiography of the problem of coalition of the left socialist parties in the south of Ukraine in the period of formation of the kompartyniy system (1917-1925). The article analyses achievements of modern historiography and identifies the trend in research.

Keywords: political parties, inter-party blocks, the Bolsheviks, research, historiography.

Войтович А. Э.

**КОАЛИЦИЯ ЛЕВЫХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ НА ЮГЕ
УКРАИНЫ В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ КОМПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ
(1917-1925 ГГ.): СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ**

В статье освещается современное состояние украинской историографии, проблемы коалиции левых социалистических партий на Юге Украины в период становления компартийной системы (1917-1925 гг.). Сделан анализ достижений современной историографии и определена тенденция в научных исследованиях.

Ключевые слова: политические партии, межпартийные блоки, большевики, научные исследования, историография.

Джерела та література

1. Архієрейський Д., Ченцов В. Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2003. - № 1. - С. 19-49.

2. Бевз Т. А. Українська партія соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика: дис. ... докт. іст. наук. - К., 2005. - 546 с.

3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917-1935): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. - К., 1994. - Кн. 1. - 432 с.; Кн. 2. - 688 с.

4. Білошицький С. В. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 - перша половина 20-х рр.): дис. ... канд. іст. наук. - Донецьк, 2001. - 192 с.; Білошицький С. В. Формування більшовиками представницьких органів влади в Україні у 1918-1925 рр. як засіб монополізації влади // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 3б. статей. - К., 2004. - Вип. 27. - С. 104-119; Білошицький С. В. Встановлення партійного контролю над державними інститутами як засіб монополізації політичної влади (1917 - середина 1920-х рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 3б. статей. - К., 2005. - Вип. 30. - С. 70-86.

5. Бобина О. В. Діяльність УСДРП в умовах української національно-демократичної революції. 1917 - 1920 рік: дис. ... канд. іст. наук. - К., 1993. - 200 с.

6. Бойко В. М. Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 р.: дис. ... канд. іст. наук. - К., 1997. - 198 с.; Бойко В. М. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. // УІЖ. - К., 1997. - № 5. - С. 25-40.

7. Бондар Н. О. Діяльність українських політичних партій на Харківщині в роки революції та громадянської війни (1917-1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Харків, 2008. - 24 с.

8. Бриндак О. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. - Одеса, 1998. - 184 с.

9. Васильєв В. Ю. *Формування комуністичного центра влади в Україні (1917 - 1918 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. - К., 2003. - Вип. 22-23. - С. 343-359.*

10. Ветров Р. І. *Політичні партії України на початку 20 ст. (1900 - 1925 рр.): Навчальний посібник. - Дніпродзержинськ, 1997. - 111 с.; Ветров Р., Донченко С. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900 - 1925 рр.). - Дніпродзержинськ, 2001. - 245 с.; Ветров Р. І. Про роль ліворадикальної партійної інтелігенції в ліквідації УКП(боротьбистів) в 1920 р. // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 3. - Одеса, 2004. - С. 104-118; Ветров Р. Про роль ліворадикальної інтелігентної верхівки УПЛСР (борьбистів) в "самоліквідації" партії у 1920 році // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 6. - Одеса, 2006. - С. 122-132.*

11. Висоцький О. Ю. *Діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії та Української партії соціалістів-революціонерів у 1900 - 1920 роках: історико-порівняльний аспект: дис. ... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 2000. - 190 с.; Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку 20 ст.: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). - Дніпропетровськ, 2001. - 160 с.; Висоцький О. Ю. Ідеологічні та організаційні особливості УСДРП та УПСР у контексті їх поразки у революції 1917 - 1920 років // Грані. - 1998. - Листопад. - С. 105-116; Висоцький О. Ю. Проблема легітимності урядової діяльності українських соціалістичних сил (квітень-листопад 1919 року) // Гуманітарний журнал. - 2001. - № 3-4 (11-12). - С. 134-149.*

12. Вінцовський Т. *Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 - квітень 1918 рр.). - Дрогобич, 2002. - 169 с.; Вінцовський Т. С. Участь населення Херсонської губернії в організації та діяльності місцевих органів влади і управління Центральної Ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Одеса, 2000. - 20 с.; Вінцовський Т., Джумига Є., Мисечко А. Українські міліарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 - квітень 1918 рр.). - Одеса, 2010. - 154 с.*

13. Гвоздик В. С. *Південь України в революції 1917-го - початку 1918-го років: дис. ... канд. іст. наук. - Запоріжжя, 2002. - 196 с.; Гвоздик В. С. Створення партійно політичних блоків на Півдні України під час виборів міських дум в 1917 році // Придніпровський науковий вісник. Історія і право. - 1997. - № 9. - С.1-10.*

14. Голікова О. М. *Меншовики в Україні у роки революції і громадянської війни (1917 - 1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. - Харків, 2000. - 20 с.*

15. Головченко В. І. *Проблеми української державності в програмних документах вітчизняних соціалістичних партій періоду національно-демократичної революції (1917-1919 рр.) // Вісник Харківського ун-ту. - Х., 1996. - № 387. - С. 108-115.*

16. Голуб А. І. *Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ -*

перша половина ХХ ст.): Монографія. - Дніпропетровськ, 1998. - 156 с.

17. Гонтар А. В. *Городские советы Украины: История становления и развития: (20-30-е годы) / [ред. Л. А. Швидченко]. - К.-Одесса, 1990. - 204 с.; Гонтар О. В. Деякі питання міжпартійних відносин у міських радах України у 1920 - 1921 рр. // Український історичний збірник. - Харків, 1992. - Вип. 37. - С. 68-74.*

18. Горак В. *Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 - серпень 1919 рр.). Історичне дослідження. - Фастів, 1998. - 224 с.*

19. Гриценко А. П. *Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кін. 1917 р. - поч. 1919 р.). - К., 1993. - 102 с.*

20. Гусев В. І. *Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце у політичному житті України (1917 - 1921 рр.). - К., 1996. - 132 с.*

21. Дірявка Ю. П. *Українська комуністична партія (укапістів): утворення, діяльність та ліквідація (1920-1925 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 2008. - 19 с.*

22. Єфименко О. Г. *Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917 - 1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук. - Харків, 1998. - 188 с.; Єфименко О. Г. Укапісти: оцінка організаційної консолідації через призму ідейної еволюції // Вісник Харківського університету. № 401. - Історія України. Збірник наукових праць. - Вип. 2. - Харків, 1998. - С. 370-376.*

23. Зборець С. В. *УПЛСР (борьбистів) - ліквідація і політичне злиття з КП(б)У в 1920 р.: сучасна історіографія // Інтелігенція і влада. - Одеса. - 2004. - № 3. - С. 156-164.*

24. Зинько Ф. *Кое-что из истории Одесской ЧК. - Одесса, 1998. - 148 с.*

25. Іваненко В., Голуб А., Удод О. *Очищення правдою: (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя). - К., 1997. - 208 с.; Іваненко В., Голуб А. Ліквідація демократичної опозиції (політичні переслідування меншовиків на Катеринославщині на початку 1920-х років) // Грані. - 2002. - № 3 (23). - С. 10-14; Іваненко В. *Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі. - Дніпропетровськ, 2003. - 332 с.**

26. Ілюшина Л. І., Кормич А. І. *Тактика більшовиків щодо УСДРП і "Спілки" // Наукові праці з питань політичної історії. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. - Вип. 169. - К., 1991. - С. 124-129.*

27. Козак О. В. *Багатопартійність на Україні (1917 - 1925 рр.). Історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. - Харків, 1999. - 220 с.*

28. Кокін С. А., Мовчан О. М. *Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні. 1920 - 1924 рр.: Історичні зошити. - К., 1993. - 58 с.; Кокін С. А. *Борьба КП(б)У с политической оппозицией в начале 20-х гг. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - 1992. - Вип. 2. - С. 24-27.**

29. Котляр Ю. *Повстанство. Селянський рух на Півдні України: 1917-1925. - Миколаїв; Одеса, 2003. - 200 с.*

30. Кормич А. И. *Противоречия и парадоксы общественно-политической жизни Одессы в 1917 - 1920 гг. // Одесі-200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. - Одеса, 1994. - С. 63-65.*

31. Кульчицький С. В. УСРР в добу "воєнного комунізму" (1917 - 1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. - К., 1994. - 142 с.; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 - 1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. - К., 1995. - 203 с.; Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 - 1928). - К., 1996. - 396 с.; Кульчицький С. В. Комуністична і антикомуністична революції в Україні // Історія в школах України. - 2005. - № 5. - С. 50-55.

32. Левченко В. В., Петровський Е. П. "Арештувати як українського есера..." (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2008. - № 1/2. - С. 415-432.

33. Любовець О. М. Партія боротьбистів в українській революції 1917 - 1920 рр.: дис. ... канд. іст. наук. - К., 1993. - 166 с.

34. Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917-1920 рр. - К., 2005. - 311 с.; Любовець О. М. Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби: автореф. дис. ... докт. іст. наук. - К., 2006. - 31 с.; Любовець О. М. Боротьбисти і більшовики: співпраця та протиборство // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. - К., 1999. - Вип. 7. - С. 121-134; Любовець О. М. Проблема української державності в програмах і діяльності українських політичних партій (березень-листопад 1917 р.) // УІЖ. - К., 2003. - № 4. - С. 22-29.

35. Маймескулов Л., Рогожин А., Сташис В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922). - Х., 1990. - 345 с.

36. Мелинова Г. Л. Из-под завесы тайны. - Одесса, 2002. - 380 с.

37. Мельник О. О. Проблема вибору шляхів розвитку революції на Україні (тактика партії українських есерів щодо Установчих зборів в 1917-1918 рр.). - Мелітополь, 1995. - 33 с.; Мельник О. О. Ставлення українських політичних партій до всеросійських і українських установчих зборів (березень 1917 - квітень 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 1995. - 26 с.

38. Мовчан О. М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України // УІЖ. - 1993. - № 2/3. - С. 37-47; Мовчан О. М. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті рр.) // УІЖ. - 1998. - № 6. - С. 30-43; 1999. - № 1. - С. 31-40; Мовчан О. М. Профспілкове будівництво в УССР 1920-1928 рр. // Проблеми історії України. - 2001. - Вип. 5. - С. 71-128.

39. Найман О. Я. Єврейські партії та об'єднання в Україні (1917 - 1925 рр.). - К., 1998. - 190 с.; Найман О. Розром єврейських організацій в Радянській Україні // Сучасність. - 1997. - № 12. - С. 94-103.

40. Огієнко В. Зародження українського націонал-комунізму в КП(б)У на прикладі діяльності групи "федералістів" 1919 - 1920 рр. // Українознавство. - 2006. - № 4. - С. 277-281.

41. Остапенко Я. М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920 - 1925 рр.): дис. ... канд. іст. наук. - Харків, 2005. - 198 с.

42. Подкур Р. Ю. Співробітництво партійно-радянських органів з ВЧК-ГПУ в ліквідації єврейських політичних організацій у 20-х рр. ХХ ст. // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей.* - К., 2003. - Вип. 22-23. - С. 317-343.
43. Познанська К. В. Посилення систематичних репресій більшовиків проти правесерівської та меншовицької партійно-політичної опозиції в 1920 - 1922 рр. в Україні // *Інтелегенція і влада.* - Одеса, 2005. - № 5. - С. 222-229; Познанська К. В. Ліквідація більшовиками есерівської та меншовицької партійно-політичної опозиції в Україні наприкінці 1919 - 1924 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 2008. - 24 с.
44. *Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / [редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.].* - К., 2002-2003. - Т. 2. - 488 с.; Т. 3. - 447 с.
45. *Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ - ХХ ст.: Історичні нариси.* / [Д. Архїєрейський, О. Бажан, Т. Бикова та ін. відп. ред. В. Смолій]. - К., 2002. - 952 с.
46. Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція 1917 - 1920 рр. Спроба вивчення характеру і динаміки соціальних процесів. - К., 1994. - 38 с.
47. Рудич Ф. КП(б)У і друге політичне партії: партнерство или протівоборство? // *Коммунист України.* - 1991. - № 3. - С. 73-83.
48. Савченко В. А. Политика Советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917 - 1921 гг.: дис. ... канд. ист. наук. - Одеса, 1990. - 210 с.
49. Савченко В. Махно. - Харків, 2005. - 416 с.
50. Савченко В. А. Уничтожение оппозиционных партий и политических организаций на Одещине в 1921 - 1929 годах // *Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади.* - Т. 3 / Уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. - Одеса, 2005. - С. 809-826.
51. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. - К., 1997. - 416 с.; Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918 - 1920). - К., 1999. - 508 с.; Солдатенко В. Ф. Українська революція: історичний нарис. - К., 1999. - 976 с.
52. Сурай Ю. І. Преса в Україні у боротьбі політичних сил за армію і флот (1917 рік). - Одеса, 2005. - 144 с.
53. Терещенко Р., Іваненко В., Прокопенко Л. Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства. - Дніпропетровськ, 2002. - 240 с.
54. Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917 - 1922 рр.): становлення і функціонування. - Запоріжжя, 2003. - 448 с.
55. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. - Тернопіль, 2000. - 482 с.
56. Шаповал Ю. І. Україна 20?50-х років: сторінки ненаписаної історії / [ред. І. Ф. Курас]. - К., 1993. - 351 с.; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. - К., 1997. - 477 с.; Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття. Особи та події в контексті важкої історії. - К., 2001. - 560 с.

57. Шаповал Ю. І. "Всеми мерами стремится к исчезновению этой партии..." // Віче. - К., 1994. - № 4. - С. 145-157.

58. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття. - К., 2000. - 534 с.

59. Шкляев И. Н. Одесса в смутное время. - Одесса, 2004. - 160 с.

60. Яневський Д. Політичні системи України 1917 - 1920 років: спроби творення і причини поразки. - К., 2003. - 767 с.

Кіндрачук Н.М.

УДК 94(477):329.71

ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО РУХУ НА ШЛЯХУ ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1989 - 1991 РР.)

В статті показана різностороння практична діяльність НРУ (1989 - 1991 рр.), спрямована на піднесення національної свідомості громадян України як запоруки досягнення державного суверенітету і політичної незалежності. Масові заходи НРУ сприяли політизації суспільства, розповсюджували пропаганду національно-демократичних ідей та ідеалів, відіграли велику роль в залученні широких мас населення у державотворчу роботу.

Ключові слова: НРУ, незалежність, демократизація, національне відродження.

Особливий інтерес у істориків, політологів, громадськості викликають події кінця 1980 - початку 1990-х рр. Ключовою темою цього періоду є діяльність патріотичних сил в Україні в умовах панування радянської ідеології, однопартійної системи загалом.

В центрі уваги даної статті - висвітлення різносторонньої практичної діяльності Руху, спрямованої на піднесення національної свідомості громадян України як запоруки досягнення державного суверенітету і політичної незалежності.

Питання значення практичної діяльності НРУ (1989 - 1991 рр.) частково висвітлено в дослідженнях з історії Руху. Це праці таких авторів, як О. Гарань [10], Г. Гончарук [11], О. Шановська [18], Ю. Діденко [12] та інші. Однак в науковій літературі дана тема до кінця не вивчена. Це дає можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку наступним поколінням істориків, які покликані з'ясувати перебіг відродження української національної державності.

Багатогранна практична діяльність НРУ була направлена на пропагування передових ідей національно-визвольного руху, програмових

57. Шаповал Ю. І. "Всеми мерами стремится к исчезновению этой партии..." // Віче. - К., 1994. - № 4. - С. 145-157.

58. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття. - К., 2000. - 534 с.

59. Шкляев И. Н. Одесса в смутное время. - Одесса, 2004. - 160 с.

60. Яневський Д. Політичні системи України 1917 - 1920 років: спроби творення і причини поразки. - К., 2003. - 767 с.

Кіндрачук Н.М.

УДК 94(477):329.71

ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО РУХУ НА ШЛЯХУ ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1989 - 1991 РР.)

В статті показана різностороння практична діяльність НРУ (1989 - 1991 рр.), спрямована на піднесення національної свідомості громадян України як запоруки досягнення державного суверенітету і політичної незалежності. Масові заходи НРУ сприяли політизації суспільства, розповсюджували пропаганду національно-демократичних ідей та ідеалів, відіграли велику роль в залученні широких мас населення у державотворчу роботу.

Ключові слова: НРУ, незалежність, демократизація, національне відродження.

Особливий інтерес у істориків, політологів, громадськості викликають події кінця 1980 - початку 1990-х рр. Ключовою темою цього періоду є діяльність патріотичних сил в Україні в умовах панування радянської ідеології, однопартійної системи загалом.

В центрі уваги даної статті - висвітлення різносторонньої практичної діяльності Руху, спрямованої на піднесення національної свідомості громадян України як запоруки досягнення державного суверенітету і політичної незалежності.

Питання значення практичної діяльності НРУ (1989 - 1991 рр.) частково висвітлено в дослідженнях з історії Руху. Це праці таких авторів, як О. Гарань [10], Г. Гончарук [11], О. Шановська [18], Ю. Діденко [12] та інші. Однак в науковій літературі дана тема до кінця не вивчена. Це дає можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку наступним поколінням істориків, які покликані з'ясувати перебіг відродження української національної державності.

Багатогранна практична діяльність НРУ була направлена на пропагування передових ідей національно-визвольного руху, програмових

засад НРУ, українських демократичних партій та організацій. Проте, потрібно відмітити, що народна підтримка Руху не була однаковою в різних регіонах України. Найбільш політично активним НРУ був у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях та м. Києві. Процес поширення діяльності НРУ на Сході та Півдні України, де організації Руху були суттєво слабшими та нечисленними, проходив повільніше.

Передовим центром активізації народних мас став Київ. 2 липня 1989 р., в неділю, після установчої конференції Київської регіональної організації НРУ та обрання нового складу Координаційної Ради з ініціативи Руху відбулася велична маніфестація за участю 10 тис. осіб. Учасники мітингу з синьо-жовтими національними прапорами та тризубами здійснили похід до пам'ятника Т. Шевченку перед Київським університетом, де студенти співали національний гімн України та патріотичні пісні. Установчі збори НРУ, що проходили 8-10 вересня 1989 року в м. Києві, теж закінчилися десятитисячним мітингом та демонстрацією, яка під синьо-жовтими прапорами пройшла центром міста до пам'ятника Т. Шевченку [1, арк. 198].

НРУ вважав одним із своїх головних завдань відродити й поновити у правах давню українську національну символіку - синьо-жовтий прапор та герб-тризуб. Тому й не дивно, що більшість мітингів з ініціативи Руху проходили під жовто-блакитними стягами, особливо у Львівській, Івано-Франківській, Рівненській, Волинській, Хмельницькій, Чернівецькій, Тернопільській та інших областях.

Вперше синьо-жовті прапори замайорили на мітингу 26 квітня 1989 р., який відбувся на львівській площі Ринок [15, с. 65]. Цікавим виявився випадок й в с. Добряни Стрийського району, що на Львівщині, де національно-демократичними силами, всупереч радянським законам, було скинуто зі щогли державний прапор УРСР [6, арк. 57].

Не можна обминути той факт, що національна символіка пропагувалася демократичними силами і східного регіону республіки. Так, 2 вересня 1989 р. у Донецьку з ініціативи Народного Руху України в Зеленому театрі парку ім. Щербакова було проведено мітинг (до 5 тис. чол.), присвячений обговоренню законопроекту про вибори до Верховної Ради УРСР, на якому були підняті синьо-жовті полотнища [17].

Поряд із цими подіями тривали і інші акції. Однією з таких був мітинг-літургія, організований членами Вінницької крайової організації НРУ 17 червня 1990 р. Виступаючи на ньому депутат Народної Ради А. Зінченко, асистент кафедри філософії Вінницького державного педагогічного університету Л. Мислінський внесли пропозицію, щоб слідом за Львівською і Тернопільською радами звернутися до місцевого

облвиконкому з проханням затвердити синьо-жовтий прапор як національний символ [9, с. 21]. В кінцевому результаті ця ідея була підтримана мітингуючими одногосно.

В даний час своєю активністю відмітилася й Чернівецька крайова організація НРУ, яка 28 червня 1990 р. разом із товариствами української мови ім. Т. Шевченка, румунської культури ім. М. Емінеску провела "ланцюг єдності" проти тоталітаризму, що пройшов вулицями Леніна та Шевченка (всього близько 1000 чоловік). Учасники даного заходу тримали синьо-жовтні, чорно-червоні полотнища, плакати з лозунгами, спрямованими проти партійних і державних органів [7, арк. 37].

Все активніше представниками НРУ, Української республіканської партії та інших опозиційних до КПРС структур в республіці велася боротьба із представниками місцевої влади під лозунгами "За вільну, соборну самостійну Україну", "національне відродження". Прагнення населення до якнайскоріших радикальних змін партійної системи засвідчили масові мітинги, що пройшли в Житомирі під гаслами "Ради без комуністів - і до незалежної України". 11 лютого 1990 р. з ініціативи НРУ у м. Києві відбувся новий мітинг на тему: "Яких змін ми хочемо?", що носив характер рішучої недовіри політиці КПРС-КПУ.

Аналогічні події мали місце і на Півдні України. Так, "Демократичний блок" м. Одеси, в якому об'єдналися Рух, Меморіал, "Південна громада" та інші формування, щоб скомпрометувати партійне керівництво, провів несанкціоновані мітинги, на яких вимагав відставки всіх керівників обкому партії, персонально секретарів обкому партії Г. Крючкова, Н. Снігірьова, Р. Боделана [4, арк. 17]. З метою дискредитації владних структур 25 лютого 1990 р. членами НРУ та інших неформальних об'єднань м. Одеси біля обласного комітету партії був проведений наступний черговий мітинг, на який прибуло близько ста активістів НРУ м. Києва.

Багатолюдні мітинги, виступи на них колишніх дисидентів та політв'язнів спонукали мільйони українців до переосмислення свого минулого - це значно підірвало авторитет партійного керівництва республіки. У колись могутньої Компартії України появилися перші ознаки розколу, розпочався процес стихійного виходу з лав КПРС.

В газеті "За вільну Україну" - органі Львівської обласної Ради народних депутатів, 18 жовтня 1990 року було опубліковано рішення президії Львівської обласної Ради, в якому вказувалося: "Призываем тех коммунистов, кому дороги национальные интересы, честь и достоинство человека, отмежеваться от продажного и преступного руководства Компартии Украины, по вине которого наша богатая республика

доведена до нищети, розвала и духовного опустошення, в знак протеста вийти из рядов КПСС и таким образом способствовать роспуску партийных организаций по месту работы" [3, арк. 13]. Так, в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях за шість місяців 1990 року з партії вийшло партійних керівників різних рангів відповідно 120, 1983, 136 чоловік [2, арк. 21]. Аналогічною була ситуація і в Одеському регіоні. Якщо за весь 1989 рік партію покинуло 598 членів, то в 1990 році їх кількість збільшилася до 8201, що склало 4,8 % від загальної кількості комуністів в Одеській області [5, арк. 13].

Відзначимо, що на Донбасі, як і в західних регіонах України, також розгорталися антикомуністичні акції, чинився тиск на парткомітети з метою виведення їх за межі підприємств. Щоб і надалі дискредитувати КПУ, Народний Рух активно направляв свої сили на національно-державне відродження Донбаського краю. З цією метою представники "Народної Ради", за активної участі рухівців, розподілили шахтарські міста між собою, чим спровокували опір компартійних структур, які 20 жовтня 1990 р. створили альтернативну крайовій організації НРУ обласну організацію "Демократичний Рух".

Потрібно відмітити, що Рух не був єдиним організатором демократичних виступів, які відбувалися в Україні. Найбільш впливовою опозиційною силою Донбасу у 1989-1991 рр. була не організація НРУ, а шахтарський страйковий рух. Усвідомлюючи те, що СРСР експлуатує Донбас, шахтарі краю все більш впевнено відстоювали право України на незалежне існування. Журналісти-очевидці шахтарського страйку - так оцінили зміни суспільної свідомості у регіоні: "Як це не дивно, але сьогодні шахтарські колективи стали головними носіями ідеї нашої незалежності. За кілька тижнів Донбас українізувався так, що львів'яни, на мою думку, ризикують втратити пальму першості у національно-визвольному русі" [8, с. 15].

Важливим кроком на шляху відродження національної державності стали спроби НРУ організувати в Києві 31 березня 1990 року мітинг на підтримку прийнятих рішень Верховної Ради Литовської РСР, що проголошували незалежність Литви і скасовували Конституцію СРСР в межах республіки [13, с. 62]. У даній ситуації НРУ створював комітети допомоги, в яких працювали і прибулі з Литви координатори, проводив різного роду акції-протести, робітничі зібрання, збір коштів і медикаментів для литовських товаришів. Як свідчать документи, тільки на одному мітингу в Києві для цих цілей було зібрано 24 тис. карбованців [16, с. 60].

Пригадуючи тогочасну ситуацію, Голова Координаційної ради Руху Микола Поровський зазначив: "Коли я приїхав у справі координації

деблокуючих дій до Вільнюса і привіз ці гроші в штаб "Саюдісу", то застав там ще десятки кур'єрів з міст України, які привезли поміч Литві. Із західного регіону в блоковану Литву проривались різними шляхами цистерни з паливом, автопоїзди з медикаментами, із Східної України теж різними шляхами відправляли запчастини й сировину для промисловості" [16, с. 60]. За таких обставин, виражаючи свою стурбованість діями НРУ, партійні органи констатували, що мета такої поведінки Руху полягала не в намаганні допомогти нормалізувати обстановку в Литовській РСР, а в створенні ситуації, в якій нібито народ України підтримує сепаратистські плани Верховної Ради Литви. Однак НРУ неухильно відстоював продемонстровану позицію.

Таким чином, аналізуючи вищесказане, можна дійти висновків, що практично всі політичні заходи НРУ були спрямовані на боротьбу за державну незалежність, відродження української нації. Через агітацію, пропаганду та проведення різного роду акцій НРУ перетворював українця з "покірного раба" на громадянина - це робило перебудову більш безповоротною, а ідею самостійної України - загальноприйнятною [14, с. 149]. Практична діяльність Народного Руху України відіграла роль каталізатора демократичних змін зазначеного періоду, сформували своєю радикальністю відданість ідеї суверенної, незалежної України.

Kindrachuk N.M.

**PRACTICAL ACTIVITY OF NARODNYI RUKH UKRAINY ON ITS WAY
TO THE ACHIEVEMENT OF THE UKRAINIAN STATE INDEPENDENCE
(1989-1991)**

This article shows various practical activity of NRU (1980-1991) aimed on increasing of the national consciousness of the Ukrainian citizens as a guarantee of the achievement of state sovereignty and political independence. Mass activities of NRU contributed to the politization of the society, spread propaganda of national-democratic ideas and ideals, played a great role in involving wide masses into the state-building activity.

Key words: NRU, independence, democratization, national revival.

Киндрачук Н.М.

**ПРАКТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАРОДНОГО ДВИЖЕНИЯ
УКРАИНЫ НА ПУТИ ДОСТИЖЕНИЯ УКРАИНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
НЕЗАВИСИМОСТИ (1989-1991 ГГ).**

В этой статье показана разносторонняя практическая деятельность НРУ (1989-1991), направленная на повышение национального сознания граждан Украины как залого достижения государственного суверенитета

и политической независимости. Массовые мероприятия НРУ способствовали политизации общества, распространяли пропаганду национально-демократических идей и идеалов, отыграли большую роль в привлечении широких масс населения к работе государственного строительства.

Ключевые слова: НРУ, независимость, демократизация, национальное возрождение.

Джерела та література

1. Державний архів Івано-Франківської області далі (ДАІВО). - Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939-1991). - Оп. 1. - Спр. 5513. Прес-бюлетень товариства "Україна" товариство культурних зв'язків з українцями з-за кордоном № 7/ 418/-12/423/ від 6 липня до 6 грудня 1989 р. - 251 арк.

2. ДАІВО. - Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939-1991). - Оп. 1. - Спр. 5562. Інформація про виконання постанови ЦК Компартії України "Про розвиток суспільно-політичної обстановки у Західному регіоні республіки і роботу первинних парторганізацій по її стабілізації 1990 р.". - 26 арк.

3. ДАІВО. - Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939-1991). - Оп. 1. - Спр. 5637. Довідки, інформації про роботу партійних організацій в Івано-Франківській області в умовах опозиції. - 98 арк.

4. Державний архів одеської області (далі ДАОО). - Ф. 11. Одеський обласний комітет (обком) Компартії України 1987-1991 гг. - Оп. 152. - Спр. 63. Переписка обкома партії с ЦК КПСС, ЦК Компартії України по організаційно-партійній, кадровій, ідеологічній роботі (2 марта - 20 декабря 1990 г.). - 48 арк.

5. ДАОО. - Ф. 11. Одеський обласний комітет (обком) Компартії України 1987-1991 гг. - Оп. 153. - Спр. 34. Директивні документи обкома партії, направлені в райкомы, горкомы партії по вопросам ідеологічній роботи (2 января - 13 августа 1991 г.). - 73 арк.

6. ДАТО. - Ф. П-1. Тернопільський обласний комітет Компартії України (1989-1991 гг.). - Оп. 39. - Спр. 3. Протоколи IV, V пленумов обкома Компартії України (09.09.1989-02.12.1989). - 195 арк.

7. ДАЧО. - Ф. 1. Черновицький обком Компартії України. - Оп. 60. - Спр. 350. Інформація Центральному Комітету Компартії України, записки ідеологічного відділу, переписка с партійними комітетами о состоянии общественно-політичній обстановки в області 7 февраля - 26 декабря 1990 г. - 92 арк.

8. Адамович С.В. Діяльність Народного Руху України в Донбасі в умовах здобуття Україною незалежності / С.В. Адамович // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VII Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 28-29

травня 2009 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова)]. - Одеса: Астропринт, 2009. - С. 12-16.

9. Барцьось В. Народний Рух України на Вінниччині (1988-1991 рр.) В. Барцьось // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VII Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 28-29 травня 2009 р.) / [редкол.: Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. - Одеса : Астропринт, 2009. - С. 17-24.

10. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України / О. Гарань. - К. : Либідь, 1993. - 200 с.

11. Гончарук Г. І. Народний Рух України: Історія. - Одеса : Астропринт, 1997. - 380 с.

12. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989 - 2002): Монографія. - Одеса : Астропринт, 2006. - 176 с.

13. Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 - 80-х років в Україні / Г.В. Касьянов. - К. : Либідь, 1995. - 222 с.

14. Матеріали другого з'їзду Народного руху України // Тисяча років української суспільно-політичної думки : в 9 т. / [упоряд. Віталій Дончик]. - К. : Дніпро, 2001. - Т. IX (1989-2000 рр.). - С. 108-161.

15. Одержимість : інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем / [вступ. ст. Ю.Д. Зайцев]. - Львів : "Піраміда", 2002. - 178 с.

16. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову / [редрада М. Горинь, І. Драч, В. Дончик та ін.]. - К. : НРУ, 2000. - 496 с

17. УГС: Інформатор // Українське слово. - 1989. - 8 жовтня. - С. 4.

18. Шановська О.А. Хвиля національного відродження в Україні (1988 - липень 1990) // Труды Одесского политехнического университета. - 1999. - Вып. 2 (8). - С. 298 - 301.

Кравець Т.В.

УДК 94(477):929Аркас"1850/1909"

М.М. АРКАС ЯК ПРОВІДНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Висвітлюється постать М.М.Аркаса як провідного діяча українського національного Відродження, його роль у процесі генерації української національної ідеї кінця ХІХ - початку ХХ століття.

Ключові слова: українське національне відродження, українська ідея, громадський рух, світогляд, історія, просвітництво, гуманізм, "Історія України-Русі", "Катерина", "Просвіта".

Миколаївець Микола Миколайович Аркас (1853-1909) - виходець із сім'ї адмірала, який вірно служив імперії, український громадський просвітитель у галузі театру, музики, історії. Він займає особливе місце

травня 2009 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова)]. - Одеса: Астропринт, 2009. - С. 12-16.

9. Барцьось В. Народний Рух України на Вінниччині (1988-1991 рр.) В. Барцьось // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VII Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 28-29 травня 2009 р.) / [редкол.: Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. - Одеса : Астропринт, 2009. - С. 17-24.

10. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України / О. Гарань. - К. : Либідь, 1993. - 200 с.

11. Гончарук Г. І. Народний Рух України: Історія. - Одеса : Астропринт, 1997. - 380 с.

12. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989 - 2002): Монографія. - Одеса : Астропринт, 2006. - 176 с.

13. Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 - 80-х років в Україні / Г.В. Касьянов. - К. : Либідь, 1995. - 222 с.

14. Матеріали другого з'їзду Народного руху України // Тисяча років української суспільно-політичної думки : в 9 т. / [упоряд. Віталій Дончик]. - К. : Дніпро, 2001. - Т. IX (1989-2000 рр.). - С. 108-161.

15. Одержимість : інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем / [вступ. ст. Ю.Д. Зайцев]. - Львів : "Піраміда", 2002. - 178 с.

16. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову / [редрада М. Горинь, І. Драч, В. Дончик та ін.]. - К. : НРУ, 2000. - 496 с

17. УГС: Інформатор // Українське слово. - 1989. - 8 жовтня. - С. 4.

18. Шановська О.А. Хвиля національного відродження в Україні (1988 - липень 1990) // Труды Одесского политехнического университета. - 1999. - Вып. 2 (8). - С. 298 - 301.

Кравець Т.В.

УДК 94(477):929Аркас"1850/1909"

М.М. АРКАС ЯК ПРОВІДНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Висвітлюється постать М.М.Аркаса як провідного діяча українського національного Відродження, його роль у процесі генерації української національної ідеї кінця ХІХ - початку ХХ століття.

Ключові слова: українське національне відродження, українська ідея, громадівський рух, світогляд, історія, просвітництво, гуманізм, "Історія України-Русі", "Катерина", "Просвіта".

Миколаївець Микола Миколайович Аркас (1853-1909) - виходець із сім'ї адмірала, який вірно служив імперії, український громадський просвітитель у галузі театру, музики, історії. Він займає особливе місце

у національній культурі як відомий український історик, композитор, громадський діяч. М.М. Аркас займає чільне місце серед провідних діячів українського національного Відродження. Все його свідоме життя було присвячене служінню українській ідеї.

Дотепер науковцями та дослідниками вивчено та проаналізовано великий масив документів, які висвітлюють життя та діяльність М.М. Аркаса, його творчі здобутки. Але деякі аспекти становлення Аркаса як науковця-історика, генератора державницьких ідей в історичній науці залишилися поза увагою дослідників. У часи "хрущовської відлиги" з'явилася перша монографія дослідника Л.С. Кауфмана про Миколу Аркаса як композитора "М.М. Аркас. Нарис про життя і творчість". Серед писемних джерел також важливе значення має роман-пошук Віктора Жадька "Грек із душою українця" - біографічний роман про М.М. Аркаса. Творчість та діяльність Аркаса досліджували також В.Г. Сарбей, який написав передмову до "Історії України-Русі", О. Полухіна опублікувала статтю в обласній газеті "Південна правда" "М. Аркас: музика та історія", І.Ю. Береза видала статтю "Микола Аркас", де розповіла про творчість та внесок Миколи Аркаса у пробудження національної свідомості. Важливу роль у дослідженні життя та творчості М. Аркаса становить книга "Шануючи пам'ять патріота України. Документи і матеріали про життя та діяльність М.М. Аркаса" (В.П. Шкварець, В.І. Друмов, І.М. Шешунова). Вагоме місце займає монографія В.П. Шкварця "Микола Миколайович Аркас: життя, творчість, діяльність". Це перше комплексне у вітчизняній історіографії монографічне дослідження про Миколу Аркаса.

Перші роки свого життя М.М. Аркас провів у північній столиці Російської імперії. Виховання отримав традиційне: його доглядали гувернер-німець і бонна-англійка. Але маленький Микола генетично був пов'язаний з простим українським народом, бо його мати-українка виховувалася серед селянських дітей і так само дивилася на виховання своєї власної дитини.

Мати прищепила синові любов до народної пісні та казки, до народу й України, навчила його рідної мови - власне, прищепила йому український менталітет, посіяла зерно українського патріотизму. Дослідники вважають, що з дитинства він відчув себе сином України [1, 37]. Усе це яскраво проявлялося і під час щорічного перебування влітку у маєтку Стара Богданівка.

З 1866 по 1870 р. Микола Аркас навчався в Одесі в приватній гімназії, яку очолювали досвідчені педагоги Федір та Петро Стародубцеви. Серед викладачів гімназії такі помітні особистості, як вчитель історії

Л.А. Смоленський, активний член громадівського руху в Одесі [2, 81-82].

Потяг до мистецтва, музики, театру виявився у М.М. Аркаса ще в дитячому віці. Серед викладачів гімназії - талановитий український композитор, автор знаменитих "Вечорниць", П.І. Ніщинський (1832-1896), який одразу помітив цю схильність свого учня, а також його музичні здібності. Ніщинський обережно і делікатно продовжив виховання Миколи, яке свого часу почала його мати.

З 1870 по 1875 рр. Микола Аркас, якому тоді вже виповнилося 18 років, вступив і навчався на відділенні природознавчих наук фізико-математичного факультету Новоросійського університету в Одесі, який закінчив на "відмінно".

Роки навчання в університеті мали велике значення для формування світогляду М.М. Аркаса. Завдяки Ніщинському він познайомився з видатним майстром української сцени М.Л. Кропивницьким. Вони швидко подружилися. М.М. Аркас став кумом М.Л. Кропивницького, хрещеним батьком його доньки Марії. У Кропивницьких часто збиралися тоді члени одеської "Громади" П.І. Ніщинський, Л.А. Смоленський, брати Зайкевичі, В.Г. Мальований та інші [15]. З допомогою Кропивницького Аркас почав брати участь у виставах Одеського нового театру як актор-аматор. Ця діяльність так захопила молодого Аркаса, що він годинами ходив по вулицях, обдумуючи сюжети п'єс з української тематики. Безперечно, ця дружба ще більше зблизила Аркаса з українським мистецтвом і допомогла йому в майбутньому створити оперу на сюжет Шевченківської "Катерини" [3, 12].

Ще з студентських років Аркас почав глибоко знайомитися з історією України, а також з друкованими доробками професійних істориків. З часом ця зацікавленість переросла у дещо більше... Замислив все це проаналізувати і узагальнити, а потім створити рукопис для домашніх потреб: навчити і виховувати онука Миколу. Метою Аркаса було донести до найширших людських мас ще один наш великий духовний скарб - історію, значення якої - одна з підвалин незалежного мислення і діла [4, 39-41].

Перебування в селі кожного літа сприяло вивченню Аркасом селянського побуту, допомогло йому зрозуміти душу селянина, ті бажання, мрії і сподівання, якими він жив. Зрозуміти процес формування світогляду М. Аркаса допомагає його щоденник за 1875 р. На його сторінках проступає чітка моральна орієнтація на загальноукраїнські цінності. М. Аркас ототожнює себе з українським народом, зокрема, з селянами родинного маєтку Богданівна.

Мрією двадцятидвохлітнього Аркаса було невибагливе сільське життя з милою коханою дружиною. Він настільки за літо звикався з селянським

життям, настільки переймався селянськими турботами, настільки вrostав в селянський побут, що описуючи той чи інший епізод в Богданівні, позначав його такими вимірами часу: "коли пани повечеряли", "коли пани пообідали" або "коли пани полягали спати". Мова йде про його власних батьків. Цей сюжет красномовно свідчить, що сенсорика М.М. Аркаса була включена в національно-просторовий вимір. Він ототожнював себе з українським народом не лише на свідомому, але й на півсвідомому рівні [5, 37-38].

В юнацькі роки М.М. Аркасу була притаманна мрійливість, споглядацький стан та національний світогляд. Про тверді переконання та міцну вдачу свідчить інший факт, а саме - український народний одяг, в який вбирався син адмірала Аркаса. Влітку це була вишита сорочка та солом'яний бриль, взимку - смушкова шапка та свитка. Ноги були взуті в чоботи. Цей одяг драгував батька, але М.М. Аркас вперто продовжував його носити.

В студентські роки особливо яскраво виявилася ще одна риса Аркаса, яка в майбутньому принесє йому славу мецената. Це ні з чим незрівняна турбота про інших. Сам дуже невибагливий, він всі отримані з дому гроші роздавав тим, хто просив у нього допомоги. Матеріальні прояви побуту його зовсім не займають. Чай з хлібом - це його звичайний обід. Батька це дуже розсердило, він особисто сплатив весь пансіон сина в готелі, висилаючи лише крихту грошей на дрібні кишенькові витрати [6, 8-9].

Вся сім'я Аркасів дуже любили займатися господарством. Вони вирішили купити землі в селі Христофорівка (нині село Христофорівка, Баштанського району, Миколаївської області). Там на будівництві будинку Микола працював як тесля, сам зробив купальні, ладнав дах на службовому приміщенні [7, 3].

Дуже часто з Аркасом траплялися ситуації, коли його сприймали за простого селянина, але це його не обурювало, а навіть забавляло. Йому подобалося, що його сприймають як селянина і подобалось давати зрозуміти оточуючим наскільки вони помилялись. З іншого боку він не переставав носити селянський одяг. Змолоду М.М. Аркас став на національні українські позиції, тим самим намітивши власний шлях, який виділив його з загального контексту родини Аркасів. Ментально Аркас був більш споріднений з українською національною інтелекцією, ніж з тою частиною суспільства, до якої належав.

У 24 роки Микола Миколайович Аркас одружився з донькою капітана II рангу І.С. Шишкіна. Проживали в Миколаєві в будинку який зберігся до наших часів (на розі вулиць Артилерійської та Великої Морської), який Ольга Іванівна (дружина Аркаса) отримала в спадок. Подружжя переробило його в українському стилі, надавши атлантам та каріатидам вигляду українок та українців, а стелю оздобили українським орнаментом. В цьому будинку

М.М. Аркас з дружиною прожили до початку 80-х років XIX ст.. Після смерті батька вони перебралися до великого адміральського будинку [8].

Аркас М.М. був щасливий у шлюбі. У Ольги Іванівни була щаслива душа і неабиякий розум. Вона цілком досягнула свого чоловіка і перейнялася його справами. В той же час це була жінка міцної вдачі, вольова та енергійна, їй доводилося всі господарські та фінансові справи тримати під своїм контролем.

Аркас О.І. доклала чимало зусиль, коштів, щоб врешті-решт, це видання побачило світ в 1912 р. у Кракові. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що дружина М.М. Аркаса поділяла його погляди і надавала можливість цілковито присвятити себе творчій праці [9, 100-101].

Першою великою справою М.М. Аркаса, що відразу поставила його в ряди видатних діячів української культури, була опера "Катерина" - перша опера на Шевченківський сюжет. Створена вона на основі народної пісенності. М.М. Аркас від матері перейняв любов до музики. В студентські роки він записав близько 80 пісень у Херсонській губернії. Є записи окремих мелодій і в його щоденнику [10, 77]. Після інсульту, що стався наприкінці 90-х років XIX ст., його права рука стала неслухняною і він не сідав за музичний інструмент [11, 15]. Проте сучасники згадували випадки, коли М.М. Аркас ходив до "Просвіти", замикався в залі і подовгу грав на фортепіано [12].

На землях в маєтку Христофорівка М.М. Аркас випадково знайшов джерельце. Обладнав його і розпочав насадження дерев. Зараз це великий ліс. За свідченнями старожилів села, М.М. Аркас вечорами влаштовував читання "Кобзаря" Т.Г. Шевченка для всіх бажуючих селян. Він розповідав також про історію Запорозької Січі, звичаї запорожців, їх подвиги [7, 3].

Головною ж своєю метою в маєтках М.М. Аркас вважав розбудову української школи, яка б розвивала національне почуття та любов до усього рідного, виховувала справжніх дітей України. М.М. Аркаса непокоїло, що діти погано розуміють викладення матеріалу нерідною мовою. Він вважав, що навчання дітей російською мовою призводить до порушення установлених звичаїв. Діти заносять себе над батьками, бо "нахватилися" кілька фраз "чиновницької" мови [13, 106].

В своїх маєтках Христофорівка та Богданівка М.М. Аркас відкрив школи. За свій кошт він збудував приміщення школи в Христофорівці. Українська школа в Богданівці проіснувала всього два роки. За доносом священика вона була прикрита. На фундацію інших українських шкіл М.М. Аркас планував віддати 50% прибутків від продажу його книги "Історія України-Русі" [14, 8].

Аркас М.М. допомагав і діячам української культури. До нього також зверталися Г. Хоткевич, який видавав "Альбом історичних діячів" та підручник

гри на бандурі, і М.С. Грушевський, який опікувався безкоштовно студентськими їдальнями у Львівському університеті, і Леся Українка для запису та публікації мелодій, історичних дум і пісень від кобзарів [15] та багато інших. Також Аркас допоміг у 1908 р. редактору "Історії України-Руси" В.М. Доманицькому, коли той поїхав лікуватися за кордон [9, 104].

Просвітницький, гуманістичний світогляд, ідея піднесення української національної свідомості природно підштовхнули Аркаса до організації в 1907 р. в Миколаєві товариства "Просвіта". На Миколу Миколайовича випав основний тягар організаційної роботи, складання статуту, оформлення всіх необхідних паперів і документів. Він розумів, що цього можна досягти лише через щоденну, рутинну роботу.

Робота з головою захопила М.М. Аркаса. В 1908 році він відмовився від дуже престижного звання командора Миколаївського Яхт-клубу. М.М. Аркас був одним із засновників Миколаївського Яхт-клубу у 1887 р., а з 1901 р. став його командором, йому належала одна з найкращих яхт "Оксана" [16, 2]. Відмова М.М. Аркаса бути командором викликала незадоволення в пресі. Його уподобання драгували більшість миколаївського дворянського прошарку, але М.М. Аркас не звертав на це уваги.

Микола Аркас докладав чимало зусиль, щоб піднести діяльність "Просвіти" на високий рівень. Він наполягав, щоб музичні та театральні вечори проводилися також і влітку, на свіжому повітрі. Сам входив до найменших дрібниць, таких, як влаштування сцени, ремонт м'яких меблів, розрізання килиму, фарбування підлоги [17, 64-65].

Свої думки щодо можливості існування сучасної йому України, як окремої держави, М.М. Аркас висловлював тільки в колі близьких йому людей. Читаючи та аналізуючи листування М.М. Аркаса з Т.Ю. Литвином, можна дійти до висновку, що Микола Миколайович був розважливою та поміркованою людиною. Він умів налагоджувати відносини з місцевою владою. Так, влітку 1908 р., за ініціативою Аркаса, "Просвіта" орендувала приватний садок для влаштування вистав та вечорів танців. Про кожний такий захід треба було заздалегідь попередити поліцмейстера, так само, як і про розклеювання афіш. Коли всім цим займався син адмірала Аркаса - М.М. Аркас, проблем не виникало. Коли ж він був у від'їзді і оргпитання випадали на інших членів "Просвіти", то виникали труднощі. Просвіт'яни просто забували попереджати владу. Це мало негативні наслідки. Захід забороняли, афіші зривали, на що молоді члени "Просвіти" реагували дуже гостро. Виникла конфліктна ситуація, яка загрожувала вилитися в заборону Миколаївського товариства "Просвіта"

взагалі. І лише втручання М.М. Аркаса могло призвести до нормалізації становища. Його авторитет був беззаперечним [18, 18] .

З огляду на вище викладене, є підстави стверджувати, що М.М. Аркас вдало поєднував палкий патріотизм, емоційність з практицизмом та поміркованістю. Саме це забезпечувало плідну роботу миколаївської "Просвіти". В цьому зв'язку важко не погодитися з відомим київським вченим В.І. Ульяновським, який зауважував, що М.М. Аркас - "людина емоційна, з вразливою психікою, але твердим характером, він поєднував у собі такі риси романтика (у поглядах на минуле і майбутнє) і патета (в оцінці сучасного). Разом з тим, у кожній конкретній справі він міг твердо оцінити ситуацію і одночасно з емоційним виявом обурення вжити цілий ряд практичних заходів задля покращення справи" [14, 13].

На становлення М.М. Аркаса, як історика, мало вплив відродження кінця XVIII - першої половини XIX століття. Важливим джерелом формування його історичних поглядів передусім була його знаменита родина. Батько, Микола Андрійович, приділяв багато уваги розвиткові в Миколаєві шкіл грамотності, захоплювався українською історією та культурою, за що ревні хранителі царського режиму звинуватили його в "українофільстві". Дядько Миколи, Захар Андрійович, генерал-лейтенант, заснував у Севастополі славнозвісну Морську бібліотеку. У зв'язку зі Східною війною вона в 1855-1890 рр. знаходилася в Миколаєві, відіграла велику роль у культурному житті цього Південноукраїнського краю.

Миколі Миколайовичу Аркасу часто дорікають, що він не зосередив свій творчий хист в якомусь напрямку. Але творча діяльність Аркаса розпочалася тоді, коли свідомих культурних українських сил було мало. Тож йому довелося одночасно бути збирачем українських пісень, композитором, істориком, головою Миколаївської "Просвіти". Продовжуючи традиції роду Аркасів, він завжди відгукувався на нагальні вимоги, висунуті часом. Син українки Богданович з Чигиринщини, М.М. Аркас усвідомлював себе невід'ємною складовою етносоціокультурного середовища України. Але, крім усвідомлення, він фактично і був цією складовою, більше того, він здійснював вплив на формування суспільної свідомості цілої нації.

Таким чином, своєю послідовною діяльністю з пропагування рідної мови, історії і культури Аркас вніс вагомий внесок в утвердження національної свідомості українського народу. Микола Миколайович не був ані професійним істориком, ані музикантом, проте цариною його діяльності стала генерація української ідеї, пробудження свідомості нації. Є всі підстави говорити про М.М. Аркаса, як про видатну особистість України, моральний орієнтир нації. Його пам'ять увіковічена в м. Миколаєві. Ім'я історика носить народний хор

Миколаївської філії національного університету культури та мистецтв, а також Перша українська гімназія; Обласним управлінням культури заснована премія імені М.М. Аркаса в 1994 р., а обласною - в 1996 р.

Kravets' T.V.

M.M. ARKAS AS A LEADING ACTOR OF UKRAINIAN NATIONAL RENAISSANCE

The figure of M.M.Arkasa is lighted as leading figure of Ukrainian national Revival, his role in the process of generation of the Ukrainian national idea of end XIX - beginning of a XX age.

Keywords: *Ukrainian national revival, Ukrainian idea, gromadivsky motion, world view, history, elucidative, humanism, "History of Russia" of Ukraine, "Kate-rina", "Education".*

Кравець Т.В.

Н.Н. АРКАС КАК ВЕДУЩИЙ ДЕЯТЕЛЬ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРАЖДЕНИЯ

Освещается личность Н. Аркаса, как ведущего деятеля украинского национального Возрождения, его роль в процессе генерации украинской национальной идеи конца XIX- начала XX века.

Ключевые слова: *возрождение, украинская идея, общественное движение, мировоззрение, история, просвещение, гуманизм.*

Джерела та література

1. Шкварець В.П. Епістолярний спадок М.М. Аркаса // Проблеми історії та сучасного етапу науки Української держави. Збірник наукових праць. - Миколаїв - Одеса, 2002. - Т. 1.
2. Линьов В.В. Діяльність М.М. Аркаса на ниві національно-культурного визначення народу України // Джерела духовності. Науково-практична конференція до 140-річчя М.М. Аркаса - Миколаїв, 1993. - 108 с.
3. Жадько В.О., Жадько К.П. Микола Аркас - композитор, публіцист і один з першопрохідців національного відродження України // Українська періодика: історія і сучасність. - Львів, 1993.
4. Момот О.Г., Коврига О.Ю. Становлення М.М. Аркаса як історика України // М.М. Аркас: погляд із сьогодення. Збірник матеріалів II Міжвузівської студентської науково-практичної конференції. - Миколаїв, 1998. -С. 39-41.
5. Варушкін О.С. Микола Миколайович Аркас - наш земляк, уродженець Північного Причорномор'я // М.М. Аркас: погляд із сьогодення. Збірник матеріалів II Міжвузівської студентської науково-практичної конференції. - Миколаїв, 1998. - С. 37-38.
6. Ржепецький Л. Микола Аркас і національне відродження // Відкритий урок. - 2005. - 2 лютого. - С. 8-9.

7. Бондарчук Н. У Христофорівку, до Миколи Аркаса...//Рідне Прибужжя. - 2003 .- 31 жовтня.

8. Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас : Життя. Творчість. Діяльність: - Миколаїв - Одеса, 2002. - 254 с.

9. Березовська Т.В. Історичний портрет роду Аркасів. - Миколаїв, 2005. - 215 с.

10. Березовська Т.В. Щоденник молодого Аркаса як джерело формування його духовного космосу // Музейний часопис (До 90-річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею). - Миколаїв, 2003. - С. 77-81.

11. Аркас М. Історія України-Русі. Вступне слово і коментарі В.Г. Сарбея. - К.: Вища школа, 1990. - 456 с.

12. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). - Львів: Накладом видавничої спілки "Діло".-Ч.1, 1925.-60 с.

13. Андріяш В.І. Місце і роль М.М. Аркаса у відродженні національної школи // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип.4. Історичні науки. - Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2002. - С. 104-108.

14. Ульяновський В.І. Українська справа в житті Миколи Аркаса // Бібліотечка українознавства для вчителя. Науково-методичний вісник. - Вип.1. - Миколаїв, 1993. - 80 с.

15. Камінський Ф. Листування Лесі Українки з М.М. Аркасом // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. - 1963. - №4. - С. 48-50.

16. Яринчук И. Здесь раньше дом стоял... // Вечерний Николаев. - 1992. - 29 октября.

17. Сасюк С.Г. М.М. Аркас як керівник Миколаївської "Просвіти" // М.М. Аркас: погляд із сьогодення. Збірник матеріалів II Міжвузівської студентської науково-практичної конференції. - Миколаїв, 1998. - С. 63-69.

18. Література рідного краю (Письменники Миколаївщини): Посібник-хрестоматія /Уклад, і заг. редакція Н.М. Огернич. - Миколаїв: Вид-во МОІППО, 2003.-212 с.

Передерій І.Г.

УДК 94 (477) "1917 - 1920": 323 (092)

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ ТА УКРАЇНЬСКА ВЛАДА ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917 - 1920 рр.

У статті досліджується ставлення політика та громадського діяча В. Липинського до української влади доби національно-визвольних змагань 1917 - 1920 рр. Аналізується вплив на формування цього ставлення безпосередньої участі В. Липинського у державотворчих процесах, а також політики, котру проводили уряди Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії.

Ключові слова: В. Липинський, Центральна Рада, Гетьманат Павла Скоропадського, Директорія, державотворення, політична влада.

7. Бондарчук Н. У Христофорівку, до Миколи Аркаса...//Рідне Прибужжя. - 2003 .- 31 жовтня.

8. Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас : Життя. Творчість. Діяльність: - Миколаїв - Одеса, 2002. - 254 с.

9. Березовська Т.В. Історичний портрет роду Аркасів. - Миколаїв, 2005. - 215 с.

10. Березовська Т.В. Щоденник молодого Аркаса як джерело формування його духовного космосу // Музейний часопис (До 90-річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею). - Миколаїв, 2003. - С. 77-81.

11. Аркас М. Історія України-Русі. Вступне слово і коментарі В.Г. Сарбея. - К.: Вища школа, 1990. - 456 с.

12. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). - Львів: Накладом видавничої спілки "Діло".-Ч.1, 1925.-60 с.

13. Андріяш В.І. Місце і роль М.М. Аркаса у відродженні національної школи // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип.4. Історичні науки. - Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2002. - С. 104-108.

14. Ульяновський В.І. Українська справа в житті Миколи Аркаса // Бібліотечка українознавства для вчителя. Науково-методичний вісник. - Вип.1. - Миколаїв, 1993. - 80 с.

15. Камінський Ф. Листування Лесі Українки з М.М. Аркасом // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. - 1963. - №4. - С. 48-50.

16. Яринчук И. Здесь раньше дом стоял... // Вечерний Николаев. - 1992. - 29 октября.

17. Сасюк С.Г. М.М. Аркас як керівник Миколаївської "Просвіти" // М.М. Аркас: погляд із сьогодення. Збірник матеріалів II Міжвузівської студентської науково-практичної конференції. - Миколаїв, 1998. - С. 63-69.

18. Література рідного краю (Письменники Миколаївщини): Посібник-хрестоматія /Уклад, і заг. редакція Н.М. Огернич. - Миколаїв: Вид-во МОІППО, 2003.-212 с.

Передерій І.Г.

УДК 94 (477) "1917 - 1920": 323 (092)

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ ТА УКРАЇНЬСКА ВЛАДА ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917 - 1920 рр.

У статті досліджується ставлення політика та громадського діяча В. Липинського до української влади доби національно-визвольних змагань 1917 - 1920 рр. Аналізується вплив на формування цього ставлення безпосередньої участі В. Липинського у державотворчих процесах, а також політики, котру проводили уряди Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії.

Ключові слова: В. Липинський, Центральна Рада, Гетьманат Павла Скоропадського, Директорія, державотворення, політична влада.

Актуальним і важливим напрямом розвитку сучасної вітчизняної історичної науки є, зокрема, українська біографістика, котра досліджує життєвий і творчий шлях видатних діячів минулого. Особливе зацікавлення науковців викликають ті постаті, що були замовчувані за радянської доби. До таких належить і В'ячеслав Липинський - видатний український учений та громадсько-політичний діяч, ім'я котрого повернулося на Батьківщину лише після проголошення незалежності України. Разом з іменем повернулася і багатюща спадщина діяча: наукові праці з історії, політології, релігієзнавства, а також його консервативно-монархічна теорія, що стала у пореволюційний час осерддям ідеології гетьманського руху.

Важливою сторінкою у громадсько-політичній діяльності В'ячеслава Липинського була доба національно-визвольних змагань 1917 - 1920 рр., котра великою мірою вплинула на остаточне формування його світоглядних та політичних позицій. Досвід громадсько-політичної та державної роботи, котрий В. Липинський набував у революційний період, безумовно, відіграв провідну роль в еволюції його поглядів на сутність та проблеми українського державотворення, на формування його консервативно-монархічної теорії. У цьому сенсі, на наш погляд, цікавим є ставлення політика та громадського діяча В. Липинського до української влади доби національно-визвольних змагань 1917 - 1920 рр. - Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР. Адже формувалося та трансформувалося це ставлення з одного боку, під впливом безпосередньої участі В. Липинського у державотворчих процесах, а з іншого - тієї політики, котру ця влада проводила. Тому метою даної наукової розвідки і стала спроба дослідити ставлення В. Липинського до української влади того часу. Відповідно до мети ми ставили такі завдання: визначити чинники, котрі впливали на зміну ставлення В. Липинського до українських урядів протягом усього періоду 1917- 1920 рр.; з'ясувати бачення діяча щодо причин їх поразок та невдач; показати громадсько-політичну діяльність В. Липинського у контексті української політики доби національно-визвольних змагань.

Протягом останніх двох десятиліть з'явилася низка наукових розвідок, котрі присвячені різним періодам діяльності В. Липинського, аналізові його наукових праць та творчої спадщини. До тих, котрі певним чином стосуються поставленої нами проблеми, слід віднести праці таких науковців, як Я. Дашкевич [4], К. Галушко [3], Т. Осташко [13]. Стаття Я. Дашкевича - це роздуми про те, ким був В'ячеслав Липинський в епоху Української революції і як він сам дивився на цю епоху вже після її

завершення. У монографії К. Галушка є розділ, у якому стисло висвітлюється життєвий шлях видатного українського діяча, в тому числі й у період 1917 - 1920 рр. Праця Т. Осташко характеризує громадсько-політичну діяльність В. Липинського шляхом аналізу його опублікованої епістолярної спадщини. Спробуємо, розширивши коло джерел, з'ясувати ставлення В. Липинського до українських національно-демократичних урядів доби визвольних змагань через призму його громадсько-політичної діяльності згаданого періоду.

Громадсько-політичну діяльність В'ячеслав Липинський розпочав із початку 1900-их років [11, с. 251] і ще тоді визначав себе як самостійника [12, с. 290]. Лютневу революцію 1917 року зустрів у Полтаві, де в той час служив начальником кінного резерву на Павленках. Повалення російського самодержавства і початок національного відродження України зустрів із захопленням, проте не поділяв соціалістичних ілюзій більшості чільних діячів Української Центральної Ради.

Весною 1917 р. в Полтаві виникла Українська військова громада (УВГ), котра виступила за створення в тилкових підрозділах російської армії національних українських військових формувань. На думку деяких дослідників, як-от Я. Дашкевич [4], К. Галушко [3], товаришем голови цієї організації, або, навіть, її головою був В. Липинський. Нам не вдалося однозначно підтвердити чи спростувати цю думку, позаяк прізвище видатного діяча в документах Державного архіву Полтавської області не згадується. Бракує згадок про Липинського і в періодичній пресі того часу, за винятком одного числа "Вісника Полтавського губернського громадського комітету" від 6 червня 1917 року, в якому зокрема подається протокол загальних зборів Полтавської УВГ від 2 червня того ж року. В протоколі зафіксовано, що головою загальних зборів було обрано прапорщика Липинського [2]. З цього факту можна зробити ймовірне припущення, що В. Липинський таки відігравав одну з керівних ролей у цьому громадсько-політичному об'єднанні.

Від самого початку діяльність УВГ мала національний характер, зокрема виступала проти бучного святкування чергової річниці Петрової перемоги під Полтавою [5, арк. 127]. Коли Центральна Рада своїм першим Універсалом 10 (23) червня 1917 р. проголосила автономію України, УВГ відразу ж визнала Центральну Раду "тимчасовим урядом автономної України". Після більшовицького перевороту представники УВГ однозначно висловилися на засіданні Полтавської міської ради робітничих і селянських депутатів за те, щоб уся повнота влади в Україні належала лише Українській Центральній Раді та її урядові - Генеральному Секретаріату [6, арк. 191].

Однак незабаром В. Липинський на власному досвіді переконався у згубності так званої класової позиції Центральної Ради. Він узяв безпосередню участь в українізації кавалерійської військової частини на Полтавщині, проте дістав відмову, причину якої сам Липинський убачав у своєму шляхетському походженні та самостійницьких поглядах [9, с. 11]. Як писав згодом Д. Дорошенко, "з моментом революції всі свідомі українці проголосили себе соціалістами, а ті, що мали відвагу до соціалістів себе не зарахувати (як-от В. Липинський), ті залишились поза політичним життям. Українського патріота і несоціаліста ніби й помислити було не можна..." [7, с. 268].

Більше того, сам В. Липинський красноморвно підкреслював, що "увесь перший, найбільше гарячий, найбільше творчий період діяльності Центральної Ради" пройшов "під гаслом як найгострішого поборювання самостійників, як контрреволюціонерів і ворогів народу" [9, с. 5]. І саме з цим мислитель пов'язував причини невдач Центральної Ради у державотворчих процесах. Адже на його думку, "внутрішня боротьба українська тоді могла би бути не руйнуючою, а творчою, коли б велась вона во ім'я повної волі й повної - державної й культурної - незалежності цілої без винятку української нації" [9, с. 4].

Ще одним напрямом громадсько-політичної діяльності В. Липинського на Полтавщині в 1917 році була участь у заснуванні Української демократично-хліборобської партії (УДХП) та формуванні її програмових засад. Партія створювалася заходами відомих земських і громадських діячів Володимира і Сергія Шемета, а також голови Лубенського селянського комітету М Боярського, і мала об'єднати українських землевласників. Поява такої партії на політичній арені України була невинуватою, адже розв'язання аграрного питання було одним із провідних завдань, що стояло перед українською владою. Більшість українських політичних партій того часу, як відомо, виступали за ідею соціалізації землі. Однак повна ліквідація приватної власності на землю відповідала інтересам далеко не всіх хліборобських мас. Сама це й стало однією з головних причин організаційного оформлення українського хліборобського руху, котрий відіграв важливу роль в суспільно-політичних процесах за доби Центральної Ради і, особливо, в період Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Новостворена УДХП, до очільників котрої належав і В. Липинський, представляла ліберальний напрям цього руху.

Оформлення хліборобського руху здійснювалося як опозиція невдалій аграрній політиці Центральної Ради, своєрідним апогеєм котрої стало скасування приватної власності на землю III-ім Універсалом. Саме тоді

цей рух особливо активізувався. Установчі збори УДХП відбулися 29 червня 1917 року в Лубнах. У них узяли участь близько 800 селян та 200 представників української інтелігенції.

Партія мала ґрунтувати свою діяльність на таких фундаментальних принципах: суверенність українського народу, приватна власність як основа народного господарства, парцеляція за викуп поміщицьких маєтків для задоволення потреб малоземельних селян і залишення в руках попередніх власників такої кількості землі, яку встановить Український сейм [15, арк. 1 - 17]. Липинському було доручено остаточне редагування партійної програми, що була опублікована в жовтні 1917 р. У ній він значно розширив програмові засади УДХП, прийняті при її заснуванні у червні 1917 р. Новими стали положення про необхідність формування провідної верстви суспільства з державницькою свідомістю, співіснування орендної та приватновласницької форм землеволодіння, встановлення державного контролю за національним господарством [14].

У 1917 році УДХП та її очільники, у тому числі й В. Липинський, хоча й не поділяли соціально-політичної програми Центральної Ради, проте не пішли у відкриту опозицію й продовжувала підтримувати перший український парламент, оскільки вважали його існування законним. Цей принцип підтримки легітимної української влади, навіть якщо вона не відповідала його політичним поглядам, на думку дослідниці Т. Осташко, характеризував практично всю політичну діяльність В. Липинського протягом усього періоду національно-визвольних змагань [13, с. 133].

Коли на початку 1918 року стало очевидним, що Центральна Рада не змогла розв'язати земельну проблему, хліборобський рух у країні активізувався. У березні 1918 р. в Києві відбулося кілька нарад його провідників. Активним їх учасником був і В. Липинський. На цих нарадах він висловлював думку про необхідність зміни політичного устрою на монархічному принципі. Здійснити ці плани він пропонував за допомогою німецької участі. Але спроба знайти підтримку у вищих колах німецького командування тоді не увінчалась успіхом [17, с. 177].

Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського колишній провідник українських хліборобів-демократів В. Липинський "у мовчазній опозиції до своєї партії участі в її житті ... не бере" [17, с. 178] і віддається державній роботі на ниві дипломатії в ролі посла в Австро-Угорщині. У Гетьманаті 1918 р. Липинський бачив спробу прийти до влади й узяти до своїх рук справу державного будівництва несоціалістичних хліборобських українських елементів. На наш погляд, багатьом історикам притаманне певне перебільшення ролі В. Липинського в апологетизації

Гетьманату П. Скоропадського. Насправді ж він визнавав хиби і помилки цього етапу національно-визвольних змагань. Крім того, Липинський чітко виділяв у ньому два періоди: перший - самостійницький, хліборобський при кабінеті Лизогуба, і другий - федеративний при кабінеті Гербеля. Перший період Липинський вважав "за період будівництва державної й національної української незалежності". Другий період, що позначився поступками фінансистам з "Протофісу" і проголошенням федерації з Росією, він вважав за "політичну й національну катастрофу..." [7, с. 270]. До найголовніших помилок Гетьманату П. Скоропадського В. Липинський зараховував такі:

1) мовчазну згоду гетьмана на розгон Української Центральної Ради, що суттєво підважувала легітимність влади П. Скоропадського;

2) заборону німецькою владою селянського з'їзду наприкінці квітня 1918 р. На думку В. Липинського, селян легко було відповідною тактикою перетягти на бік нової влади [1, с. 61];

3) найважливіша помилка - безсилля і пасивність уряду супроти каральних експедицій, організованих, за словами Д. Дорошенка, "найбільш нікчемними і хамськими елементами, - грабіжниками, пройдисвітами і провокаторами, які навмисне й свідомо дискредитували серед селян ідею української держави" [7, с. 270].

Восени 1918 р., коли виникла загроза існуванню гетьманської влади в її протистоянні з Українським Національним Союзом, В. Липинський, перебуваючи у Відні і маючи як амбасадор розв'язувати щоденно силусиленну різноманітних дипломатичних проблем, продовжував перейматися і внутрішнім життям України, намагався через близьких до гетьмана представників урядових кіл давати поради та висловлювати застереження щодо сучасного моменту. Так, 3 жовтня 1918 року він листовно звертається до Євгена Чикаленка, котрий у той час був членом урядової комісії для вироблення земельного закону і мав можливість особисто спілкуватися з гетьманом.

У листі В. Липинський викладає можливі загрози для гетьманської влади у зв'язку зі зміною міжнародного становища і прагненням Австро-Угорщини підписати сепаратний мир з Антантою. До цього моменту, пише він у листі, Україна мусить підійти підготовленою, бо "...коли Україну буде в тім часі репрезентувати теперішній уряд з одного боку і національний союз з другого - то наша справа програна. Антанта тоді спиратиметься на всі протиурядові і протиукраїнські елементи і наступить "возсоединение". Треба зробити так, щоб Антанта застала на Україні офіційне національне українське представництво і реорганізований цим представництвом уряд" [8, арк. 1].

Далі Липинський пропонував негайно скликати Сейм (у формі представництва партій і організацій) і створити діловий коаліційний кабінет з українською більшістю, але й за участю росіян і поляків. "Се спасе Гетьмана, як персоніфікацію Української Держави, се перетворить національний союз з репрезентації партійної (з котрою ніхто не буде числитися) на репрезентацію національну і, запрягаючи до державної роботи росіян і поляків, се відбере в Антанти частину сил, на котрих могла б будуватись протиукраїнська політика" [8, арк 1 зв.]. Отже, В. Липинський виявляв справжнє державницьке мислення, пропонуючи розумний тактичний хід, котрий мав би врятувати гетьманську владу та забезпечити їй майбутнє як всередині країни, так і на міжнародній арені.

В. Липинський болісно переживав антигетьманське повстання. Однак продовжував залишатися дипломатичним представником УНР в Австрії і за часів Директорії фактично до серпня 1919 року. Серед нової влади він мав багато опонентів і відвертих ворогів, котрі прагнули будь-що дискредитувати українського посла. Але навіть вони зрештою мусили визнавати організованість, плідність та результативність роботи підпорядкованого В. Липинському посольства [16].

Непослідовні політичні кроки Директорії, а також репресивні заходи проти діячів-державників зрештою змусили посла відмовитися від посади. Останньою краплею для прийняття безповоротного рішення став розстріл талановитого воєначальника П. Болбочана, котрий спробував виступити проти політичного курсу Симона Петлюри. В серпні 1919 р. В. Липинський іде у відставку і відтоді перебуває в еміграції в Австрії. У листі до дипломатичного представника ЗУНР в Австрії М. Василька від 2 грудня 1919 року він зазначив: "З політикою сучасного уряду і внутрішньою, і зовнішньою на стільки не погоджуюсь, що не міг я нести навіть тієї часті відповідальности, яка на мене, як на виконавця волі того уряду, спадала". Далі у листі В. Липинський називає основні прорахунки уряду Директорії, котрі, на його думку, "мусять сучасну політику ... довести до краху". Такими він вважає, по-перше, "відтручення всіх поміркованих... державних елементів" від процесу державотворення і, по-друге, "...безпринципне і позбавлене лєоґіки кокетування з Польщею і тим зміцнювання на Україні наших москофілів" [10, с. 243].

Ще раніше у листі до міністра закордонних справ А. Лівіцького в уряді Директорії від 16 жовтня 1919 року, глибоко аналізуючи внутрішню політику Директорії, В. Липинський факт розправи над полковником П. Болбочаном розцінює як "тільки вище, видніше полум'я того процесу самоспалення, в якому згоряє наша хата" [3, с. 134].

Отже, як бачимо, В. Липинський протягом усього періоду національно-визвольних змагань 1917 - 1920 рр. був у самій гущавині подій як громадсько-політичний та державний діяч. При цьому він часто не підтримував політичний курс, упроваджуваний різними репрезентантами влади. Це насамперед стосується Центральної Ради та Директорії УНР. Бачив він і прорахунки гетьманської влади Павла Скоропадського і не ідеалізував її, принаймні у революційну добу.

Perederiy I. G

VJYATSHESLAV LYPYNSKIY AND UKRAINIAN POWER OF PERIOD NATIONAL LIBERATION COMPETITIONS 1917 - 1920.

V. Lypynskiy to Ukrainian power of time of national liberation competitions 1917 - 1920 is investigated. Analysed influence on formation of this relation of the direct participating of V. Lypynskiy in state-creative processes, and also policy, which was conducted by the governments of Central Rada, Hetmanat of Pavlo Skoropadskiy and Directory.

Key words: V. Lypynskiy, Central Rada, Hetmanat of Pavlo Skoropadskiy, Directory, creation of the state, political power.

Передерий И.Г.

ВЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСКИЙ И УКРАИНСКАЯ ВЛАСТЬ ВРЕМЁН НАЦИОНАЛЬНО -ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ 1917-1920 ГГ.

В статье исследуется отношение политика и общественного деятеля В. Липинского к украинской власти времени национально-освободительного движения 1917-1920 гг. Анализируется влияние на формирование этого отношения В. Липинского в процессе государственного устройства, а также политики, которую проводило правительство Центральной Рады, Гетьмана Павла Скоропатского и Директории.

Ключевые слова: В.Липинский, Центральная Рада, Гетьманат Павла Скоропадского, Директория.

Джерела та література:

1. Андрієвський. В. З минулого. - Т.2: Від гетьмана до Директорії. - Ч. 1. Гетьман. - Берлін., 1923.
2. Вісник Полтавського губернського громадського комітету. - 1917. - 6 червня. - № 37.
3. Гапушко К.Ю. Консерватор на тлі доби. В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських "правих". - К.: Темпора, 2002. - 288 с.
4. Дашкевич Я. Хам чи Яфет. Липинський і українська революція // Україна: Наука і культура. - Вип. 29. - К., 1996. - С.32 - 39.
5. Державний архів Полтавської області (далі - ДАПО). - Ф.П - 17, оп. 1, спр. 34-а, арк. 127.

6. ДАПО. - Ф. 1057, оп. 1, спр. 6, арк. 191.
7. Забаревський М. (Дорошенко Д.) В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу // У кн.: В'ячеслав Липинський та його доба: наук. збірник / Т. Осташко, Ю. Терещенко (відп. ред.); Союз гетьманців-державників та ін. - К.; Житомир: Видавничий центр КНЛУ, 2008. - 390 с. С. 261 - 294.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. - Ф. 44, № 473, арк. 1 - 1 зв.
9. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. - Київ - Філадельфія, 1995.
10. Листи В. Липинського до Василька М. / У кн. В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. - Т.1. (А-Ж) - К.: Смолоскип, 2003. - 960 с. - С. 241 - 243.
11. Листи В. Липинського до Волошина І. / У кн. В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. - Т.1. (А-Ж) - К.: Смолоскип, 2003. - 960с. - С. 249 - 262.
12. Листи В. Липинського до Гехтера М. / У кн. В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. - Т.1. (А-Ж) - К.: Смолоскип, 2003. - 960с. - С. 289 - 297.
13. Осташко Т. Суспільно-політична діяльність В'ячеслава Липинського на тлі його листування / У кн. В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. - Т.1. (А-Ж) - К.: Смолоскип, 2003. - 960 с. - С. 119 - 152.
14. Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський - ідеолог української демократичної хліборобської партії // http://www.ukrterra.com.ua/review/210/turchenko_zalisk.htm.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ). - Ф. 3866, оп. 1, спр. 78.
16. ЦДАВОВУ. - Ф. 3696, оп. 1, спр. 19, арк. 5 - 6, 9 - 11.
17. Шемет С. В. К. Липинський при громадській роботі // У кн.: В'ячеслав Липинський та його доба: наук. збірник / Т. Осташко, Ю. Терещенко (відп. ред.); Союз гетьманців-державників та ін. - К.; Житомир: Видавничий центр КНЛУ, 2008. - 390 с. - С. 175 - 185.

Чернявський В.В

УДК 94(477.73):341.324.6"1941/1944"

СТАТЕВО-ВІКОВИЙ ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ, ВИВЕЗЕНОГО НА ПРИМУСОВІ РОБОТИ ДО ТРЕТЬОГО РЕЙХУ В 1941-1944 РОКАХ. НА МАТЕРІАЛАХ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті на матеріалах м. Миколаєва досліджується динаміка вербувальних кампаній по набору робочої сили для Третього рейху в 1941-1944 роках в контексті професійного вікового та статевого складу вивезеного на примусові роботи населення.

6. ДАПО. - Ф. 1057, оп. 1, спр. 6, арк. 191.
7. Забаревський М. (Дорошенко Д.) В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу // У кн.: В'ячеслав Липинський та його доба: наук. збірник / Т. Осташко, Ю. Терещенко (відп. ред.); Союз гетьманців-державників та ін. - К.; Житомир: Видавничий центр КНЛУ, 2008. - 390 с. С. 261 - 294.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. - Ф. 44, № 473, арк. 1 - 1 зв.
9. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. - Київ - Філадельфія, 1995.
10. Листи В. Липинського до Василька М. / У кн. В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. - Т.1. (А-Ж) - К.: Смолоскип, 2003. - 960 с. - С. 241 - 243.
11. Листи В. Липинського до Волошина І. / У кн. В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. - Т.1. (А-Ж) - К.: Смолоскип, 2003. - 960с. - С. 249 - 262.
12. Листи В. Липинського до Гехтера М. / У кн. В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. - Т.1. (А-Ж) - К.: Смолоскип, 2003. - 960с. - С. 289 - 297.
13. Осташко Т. Суспільно-політична діяльність В'ячеслава Липинського на тлі його листування / У кн. В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. - Т.1. (А-Ж) - К.: Смолоскип, 2003. - 960 с. - С. 119 - 152.
14. Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський - ідеолог української демократичної хліборобської партії // http://www.ukrterra.com.ua/review/210/turchenko_zalisk.htm.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ). - Ф. 3866, оп. 1, спр. 78.
16. ЦДАВОВУ. - Ф. 3696, оп. 1, спр. 19, арк. 5 - 6, 9 - 11.
17. Шемет С. В. К. Липинський при громадській роботі // У кн.: В'ячеслав Липинський та його доба: наук. збірник / Т. Осташко, Ю. Терещенко (відп. ред.); Союз гетьманців-державників та ін. - К.; Житомир: Видавничий центр КНЛУ, 2008. - 390 с. - С. 175 - 185.

Чернявський В.В

УДК 94(477.73):341.324.6"1941/1944"

СТАТЕВО-ВІКОВИЙ ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ, ВИВЕЗЕНОГО НА ПРИМУСОВІ РОБОТИ ДО ТРЕТЬОГО РЕЙХУ В 1941-1944 РОКАХ. НА МАТЕРІАЛАХ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті на матеріалах м. Миколаєва досліджується динаміка вербувальних кампаній по набору робочої сили для Третього рейху в 1941-1944 роках в контексті професійного вікового та статевого складу вивезеного на примусові роботи населення.

Ключові слова: остарбайтери, вербувальні кампанії, примусова праця, депортація.

У сучасній українській історіографії вербувальні кампанії по набору робочої сили для Третього рейху подаються як хаотичні вербувально-департаційні заходи, що не мали якісної системи відбору робочої сили, а дії німецько-фашистських окупантів зводились до прагнення забезпечити економіку рейху дешевою робочою силою в найкоротші строки. Окупаційна влада повністю ігнорувала економічні особливості окупованих районів СРСР та їхні власні потреби в робочій силі, а під час вербувальних кампаній німці не віддавали пріоритету ні кваліфікованим робітникам, ні представникам конкретних професій, так само не хвилював окупантів відтік робочої сили та спровоковане ним падіння виробничих потужностей на окупованій території.

Панування такої точки зору зумовлено в першу чергу відсутністю повноцінних статистичних досліджень, оскільки більшість з них орієнтовані на підрахування загальної кількості примусових працівників, депортованих до Німеччини в роки окупації, при цьому вікова, статева та професійна складові депортованого населення не враховуються або подаються поверхово.

Дана стаття є спробою відстежити динаміку вербувальних кампаній по набору робочої сили для Третього рейху на матеріалах Миколаївської області з урахуванням професійного, статевого та вікового складу депортованих осіб. За для цього необхідна постановка наступних питань: чи віддавали окупанти пріоритет кваліфікованій робочій силі і як змінювався відсоток робітників-спеціалістів серед депортованих осіб протягом усього періоду окупації? Які робочі спеціальності користувалися найбільшим попитом під час відправки до Німеччини? Як економічний потенціал регіону вплинув на характер та перебіг вербувальних кампаній?

Матеріалом для дослідження став "Реєстр осіб, угнаних в Німецьке рабство зі Сталінського району міста Миколаєва", зроблений "Комісією по розслідуванням злочинів фашистських окупантів" в 1945-1947 роках. Реєстр укладений у формі таблиці, в якій подаються ім'я особи, рік народження, стать, партійна приналежність, спеціальність або місце праці, рік угону до Німеччини та адреса. Реєстр складається з двох списків: перший нараховує 1582 особи, другий - 264, всього 1846 осіб, вивезених з міста Миколаєва протягом 1941-1944 років [6;7-28].

Проте в даному списку зафіксовані не всі, депортовані до рейху, а лише ті громадяни, які повернулися на Батьківщину після закінчення

війни. Всього за даними "Комісії по розслідуванню злочинів фашистських окупантів" по Сталінському району зафіксовано 2076 випадків депортації до Німеччини [6]. Під час підрахування використано 1548 випадків, оскільки решта випадків містили неповні дані про депортованих осіб (відсутня інформація про рік депортації та професійну орієнтацію).

Кампанія по набору робочої сили для Третього рейху на території міста Миколаєва тривала з жовтня 1941 по березень 1944 і складалась з шести вербувальних акцій. Серед усіх досліджених випадків на жовтень-січень 1941 року припадають лише 11 депортацій до рейху (з 1548 випадків!), з них 10 чоловіків та одна жінка. За професійним складом важко простежити якусь системність. Наприкінці осені та в грудні 1941 року переводом робочої сили з окупованих територій у рейх керувала "Група промислового використання" В.Мансфельда, який під час проведення вербувальної кампанії не використовував інструментів прямого примусу, обмежуючись лише агітацією та пропагандою. Набір робітників відбувався на основі добровільного виїзду до рейху, через що кількість завербованих працівників на території України в листопаді-грудні 1941 та в січні 1942 років відносно незначна, що чітко простежується і на прикладі міста Миколаєва, де в 1941 році до рейху депортували 0,7% від загального числа досліджених випадків. Така динаміка зберігалась і протягом початку 1942 року.

Докорінно ситуація змінюється в лютому 1942 року, коли крах відомства В.Мансфельда став очевидним. На керівній посаді його замінив Ф.Заукель, який розпустив "Групу промислового використання" та утворив замість неї "Імперське бюро з використання трудової сили". 31 березня 1942 року виходить директива Ф.Заукеля, в якій наказувалось форсувати вербувальну кампанію усіма доступними методами. Таким чином, окупанти перейшли до прямого примусу та репресивно-терористичних методів, що відзначилось на кількості депортованих осіб протягом 1942 року. В реєстрі осіб, угнаних в німецьке рабство зі Сталінського району міста Миколаєва з березня по грудень 1942 року зафіксовано 447 випадків депортацій до Німеччини, що складає 28,8% від загальної кількості депортованих за всі роки окупації. За вербувальні кампанії 1942 року депортували 87 працівників не виробничих спеціальностей (тобто людей, задіяних у сфері послуг або таких, які не брали участь у виробництві), 69 безробітних. Цікавим є факт переваги кваліфікованих робітників над некваліфікованими протягом усього 1942 року. Так, на 29 випадків угоны чорноробочих припадає 262 кваліфіковані працівники, з яких найбільше слюсарів - 34, токарів -14, суднозбірників - 14, електриків - 8, столярів - 8, розмітників - 5. Усього за 1942 рік до рейху депортували представників 23

робітничих спеціальностей. Окрім кваліфікованих робітників, до Німеччини виїхали 3 інженери. Статевий склад депортованих осіб у 1942 році мав таку структуру: з 447 осіб майже дві третини складали чоловіки, яких зафіксовано 321 особа, жінок - 126 осіб.

У 1943 році окупаційна влада вдалась до нової тактики набору робочої сили. Тепер робочу силу для економіки рейху набирали за допомогою так званих мобілізацій молоді, коли вивезенню до рейху підпадали молоді люди певного віку народження. Так, у 1943 році проводилось усього дві мобілізації в січні - травні, коли вивозились особи 1925 року народження та в липні-вересні, коли під депортацію потрапила молодь 1926 року народження. Наприкінці вербувальної кампанії до рейху почали вивозити й осіб 1927 року народження. Паралельно з вищезазначеними через біржу праці велась вербовка осіб інших років народження. У реєстрі зафіксовано 358 випадків депортації по Сталінському району міста Миколаєва що складає 23,1% від загального числа. У професійному відношенні переважна більшість - безробітні (241 випадок), наступні за кількістю представники невиробничих професій - 25. Вивезених некваліфікованих працівників нараховувалось усього 11 осіб, кваліфікованих - 59, з них представники 13 робітничих професій: найбільше слюсарів - 6, ковалів - 3, електриків - 3. Порівняно з попереднім роком значно збільшилась кількість депортованих жінок. Так, у реєстрі за весь 1943 рік зафіксовано 142 випадки депортації жінок, чоловіків - 216. Фактично в 1943 році німецько-фашистські окупанти провели останню чітко сплановану вербувальну кампанію на території м. Миколаєва.

У лютому-березні 1944 року в місті Миколаєві та області окупаційна влада проводила останню акцію по набору робочої сили для Третього рейху. У зв'язку з наближенням Червоної армії німецькі війська розпочали евакуацію. Ще в листопаді 1943 року з території міста та області почали вивозити фольксдойчей, цивільну окупаційну адміністрацію та інших колаборантів. Окупанти прагнули максимально виснажити промислові потужності Миколаївщини, в першу чергу суднобудівної галузі, тому разом з вивезенням матеріальних цінностей під виглядом евакуації в лютому-березні 1944 року розгорнулись масштабні акції по набору робочої сили для Третього рейху. За 1944 рік у реєстрі зафіксовано 743 випадки депортації до рейху, 47,4% від загальної кількості. Професійний склад: безробітні - 185 чоловік, невиробничі спеціальності - 120. Кількість кваліфікованих працівників - 351 особа, а некваліфікованих - 78 осіб. Усього за 1944 рік зафіксовано 19 робітничих спеціальностей, серед них найбільше: слюсарів - 48, столярів - 18, електриків - 16, розмітчиків - 11,

токарів - 8, техніків - 8. Статеву структуру депортованих осіб у лютому-березні 1944 року суттєво відрізняється від двох попередніх років. Випадків депортації жінок зафіксовано лише 59, а чоловіків 684 особи!

При порівнянні динамік вербувальних кампаній по набору робочої сили для Третього рейху видно цілий ряд тенденцій, більшість з яких не співпадають з традиційними уявленнями, що склалися в вітчизняній історичній науці. По перше, це співвідношення кваліфікованої та некваліфікованої робочої сили.

Так, у 1942 році з усієї кількості депортованих осіб кваліфіковані робітники склали близько 58,6 %, а некваліфіковані - лише 6,5%, беручи до уваги той факт, що безробітні склали близько 15,4%, а на представників невиробничих спеціальностей припадає 19,5% від загальної кількості випадків. На основі цього можна зробити цілком справедливе припущення, що протягом перших вербувальних кампаній німці віддавали пріоритет саме кваліфікованим кадрам (цим можна пояснити і велику кількість слюсарів, депортованих до рейху в 1942 році). Цю точку зору підтверджує і цілий ряд інших фактів. Так, відомство В.Мансфельда станом на 19 лютого 1942 року депортувало до Німеччини з окупованих східних територій 600 - 650 тис. чоловік, серед яких 300 тис. кваліфікованих промислових робітників. В.Мансфельд у доповіді відмічав високу "якість" доставленої робочої сили, пропонуючи збільшити її продуктивність шляхом матеріальної стимуляції праці [4;660]! Але після утворення "Імперського бюро з використання робочої сили" вербувальні кампанії стали переслідувати в першу чергу кількісні цілі, прагнучи в найкоротші строки покрити катастрофічний дефіцит робочої сили, що ріс у геометричній прогресії після кожної нової хвилі мобілізацій до лав Вермахту.

Чи планувалось використання кваліфікованої робочої сили на території рейху? Відповідь на це питання може дати тільки дослідження проблеми відповідності радянських робітників особливостям німецької промисловості. За роки першої п'ятирічки в СРСР виникла власна "технічна культура" та "культура виробництва", які увібрали в себе як кліматичні і географічні особливості СРСР так й ідеологічні кліше доби сталінізму. Саме тому такі великі німецькі промислові концерни як "Хенкель", "Круп" та "Гегфарбен" відмовились брати "шефство" над радянськими заводами та фабриками. Оскільки, на їхню думку, доцільнішою була побудова нових підприємств, ніж модернізація старої радянської інфраструктури під німецькі зразки [1;67]. Можливо, з використанням радянської кваліфікованої робочої сили виникли аналогічні проблеми. Тобто навіть кваліфікованого радянського робітника необхідно було практично заново навчати працювати з новим

обладнанням, на що у фашистського керівництва не було ні часу, ні коштів, ні бажання. З професійного складу депортованого населення Сталінського району м. Миколаєва за 1942 рік чітко простежується пріоритет кваліфікованої робочої сили, чого не скажеш про вербувальні кампанії 1943 року, коли кваліфікована робоча сила склала лише 16,4%. При цьому кількість робітничих професій порівняно з 1942 зменшилась на 10, склавши 13 спеціальностей, від загального числа депортованих при абсолютній більшості безробітних - 67,3%. Представники невиробничих спеціальностей склали 12,3% від загальної кількості. Відношення некваліфікованих робітників до загальної кількості так само мізерне, приблизно 3%. Така динаміка не звична й тим, що на більшості окупованих східних територій за кількістю депортованих найрезультативнішим вважається саме 1943 рік. У нашому випадку за 1943 рік по Сталінському району м. Миколаєва під депортацію потрапила найменша кількість людей, хоча в цей період вербувальні заходи по всіх тимчасово окупованих територіях СРСР велись з найбільшою інтенсивністю. Так, паралельно з мобілізацією молоді 1925-1927 років народження продовжувався набір через повістки бірж праці старших осіб, а облави стали звичайним явищем.

Чому в нашому випадку зовсім інша ситуація? Можливо, відповідь треба шукати в промислових та стратегічних особливостях м. Миколаєва, яке, починаючи з самого заснування, відіграло одну з ключових ролей в контролі судноплавства на Чорному та Азовському морях. Миколаївський морський порт із судноремонтним заводом і два потужні суднобудівні заводи: імені А.Марті та імені 61 комунара були потрібні німцям для організації судноплавства та його контролю. Окрім того, на стапелях заводу імені А.Марті знаходився лінкор "Радянська Україна" в стані 17,5 % готовності, що складало значний інтерес для окупантів. Протягом 1941 та першої половини 1942 років німцям вдалося налагодити виробництво на суднобудівних підприємствах міста. У 1943 році вони працювали на 25% потужності довоєнного часу [5; 122]. У такій ситуації масовий відтік робочих рук з м. Миколаєва є не логічним.

Ставлення окупантів до трудових ресурсів міста можна простежити на прикладі змін кількості депортованих до Німеччини з суднобудівних підприємств у 1942-1944 роках. Так, у 1942 році з заводу А.Марті депортували 44 особи, з заводу імені 61 комунара - 26, усього - 70. За 1943 рік з заводу А.Марті - 18 чоловік, з заводу імені 61 комунара - лише 8 чоловік, разом 26 осіб. У процентному відношенні робітники з підприємств суднобудівної галузі в 1942 р. склали 28,9% від загальної кількості депортованих кваліфікованих працівників, за 1943 рік - приблизно 44%, якщо

враховувати більше ніж у 2,5 рази меншу кількість депортованих кваліфікованих робітників. Працівники суднобудівних заводів складають незначну частину від депортованих до Німеччини осіб, як у загальному відношенні так і у відношенні виключно до групи кваліфікованих працівників.

Таким чином, можна констатувати особливе ставлення окупантів до трудових ресурсів усього міста в цілому, оскільки практично вся міська інфраструктура обслуговувала потреби кораблебудування, а завод "Сільськогосподарської техніки" та завод "Дормашина" не працювали. Більшу кількість випадків угону в 1942 році можна пояснити тим, що німці ще не налагодили повноцінне виробництво. На відміну від інших регіонів окупанти не створювали в м. Миколаєві "штучного безробіття". Наприклад, після реєстрації працездатного населення міста, всі особи, що мали в робочій книжці відмітку "Верф" обов'язково мали повернутися на робочі місця. А ось звернення коменданта міста до населення від 12.03.42 року: "Закликаю населення до енергійного виробництва та відбудови. Але відбудову все ще саботують тим, що працездатні особи не приходять до відділу праці або не приймають призначену роботу. Тому, починаючи з 27.04.42 року до примусової роботи притягатимуться всі безробітні та непрацездатні особи, що вчасно не заявили в відділі праці про поважну причину" [7].

У 1942 році німці часто використовували депортацію до рейху як дисциплінарне покарання для стимуляції роботи решти робітників. Економія окупантами трудових ресурсів міста пояснює – чому до Німеччини депортували відносно мало мешканців Миколаєва. Так, за всі роки окупації до Німеччини депортували всього 5000 чоловік [8]. Це небагато, якщо брати до уваги, що станом на 1939 рік населення м. Миколаєва разом з приміською територією складало 139 тисяч чоловік, хоча внаслідок призову до лав Червоної армії та евакуації населення міста сильно скоротилось [9].

Наймасовішою стала вербувальна кампанія 1944 року, яка проходила під виглядом примусової евакуації. Якщо порівнювати із загальноукраїнськими тенденціями, то 1944 рік поступається за кількістю депортованих 1943 року. У нашому ж випадку - це рік наймасовішої депортації за весь період війни, незважаючи на те, що населення міста та області вивозилось до рейху лише протягом лютого - березня, оскільки 28 березня 1944 року місто Миколаїв звільнила радянська армія. Невелику, порівняно з 1943 роком, кількість депортованих до рейху по окупованих східних територіях можна пояснити безладом, спровокованим відступом тилкових та фронтових частин Вермахту. Але в випадку з м. Миколаєвом окупантам вдалося відправити до Німеччини найбільшу кількість людей.

Це знову пояснюється стратегічними особливостями південного регіону України, оскільки наявність потужної річкової мережі з виходом до моря та портових інфраструктур, дозволяли перевозити великі вантажі навіть в екстремальних умовах. Наприклад, персонал суднобудівного заводу імені 61 комунара та судноремонтного заводу вивозився на баржах, підігнаних по річках прямо до підприємств. Більшість осіб, депортованих у 1944 році, вивозились на машинах в Одесу, а далі морем відправлялись у Румунію. Отже, ті особливості, що в 1942 та 1943 роках провокували економне ставлення окупантів до трудових ресурсів міста Миколаєва, зробили можливою масову депортацію в лютому-березні 1944 року. Вербувальна кампанія 1944 року мала лише одну мету - вивезти до приходу Червоної армії з території міста та області якомога більше працездатного населення. Звісно, пріоритети 1942 та 1943 років втратили свою значимість, тому в 1944 році кваліфіковані працівники склали 47.7%. З заводу імені 61 комунара вивезли 63 робітники, а з заводу імені А.Марті - 93 особи, що разом склало 156 чоловік, а це 46.8% від кількості депортованих кваліфікованих працівників. Серед списку депортованих спеціалістів представники суто суднобудівних спеціальностей, наприклад, такелажники в реєстрі осіб, угнаних в німецьке рабство за 1944 рік, є п'ять таких випадків. У 1944 році фашисти не гребували навіть непрацездатними, про що свідчать 9 випадків депортації інвалідів.

Статева структура депортованого населення суперечить традиційним уявленням. Перше, що не відповідає загальній думці, це надзвичайно малий відсоток жінок серед депортованих осіб. Традиційно вважається, що серед східних робітників кількість жінок досягала близько 50% від загальної кількості. На 1548 досліджених випадків жінки склали 327, це приблизно 21,1% від загальної кількості, тобто на одну депортовану жінку припадало 3-4 чоловіки. Співвідношення статей змінювалось і залежно від років депортації. Так, за 1942 рік до рейху вивезли 126 жінок та 321 чоловіка. Найбільшу кількість жінок вивезли до Німеччини в 1943 році - 142 особи, тоді як чоловіків - 216. Найбільший процент депортацій населення жіночої статі в 1943 році можна пояснити тим, що тоді вербувальні кампанії йшли на основі мобілізацій молоді за роками народження і депортації піддавалась уся вікова група незалежно від статі. Окупанти надзвичайно мало вивезли жінок в останні місяці окупації. Так, у лютому-березні 1944 року кількість депортованих чоловіків склала 743 особи, а жінок - лише 59! Таку мізерну кількість можна пояснити бажанням окупантів максимально послабити регіон як у промисловому, так і у військовому відношеннях, тому в першу чергу під депортації потрапляли лише чоловіки, придатні для

військової служби та кваліфіковані робочі. Враховуючи обмежену кількість транспорту, вивозити ще й жінок було нелогічно. Таким чином, фашисти під час набору робочої сили для німецької економіки орієнтувались у першу чергу на чоловіків, мобілізація та депортація жіночого населення не були такими масовими і скоріш за все мали допоміжний характер.

Вікова структура депортованого населення в цілому не відрізняється від загальноукраїнських тенденцій. Так, у 1942 році середній вік депортованих склав 26 років, у 1943 лише 19, оскільки основна маса депортованих складалась з юнаків і дівчат від 16 до 18 років. У 1944 - 36 років, а вік вивезених осіб мав суттєву амплітуду від 17-18 до 60 і більше років.

Зроблені нами підрахунки не є абсолютно точними, а лише вказують на загальній перебіг вербувальних кампаній, виходячи зі стратегічних та економічних особливостей регіону. Отримані дані здебільшого мають суперечливий характер і яскраво доводять факт впливу регіональних особливостей на хід вербувальних кампаній, що робить доцільним перегляд традиційної точки зору.

Chernyavskyi V.V

PROFESSIONAL, AGE, AND GENDER CONTINGENTS OF THE POPULATION, WHICH WERE SENT TO DO FORCED LABOR TO THE THIRD REICH IN 1941-1944. ON THE MATERIALS OF CITY MYKOLAYIV

In the article in the materials of the city Mykolayiv is researched the dynamics of recruiting companies who gathered a work force for the Third Reich in 1941-1944 in professional, age, and gender contingents of the population, which were sent to do forced labor.

Key words: OST-Arbeiter, recruiting company, compulsory work, deportation.

Чернявский В.В.

ПОЛОВО-ВОЗРАСТНОЙ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ, ВЫВЕЗЕННОГО НА ПРИНУДИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ В ТРЕТИЙ РЕЙХ В 1941-1944 ГОДАХ. НА МАТЕРИАЛАХ НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье на материалах Николаевской области исследуется динамика вербовочных кампаний по набору рабочей силы для Третьего рейха в 1941-1944 годах в контексте профисинального и полово-возрастного состава вывезенного населения.

Ключевые слова: остарбайтер, вербовочная кампания, принудительный труд, депортация.

Джерела та література

1. Айхольц Д. Цели Германии в войне против СССР // Новая и новейшая история.- 2002. - №6 - С. 43-71.
2. Гальчак С.Д. "Східні робітники" з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. - Вінниця, 2003. - 344 с.
3. Черних Г.Г. Угон і репатріація радянської молоді в роки Другої світової війни.// Матеріали 2-ї Миколаївської обласної конференції "Історія. Етнографія. Нові дослідження". - 1997. - Т.2. С. 84-87
4. Нюрнберзький процес: Сборник материалов в 8-ми т. Т.4. - М.:Юрид. лит., 1990. - 692 с.
5. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1944., Квіт. - М.: - 2004. - 523 с.
6. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО).Ф.Р.-1894. Оп.2.- Спр.16.- Арк. 6, 7-28.
7. ДАМО. Ф.Р.-1035. Оп. 1- Спр.31.- Арк.20
8. ДАМО. Ф.Р.-1894. Оп. 2- Спр.2.- Арк.2
9. ДАМО. Ф.Р.-2134. Оп. 1- Спр.1.- Арк.4

Чорна Л.М.

УДК 94(477-74):378.663 "1918/1932"

ОДЕСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ У ПЕРШІ РОКИ ІСНУВАННЯ: ВІД ІДЕЇ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядається проблема історії становлення та розвитку Одеського сільськогосподарського інституту на початку ХХ ст. до 1932р. Зокрема висвітлюються проблеми його становлення та труднощі, які спіткали формування інституту. У статті зазначається, що Одеському сільськогосподарському інституту дуже мало приділялося уваги у спеціальній літературі. Тому потреба у дослідженні історії інституту залишається актуальною.

Ключові слова: Одеський сільськогосподарський інститут, сільськогосподарське товариство, сільськогосподарський факультет.

В останні роки зросла зацікавленість до історії вузів і факультетів Одеси. Найбільше пощастило ОНУ ім. І.І. Мечникова: було видано 4 історії університету, історії інших вузів Одеси. А сільськогосподарський інститут залишився чи не найбільш обділеним в дослідженні власної історії.

Одним із перших, хто звернувся до вивчення історії Одеського державного аграрного університету, був професор А.С. Бориневич, який зробив перший опис історії сільгоспінституту у першому виданні Одеського сільськогосподарського інституту. [1, с.193] В останньому

Джерела та література

1. Айхольц Д. Цели Германии в войне против СССР // Новая и новейшая история.- 2002. - №6 - С. 43-71.
2. Гальчак С.Д. "Східні робітники" з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. - Вінниця, 2003. - 344 с.
3. Черних Г.Г. Угон і репатріація радянської молоді в роки Другої світової війни.// Матеріали 2-ї Миколаївської обласної конференції "Історія. Етнографія. Нові дослідження". - 1997. - Т.2. С. 84-87
4. Нюрнберзький процес: Сборник материалов в 8-ми т. Т.4. - М.:Юрид. лит., 1990. - 692 с.
5. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1944., Квіт. - М.: - 2004. - 523 с.
6. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО).Ф.Р.-1894. Оп.2.- Спр.16.- Арк. 6, 7-28.
7. ДАМО. Ф.Р.-1035. Оп. 1- Спр.31.- Арк.20
8. ДАМО. Ф.Р.-1894. Оп. 2- Спр.2.- Арк.2
9. ДАМО. Ф.Р.-2134. Оп. 1- Спр.1.- Арк.4

Чорна Л.М.

УДК 94(477-74):378.663 "1918/1932"

ОДЕСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ У ПЕРШІ РОКИ ІСНУВАННЯ: ВІД ІДЕЇ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядається проблема історії становлення та розвитку Одеського сільськогосподарського інституту на початку ХХ ст. до 1932р. Зокрема висвітлюються проблеми його становлення та труднощі, які спіткали формування інституту. У статті зазначається, що Одеському сільськогосподарському інституту дуже мало приділялося уваги у спеціальній літературі. Тому потреба у дослідженні історії інституту залишається актуальною.

Ключові слова: Одеський сільськогосподарський інститут, сільськогосподарське товариство, сільськогосподарський факультет.

В останні роки зросла зацікавленість до історії вузів і факультетів Одеси. Найбільше пощастило ОНУ ім. І.І. Мечникова: було видано 4 історії університету, історії інших вузів Одеси. А сільськогосподарський інститут залишився чи не найбільш обділеним в дослідженні власної історії.

Одним із перших, хто звернувся до вивчення історії Одеського державного аграрного університету, був професор А.С. Бориневич, який зробив перший опис історії сільгоспінституту у першому виданні Одеського сільськогосподарського інституту. [1, с.193] В останньому

виданні "Історії Одеси" про ОСГІ є невеличка згадка. [5, с. 152] Тому дана публікація є першою спробою узагальнити початковий період становлення і розвитку ОСГІ, що було обумовлено черговою постановою ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. "Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах". [2, с. 166]

Метою даного дослідження є простеження еволюції ідеї створення сільськогосподарського інституту саме в Одесі, виділити особистості і навчальні заклади, що доклали чимало зусиль для його заснування і розвитку, і які труднощі стояли на шляху у цій справі.

Завдання автор ставила перед собою слідуюче:

- розкрити процес становлення інституту;
- показати процес його важкого становлення підчас Громадянської війни;
- простежити умови розширення, розвитку та науково-педагогічного зростання в перші роки існування.

Проблеми розвитку сільського господарства ще в ХІХ ст. турбували небайдужих державних чиновників та представників громадськості на Півдні України. З цією метою в Одесі було створено "Товариство Сільського Господарства Південної Росії". Представники цього товариства піднімали питання про створення в тодішній Новоросії (Південній Україні) сільськогосподарських навчальних закладів зі спеціальним нахилом в сторону сухого степового господарства. Одним з ініціаторів ідеї створення сільськогосподарського інституту в Одесі на початку ХХ ст. був викладач, професор фізико-математичного факультету Новоросійського університету в Одесі О. І. Набоких.

Необхідність відкриття сільськогосподарського інституту розуміли представники Товариства Сільського Господарства Південної Росії, які ще з середини ХІХ ст. піднімали питання про необхідність створення сільськогосподарських учбових закладів. Діячі Одеського відділення Російського Технічного Товариства також всіляко сприяли у просуванні ідеї сільськогосподарського інституту. Слід зазначити, що ідею відкриття сільськогосподарського інституту підтримували й відомі в Одесі українські громадські діячі, які гуртувалися в Одеській "Просвіті" та інших громадсько-культурних товариствах, це насамперед "Одеський український клуб", сторіччя якого від дня заснування було відзначено в 2010 р., і товариство "Українська Хата" в Одесі: завідуючий одеськими полями зрощення з 1900 р. до 1917 р. Опанас Погибка, [3, с. 135] та старшим спеціалістом по сільському господарству при Департаменті землеробства Віталієм Боровиком. Уряд не поспішав з відкриттям сільськогосподарських закладів на Півдні України. Проте, перший

сільськогосподарський інститут в Російській імперії було відкрито в 1850 р. у Москві, у 1869 р. ще один – у Ново-Олександрії, а згодом відкрито сільськогосподарський факультет при Київському політехнічному інституті. Однак в другій половині XIX ст. в Одесі було засновано училище садівництва і виноградарства. [6, с. 2]. На початку XX ст. уряд вагався: де спочатку відкрити сільськогосподарський інститут - в Омську чи в Одесі? Що в значній мірі гальмувало відкриття учбового закладу в Одесі.

В 1914 р. вже було запропоновано фізико-математичному факультету Новоросійського університету відкрити сільськогосподарський факультет або сільськогосподарське відділення при природничому факультеті університету. Університет був не проти відкриття кількох кафедр сільськогосподарського відділення. Проте, початок Першої світової війни призупинив процес створення такого відділення.

На кінець 1916 р. ідея створення Сільськогосподарського інституту була піднята професорами університету А.А. Браунером та А.С. Бориневичем. Вес 1917 р. пішов на підготовку до створення інституту. І вже 5 жовтня 1917 р. О.І. Набоких увійшов до ОСГПР з пропозицією заснувати при Товаристві Комітет сільськогосподарських курсів, завданням на найближчий час котрого було створення недовготривалих повторних курсів для агрономів і недовгих курсів для сільського населення степової України. Проект був прийнятий на загальних зборах, було засновано Комітет, котрий й здійснив створення в кінці 1917 р. повторних курсів для агрономів. В Комітет увійшли 48 осіб під головуванням А.А. Браунера при товаришах голови О.І. Набоких та О.І. Погибки і секретарі А. В. Анучині.

В середині листопада 1917 р. Комітет СГК відкрив "Загальнодоступні сільськогосподарські курси (по типу народного університету)" зі складом з 24 викладачів, але в січні 1918 р. вони були закриті [1, с. 192].

Урочисте відкриття сільськогосподарського інституту відбулося 28 січня 1918 р. у великій хімічній аудиторії університету. Це стало можливим завдяки Сільськогосподарському Товариству, президентом якого був А.С. Бориневич, який і відкривав засідання. Відкриття сільськогосподарського інституту вітали представники із різних товариств та від Біржового Комітету С. М. Гутнік (майбутній міністр фінансів). [6, с. 5].

Новоросійський університет та Вищі Жіночі Курси в Одесі дали свої приміщення та аудиторії для слухачів новоствореного інституту. Проте, аудиторіями та кабінетами мали можливість користуватися лише після закінчення занять, тобто після третьої години. Але під час канікул можна було користуватися в повному обсязі. Завдяки таким послугам до 1 вересня

1918 р. вдалося вичитати повний об'єм лекцій для першого курсу. За гетьманської влади міське самоуправління відвело для потреб інституту ділянку землі зі всіма будівлями та вигоном в 30 десятин землі. Окрім того, для майбутнього будівництва будівлі було виділено із міських каменоломень 120 тисяч штук нарізаного ракушняка.

Тодішній Тимчасовий уряд обіцяв на виділення інституту 700 тис. крб. субсидії, проте не встиг здійснити своєї обіцянки через зміну влади в Росії та Україні.

На початку 1919 р. керівництво інституту звернулося в Управління Землеустрою та Землеробства в Одесі з проханням про відведення вузу ділянки землі і про субсидію на будівництво ще до денікінської влади, яка пообіцяла надати також допомогу новоствореному учбовому закладу. Проте, в квітні в Одесі запанувала більшовицька влада, яка завдяки наполегливій та активній позиції студентів інституту надала будівлю для студентів Інституту Шляхетних Панянок. Слід зауважити, що ця будівля була зайнята військовими, яку звільнили після їх висилення.

За Директорії УНР ОСГІ вперше у 1919 р. перейшов на державний бюджет і знаходився у підпорядкуванні земвідділу, який всіляко сприяв розвитку інституту.

Оскільки в серпні 1919 р. влада у місті перейшла до денікінців, інститут продовжував залишатися в старому приміщенні, але з держбюджету він був знятий. Керівництву довелося відправити делегацію до Ростова-на-Дону з проханням прийняття інституту на держбюджет. Поїздка була вдалою, білогвардійський уряд обіцяв широку підтримку для інституту. [2, с. 194].

Проте, військово-політична ситуація різко змінилася, оскільки перемогли більшовики, і 20 лютого 1920 р. в Одесі знову відновилася більшовицька влада. До Одеси було повернуто з Кавказу евакуйований Інститут шляхетних панянок. Сільськогосподарському інституту було запропоновано залишити приміщення і передати інвентар. Але попечитель Одеського учбового округу проф. А. Д. Білімович розпорядився про залишення сільськогосподарського інституту в будинку Інституту шляхетних панянок по вулиці Старопортофранківській. Проте цього відразу зробити не вдалося, і канцелярія сільськогосподарського інституту змушена була повернутися в приміщення ОСГПР до міського саду, а заняття проводились в приміщеннях університету та Вищих Жіночих курсів. Через два місяці Одеський сільгоспінститут знову перебрався до будинку Шляхетних панянок.

А втім згодом Одеський сільськогосподарський інститут було приєднано до Одеського політехнічного інституту, який було відкрито у 1918 р., і який розміщувався в Сабанських казармах по вул. Канатній. А з 1921 р. всупереч

протестам працівників Сільськогосподарського інституту він був перейменований у сільськогосподарський факультет ОПІ. Одеський політехнічний інститут забрав приміщення по вул. Старопортофранківська собі, і це значно утруднювало роботу сільськогосподарського факультету. Викладачі цього факультету весь час домагалися самостійного існування і повернення до статусу окремого ОСГІ. Адміністрація ОПІ пішла назустріч, і за підтримки Губернського відділу освіти сільськогосподарський факультет вийшов із підпорядкування ОПІ і отримав для себе нове приміщення по вул. Інститутській, де раніше розміщувалась канцелярія Попечителя Одеського учбового округу. Проте, майно та більша частина бібліотеки залишилася за ОПІ.

Самостійність сільськогосподарського інституту дала можливість краще розвиватися. Так, в 1921 р. ОСГІ вдалося закріпити Червоний Хутір для організації в ньому практичних польових робіт для студентів. Інститут отримав 70 десятин землі з будинками та інвентарем. Це сталося завдяки підтримці Наркомату Освіти.[2, с.195]

Завдяки підтримці Губернського відділу освіти вдалося придбати кілька коней і весною 1922 р. засіяти поля. Слід зауважити, що в цей період лютував голод, а фінансування інституту було настільки мізерним, що про відновлення повноцінного господарства не могло бути і мови. Проте, хутір вижив в ці важкі роки завдяки неабияким зусиллям колишнього управляючого хутором А. Ф. Вейсмана.

В 1923 р. ОСГІ завдяки наполегливості партійного студента М.К. Бабака, який обіймав посаду проректора по господарській частині, інститут отримав нове приміщення Духовної семінарії по вул. Канатній. Він зробив дуже багато для підняття господарської галузі інституту. Нове приміщення вдалося частково відремонтувати і розпочати навчання. До нього було перенесено більшу частину кабінетів та лабораторій.

В тому ж році було закрито Одеський сільськогосподарський технікум – і все майно, ділянка землі і будови перейшли до інституту.

Якщо при відкритті інституту діяло два факультети: рослинництва і тваринництва з чотирьохрічним курсом навчання, а в 1919 р. відкрито агрономічний факультет, то в 1925 р. факультети були об'єднані в один, який називався факультетом організації господарства з періодом навчання 10 триместрів, та відкрито факультет виноградарства та виноробства. [2, с. 196]

Слід зауважити, що з відкриттям сільгоспінституту в Одесі планувалося готувати агрономів-спеціалістів для Південної України, то на 1925 р. інститут почав готувати агрономів-організаторів. З 1925-1926 рр. почав виходити спеціальний науковий журнал "Вісти Одеського сільськогосподарського

інституту", який сприяв організації інституту та оприлюдненню наукового доробку.

ОСГІ набирав нових обертів та успішно укрупнювався. Проте, постановою РНК УСРР від 14 липня 1930 р. "Про реорганізацію вузів і втузів і передачу їх у відання відповідних наркоматів" ОСГІ, як і багато інших вузів України піддалися значній реорганізації. В тому ж році з Одеського сільськогосподарського інституту було вилучено меліоративний факультет на основі якого створено Одеський інженерно-меліоративний інститут. [2, с. 147]. Землевпорядний факультет від ОСГІ було передано новоствореному Інституту землевпорядкування у Харкові. [2, с. 154]. І нарешті, для підготовки більш вузчих спеціальностей в Одесі було створено Інститут зернових культур.

"Положення про інститути УСРР запровадило єдиноначальність Правління на чолі з ректором, його помічників, деканів та представника від виконавчого бюро студентства. Ректора призначав Народний комісар освіти на один рік. Декани факультетів обиралися, а потім затверджувалися Наркоматом освіти". [2, с. 150].

В результаті постанови ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. всі вузи перейшли на шестиденний тиждень із становленням 50 тижнів на навчальний рік [2, с. 166].

Таким чином, ОСГІ переходив на новий учбовий режим і програми. Початок 1930-х років ознаменувався посиленням партійного контролю над вузами, більш глибоким впровадженням комуністичної ідеології, що і позначилось на навчальному і виховному процесі.

Chorna L. M.

TO THE HISTORY OF ESTABLISHMENT THE ODESSA AGRICULTURAL INSTITUTE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY.

In the article considered the problem of formation and development of the Odessa Agricultural Institute in History in the early twentieth century to 1932. In particular the problems of its formation and the difficulties that befell the formation of the institute. The article states that the Odessa Agricultural Institute paid very little attention in the literature. Therefore, the need to study the history of the Institute remains relevant.

Keywords: Odessa Agricultural Institute, Agricultural Society, Faculty of Agriculture.

К ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ОДЕССКОГО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ИНСТИТУТА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.

В статье рассматриваются проблемы формирования и развития Одесского сельскохозяйственного института в истории в начале XX века по 1932 год. В частности, проблемы его формирования и трудности, выпавшие на долю образования института. В статье говорится, что Одесский сельскохозяйственный институту было уделено очень мало внимания в научной литературе. Таким образом, необходимость изучения истории института остается актуальной.

Ключевые слова: Одесса, сельскохозяйственный институт, сельскохозяйственное общество, факультет сельского хозяйства.

Джерела та література

1. Точидловський І.Я. К истории Одесского сельскохозяйственного Института // Вісті Одеського сільськогосподарського інституту. - вип. I - Одеса. - 1925-1926. - С. 193.
2. Вища школа в Українській РСР за 50 років у двох частинах: 1 ч. (1917-1945 рр.). – К.: 1967.
3. Зленко Г.Д. Лицарі досвітних вогнів: Тридцять три портрети діячів одеської "Прогресу" 1905-1909 рр. - Одеса, 2004.
4. Культурне будівництво в УРСР 1917-1927рр. Збірник документів і матеріалів. - К, 1979.
5. Історія Одеси. Під ред. Станко В.Н. – Одеса, 2000.
6. Одесский листок. - № 20. - 28.01. 1918.

Шишко О. Г.

УДК 94(477.74):329.7(=161.2)"1917"

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В ОДЕСІ: травень 1917 року

У статті розглядається процес розгортання українського руху в Одесі у травні 1917 р. Акцентується увага на рішеннях Обласного та фронтового з'їзду, значний вплив на які справила українська група, за наполяганням якої було зафіксовано положення про те, що російська демократична республіка повинна бути федеративною на основі територіально-національної автономії із забезпеченням права національних меншин.

Ключові слова: український рух, автономія, федерація, Перша світова війна, українізація.

Останнім часом все більш актуальним стає дослідження регіонального виміру Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр., всеукраїнський характер якої неможливо уявити без революційних подій у всіх куточках України.

К ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ОДЕССКОГО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ИНСТИТУТА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.

В статье рассматриваются проблемы формирования и развития Одесского сельскохозяйственного института в истории в начале XX века по 1932 год. В частности, проблемы его формирования и трудности, выпавшие на долю образования института. В статье говорится, что Одесский сельскохозяйственный институту было уделено очень мало внимания в научной литературе. Таким образом, необходимость изучения истории института остается актуальной.

Ключевые слова: *Одесса, сельскохозяйственный институт, сельскохозяйственное общество, факультет сельского хозяйства.*

Джерела та література

1. Точидловський І.Я. К истории Одесского сельскохозяйственного Института // *Вісті Одеського сільськогосподарського інституту*. - вип. I - Одеса. - 1925-1926. - С. 193.
2. Вища школа в Українській РСР за 50 років у двох частинах: 1 ч. (1917-1945 рр.). – К.: 1967.
3. Зленко Г.Д. Лицарі досвітних вогнів: Тридцять три портрети діячів одеської "Прогресу" 1905-1909 рр. - Одеса, 2004.
4. Культурне будівництво в УРСР 1917-1827рр. Збірник документів і матеріалів. - К, 1979.
5. *Історія Одеси*. Під ред. Станко В.Н. – Одеса, 2000.
6. *Одесский листок*. - № 20. - 28.01. 1918.

Шишко О. Г.

УДК 94(477.74):329.7(=161.2)"1917"

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В ОДЕСІ: травень 1917 року

У статті розглядається процес розгортання українського руху в Одесі у травні 1917 р. Акцентується увага на рішеннях Обласного та фронтового з'їзду, значний вплив на які справила українська група, за наполяганням якої було зафіксовано положення про те, що російська демократична республіка повинна бути федеративною на основі територіально-національної автономії із забезпеченням права національних меншин.

Ключові слова: *український рух, автономія, федерація, Перша світова війна, українізація.*

Останнім часом все більш актуальним стає дослідження регіонального виміру Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр., всеукраїнський характер якої неможливо уявити без революційних подій у всіх куточках України.

Важливою складовою Української революції став український рух в Одесі, який організаційно оформився у вигляді Українського керівничого комітету (УКК) та Одеської Української Військової Ради (ОУВР) протягом березня-квітня 1917 р., що, зокрема, знайшло своє висвітлення у попередніх дослідженнях автора [25; 26]. Ґрунтовне дослідження питання щодо формування в цей період ОУВР, а також "Одеської Січі" здійснив одеський історик Т. С. Вінцовський [2]. Делегація ОУВР взяла активну участь у роботі I-го Всеукраїнського військового з'їзду, всебічне дослідження роботи якого здійснила О. Й. Щусь [27]. У травні 1917 р. в Одесі відбувся Обласний і фронтовий з'їзд, та через те, що його склад був в основному есеро-меншовицьким, в публікаціях І. Христева [21] й І. Г. Дикова [4], які побачили світ відповідно у 1922 та 1956 рр., більше уваги було приділено другому з'їзду Румчороду, де вже переважали більшовики, а зазначений період відображено фрагментарно. З цієї ж причини дуже короткими виявилися спогади члена ЦВК Румчороду першого скликання Г. Т. Зможного, який на той час був есером [5].

Хронологічні рамки цього дослідження обмежуються травнем 1917 р., у зв'язку з тим, що головною політичною подією в Одесі у цьому місяці стало проведення Обласного та фронтового з'їзду, робота якого тривала з 10 до 27 травня. З делегатів з'їзду виокремилась українська група, за активної участі якої з'їздом було проголосоване положення резолюції про необхідність перетворення Росії на федеративну республіку на основі національно-територіальної автономії та представники якої увійшли до ЦВК Румчороду. В роботі з'їзду також взяли активну участь українські діячі міста, виступи яких розкривають позиції місцевих осередків українських політичних партій щодо актуальних питань того часу, а саме: ставлення до війни, земельного питання, форми правління та державного устрою Російської держави.

Саме ці аспекти українського руху в Одесі ще не знайшли свого всебічного висвітлення, тому метою цієї публікації є дослідження діяльності української групи та українських діячів м. Одеси під час роботи Обласного та фронтового з'їзду, а також подій, які передували роботі цього з'їзду та тих подій, які розгорталися за власною логікою Української революції.

Ця мета реалізується на тлі виконання таких дослідницьких завдань: визначити головні чинники, що впливали на зростання українського руху в Одесі; розкрити роль та місце українських діячів під час роботи Обласного і фронтового з'їзду; висвітлити основні позиції місцевих осередків українських політичних партій щодо актуальних політичних питань; узагальнити здобутки українського руху в Одесі і визначити напрямки подальших досліджень.

5 травня 1917 р. в Києві у приміщенні Педагогічного музею розпочав свою роботу І-й Український військовий з'їзд. Вже в перший день роботи з'їзду на вечірньому засіданні виступив військовий лікар, голова ОУВР І. М. Луценко. У своєму виступі він висловив побажання перебудувати Росію на федеративних засадах, звернувши при цьому увагу на вороже ставлення до українського питання кадетів та Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів [27, с. 14]. Природно, що великий інтерес делегати з'їзду виявили до питання про ставлення до війни. В його обговоренні взяло участь близько 30 осіб, серед яких знову був І. М. Луценко. Головне, що вони відстоювали у своїх виступах, - це домагання автономії України у федеративній Російській республіці та створення українських підрозділів у складі російської армії [27, с. 17]. Одним з підсумків роботи з'їзду стало формування УГВК, до якого було обрано 18 осіб, серед яких був й І. М. Луценко, який на той час був уже членом УЦР та очолював ОУВР [27, с. 25].

Відгукувалися одеські українці й на події загальноросійського масштабу. Так, зокрема, реакцією на урядову кризу, пов'язану з нотою П. М. Мілюкова про війну та відставкою військового міністра О. І. Гучкова, стало проведення в Одесі 4 травня в залі Міської думи екстреного засідання, у якому взяли участь представники Виконавчого комітету Ради робітничих депутатів, Виконавчого комітету Ради солдатських і офіцерських депутатів, Селянської спілки, Центрального бюро профспілок, Польського робітничого союзу, центрального органу студентства та комітетів соціалістичних партій: РСДРП, Бунду, есерів, "СЕРП". В роботі цього засідання взяли участь і представники УСДРП.

Підсумком його роботи стало прийняття резолюції, у якій звертають на себе увагу такі положення: "запровадження і посилення демократичного самоуправління, найскоріше скликання в Петрограді Установчих зборів, забезпечення прав національностей Росії та видання акту, який визнавав би, з повною гарантією прав національних меншин, автономно-демократичний лад правління за тими народами Росії, які виявлять до того організаційну волю". У цій резолюції містилося ще одне важливе положення, в якому наголошувалося, "що вже настав час практичного об'єднання всіх революційних сил міста Одеси в одному революційному органі" [6].

Поява такого пункту не була випадковою. Ще 29 березня 1917 р. при Петроградській Раді відбулася Всеросійська нарада Рад, на якій кожній Раді було відведено певний район. Серед інших було утворено і 2-й Південний район, до якого увійшли Румунський фронт, Чорноморський

флот, Бессарабська, Волинська, Подільська, Херсонська, частина Таврійської та Новоросійської губерній. У квітні 1917 р. меншовиками і есерами 2-го району було розроблено план скликання з'їзду рад району з метою створення єдиного центрального органу, який керував би всіма зазначеними Радами, а також комітетами в армії і флоті та іншими подібними органами, створеними революційною творчістю мас, і визначити його програму [4, с. 4].

Обласний і фронтовий з'їзд розпочав свою роботу 10 травня 1917 р. у приміщенні Міського театру. На з'їзд зібралося понад 2 тис. делегатів, переважну більшість яких складали військові, цивільних і робітників було небагато. Тому не випадково військова тематика на з'їзді була домінуючою. З'їзд відкрив голова Ради солдатських і офіцерських депутатів капітан 1-го рангу Зарудний, першим слово отримав головнокомандувач Румунського фронту генерал Д. Г. Щербачов (номінально командував Румунським фронтом король Румунії Фердинанд) [4, с. 4], який виступив з майже годинною промовою. Лейтмотивом його виступу стала теза про необхідність продовження війни, а першим кроком повинен стати наступ на фронті. "Війну закінчує не той, хто цього хоче, а той, хто силою зброї примушує її закінчити", - резюмував генерал [7]. Після Д. Г. Щербачова слово було надано головному начальнику Одеського військового округу генералу М. І. Ебелову, а після нього - начальнику штабу округу - генералу Н. А. Марксу, які у своїх виступах закликали до підвищення боєздатності армії, яка на той час перебувала у критичному стані.

Одним із питань ранкового засідання другого дня роботи з'їзду, яке викликало гострі дебати, стали вибори президії цього форуму. В підсумку було обрано кандидатів від соціалістичного блоку, до речі, всі вони були військовослужбовцями. В цьому списку перебував і солдат І. С. Романченко, який був членом Української Центральної Ради [8]. На вечірньому засіданні було оголошено й направлено вітальні телеграми Тимчасовому уряду, Петроградській Раді тощо, а також затверджено програму роботи з'їзду, сформовано секції. Четвертий день було присвячено обговоренню стану справ на фронті, в усіх виступах було змальовано складну ситуацію, в якій опинилися солдати Румунського фронту.

Похваллення роботи з'їзду, як і всього життя міста, викликало прибуття 15 травня до Одеси Військового та морського міністра О. Ф. Керенського. До речі, одеські українці на початку травня звернулися телеграмою до Центральної Ради з проханням направити до Одеси свого представника на з'їзд. Було вирішено просити поїхати В. К. Винниченка, але ні він, ні хтось інший так і не приїхав [17, с. 81]. Що стосується В. К. Винниченка,

то, як відомо, саме в ці дні він перебував в Петрограді на чолі делегації Центральної Ради, якій було доручено добиватися декларації про автономію України.

Готуючись до зустрічі міністра, Одеська Рада робітничих депутатів розповсюдила серед робітників міста листівку, в якій, зокрема, зазначалось, що "Рада гаряче вітає дорогого гостя Одеси, першого міністра-соціаліста, який з першого дня існування Тимчасового уряду поклав на себе почесну місію служіння революції і революційній демократії" [9].

Урочиста зустріч О. Ф. Керенського відбулась на залізничному вокзалі, де його зустрічали міський голова М. В. Брайкевич, командувач Чорноморським флотом адмірал О. В. Колчак, інші високопосадовці та численні представники партій та громадських організацій, серед яких не було лише українських. Після обходу делегацій і проходу почесної варті церемоніальним маршем група моряків і солдатів посадила міністра на стілець, підхопила його під руки і під звуки Марсельєзи і крики "ура" понесла по перону і через парадні кімнати на Вокзальну площу, яка була заповнена тисячами люду, різними делегаціями і внесла на автомобіль. На цьому автомобілі О. Ф. Керенський направився до Міського театру, де проходив Обласний і фронтовий з'їзд і де панувала така ж емоційна атмосфера. "Небачений ентузіазм, сяючі обличчя, у багатьох на очах сльози, то тут то там з'являються білі хустинки", - так кореспондент "Известий" описав атмосферу, яка панувала в момент зустрічі міністра.

Звичайно, така тепла зустріч не могла не схвилювати гостя, який у вітальній промові заявив, що "у такій зустрічі я бачу великий ентузіазм, я відчуваю велике піднесення у країні. Такий підйом до народів приходить раз на сто років, такий ентузіазм створює з народу рабів найбільш вільних у світі громадян. Він зробить Росію найбільш вільною країною з-понад усіх демократичних країн світу". Коли прозвучали інші вітальні виступи настав час озвучити основну мету візиту, яка полягала в тому, щоб спрямувати цей ентузіазм на продовження війни. Уже в другій, по суті програмовій промові міністр закликав делегатів "від імені революційної Росії здійснити великі подвиги заради світлого і радісного майбутнього, кинутися вперед заради свободи, рівності й братерства" [9].

Підводячи підсумки з'їзду, один з дописувачів "Известий" зазначав, що приїзд О. Ф. Керенського став найбільш яскравим моментом в роботі форуму, а його "чудова промова" проникла в серце кожного солдата [15]. Але вже через декілька років цей же автор (старий більшовик І. Христов [5, с. 120]) змінив акценти, іронізуючи, що ця промова, як і всі промови О. Ф. Керенського,

була "блискучою, тріскучою, фанфарною, з істерично-драматичним пафосом", а сам міністр постав перед з'їздом в позі чи то Наполеона, чи то Юлія Цезаря [21, с. 172]. Подібну характеристику знаходимо й у А. І. Денікіна, який у своїх мемуарах писав, що "Керенський говорив з надзвичайним пафосом і екзальтацією, часто з піною на губах, пожинаючи оплески та захоплення натовпу. В Одесі він поетизував найбільш нестримно" [3, с. 353]. Далі автор наводить цитату з виступу міністра, яка вже тут вказана вище. Таким чином, опоненти міністра як зліва, так і зправа у всіх бідах армії звинувачували О. Ф. Керенського.

Хоча насправді ситуація була набагато складнішою. В. К. Винниченко з цього приводу писав, що Тимчасовий уряд і російська демократія замість того, щоб займатися питанням реорганізації армії за національним принципом, "пренаївно вірили", що Керенський, "що цей істерично-красномовний, невтомний на балаканину чоловік може запалити стомлену, розхитану армію" [1, с. 130]. Причому, зазначав автор, армія була розхитана вже до революції, а революція цю розхитаність тільки збільшила.

В зв'язку з цим той же А. І. Денікін визнавав, що ідея наступу не могла бути особливо популярною в армії. Розруха в армії все більше поширювалася, і не було навіть впевненості не то що у напористості наступу, а навіть у тому, чи буде виконано наказ, чи зрушить армія з місця. Але без наступу не можна було отримати перемоги, що означало затягування ненависної всім війни. Крім цього, рішення не наступати стало б відоме противнику, який неминуче став би перекидати війська на захід. Це в свою чергу було рівнозначним прямій зраді союзних народів, що привело б, на думку А. І. Денікіна, якщо не до офіційного, то до фактичного стану сепаратного миру з усіма наслідками, які з цього випливали, тобто по суті призвело б до краху країни [3, с. 189-190]. Тому не випадково під час візиту О. Ф. Керенського його скрізь супроводжували представники союзних дипмісій, які були розташовані в Одесі і які поводитись досить войовничо [9].

Та на той час авторитет О. Ф. Керенського був незаперечним. Після виступу на з'їзді міністр направився до цирку Малевича, де Одеська Рада робітничих депутатів та Одеська Рада солдатських і офіцерських депутатів організували спільне зібрання на честь високого гостя. Тут також переповнена аудиторія цирку влаштувала овації міністру, знову звучали привітання до яких вже приєдналися й представники українських партій. Так, від імені УСДРП І. С. Романченко заявив, що "ми віримо найчеснішому з чесних та бажаємо йому здоров'я і сили, щоб як можна довше вести нас шляхом революції". Виступаючи від імені українських

есерів, оратор-офіцер заявив: "Ви для нас є ідеалом". Далі промовець повідомив про позицію українських солдат, делегатів фронтового з'їзду, яка зводилась до того, що вони готові виступити на фронт і цим самим довести, що армія могутня як і раніше. Цей фрагмент виступу українського вояка яскраво висвітлив одну дуже важливу тезу, яка полягала в тому, що українці не відмовлялися йти на фронт, готові були йти в наступ. Але за однієї умови: реорганізації армії за національним принципом. Тільки патріотизм своєї землі, своєї нації міг утримати солдата на фронті. Щоб солдату якомога конкретніше, реальніше представити необхідність оборони, його треба було запалити життєвою, наочною любов'ю. "А для цього необхідно було розділити армію за національною ознакою і кожну національну армію поставити на її землі, по можливості ближче до рідних кожному солдатів околиць. Тут він реально бачив би необхідність не пускати ворога на його землю, до його близьких і дорогих йому людей і предметів", - так сформулював суть реорганізації армії В. К. Винниченко [1, с. 129]. У автора "Відродження нації" були всі підстави до такого висновку. Скажімо, "Українське слово" у своєму восьмому числі передрукувало публікацію з газети "Раннее Утро", яка є показовою в цьому плані: "Тисячами йшли ешелони на Південно-західний фронт, до них по дорозі приставали нові добровольці-українці і ешелони прибували на фронт в далеко більшому числі, як їх одправляли з Києва. Неодягнені, часто босі, вони всі йшли, об'єднані одною спільною метою - чим швидше буде зломлений ворог, тим ближче буде вільна, автономна Україна" [19].

Однак позиція всеросійських політичних партій і державних органів полягала в тому, що армія "мала на фронті боронити спільну Вітчизну і не могла виконати своєї місії, зазнавши "руйнування" (перебудови за національним принципом) [16, с. 214]. Як результат – наступ на всіх фронтах обернувся катастрофою.

Повертаючись до виступу українського оратора, то він, завершуючи свою промову, висловив сподівання, що міністр підтримає вимогу демократично-федеративної республіки. Після виступів ще цілого ряду національних партій і організацій слово взяв О. Ф. Керенський, частина виступу якого значно охолодила той запал, який панував на початку зустрічі. Міністр, зокрема, зазначив, що "можливо тяжко чути соціалістичному серцю коли є не тільки соціалісти-революціонери, а й українські соціалісти-революціонери, не тільки соціал-демократи, а й єврейські соціал-демократи. Але коли можливо всі ми остаточно перестанемо бути пригнобленими, тоді ми повернемося до власного єдиного усвідомлення волі. А на сьогоднішній день ми просимо іменем

російської революції, щоб до Установчих зборів ніякі групи не випереджали волі вільних народів. Ми рішуче виступаємо проти всього того, що може розірвати зв'язок між окремими національностями Росії і розпорозити нашу країну на окремі дрібні шматки". Хоча в той же час вже пізно ввечері на прийомі у Громадському комітеті від імені українців Одеси його вітав С. П. Шелухін [9].

Але вже 19 травня О. Ф. Керенському довелося в Києві відповідати на конкретно поставлене питання М. С. Грушевським щодо автономії України. Тут вже з вуст міністра прозвучали запевнення в його прихильності до федералізму, але в той же час він заявив, що не сприймає позицію, коли Установчі збори постануть перед фактом існування автономії України, а на його переконання цьому факту початок мають покласти саме Установчі збори. На що отримав відповідь голови Центральної Ради, що "ми більше чекати не можемо, і ми також можемо сказати Вам, що ми можемо підтримувати Вас лише за умови задоволення Вами вимог українського народу" [17, с. 90].

На цій зустрічі був присутнім також І. М. Луценко, який свій виступ присвятив процесу українізації військ Одеського гарнізону. До речі, О.Ф. Керенський сам став свідком цих процесів, коли під час прийому ним параду військ гарнізону підрозділи проходили як з червоними, так і з українськими національними прапорами [10].

Тим часом Обласний і фронтний з'їзд продовжував свою роботу, розглядаючи найактуальніші питання, одним з яких було земельне питання. З приводу цього питання на з'їзді розгорілася гостра дискусія між есерами та соціал-демократами. Перші відстоювали принцип соціалізації землі, другі переконували у перевагах крупного колективного сільського господарства. З великим піднесенням виголосив ґрунтовну доповідь із земельного питання з точки зору соціал-демократії В. М. Чехівський. Оратор переконував, що дрібне господарство дуже затримує розвиток господарських сил, приведе країну до відсталості в економічному і сільськогосподарському відношенні. Крім цього, на його думку, створення класу прихованих дрібних власників безперечно затримує розвиток демократичних сил країни. Як приклад він навів Францію, де селяни після отримання наділу чинили перепони запровадженню прибуткового податку і найбільше посприяли перетворенню Наполеона-президента в Наполеона III-імператора.

Третя позиція, з якою оратор пропонував підійти до аграрної реформи - це її зв'язок з національним питанням. На його переконання, принцип ділення розвиває шовінізм, викликає боротьбу серед національностей і призведе до смертельної ворожнечі серед народу. Тому необхідно всебічно

насаджувати і підтримувати крупні культурні сільськогосподарські господарства, які працюють на кооперативних началах, за умови колективної обробки землі, спільних знарядь виробництва, - такий висновок зробив В. М. Чехівський [12].

Така позиція знайшла підтримку й у І. С. Романченка, який заявив, що соціалізація землі призведе до нового кріпосного права, тому що міцно прив'яже селян до землі. На його думку, тільки кооператив, як добровільне об'єднання селянських господарств, може бути єдиним способом вирішення аграрного питання. Але на з'їзді більш популярною виявилась точка зору есерів і тому було прийнято резолюцію із земельного питання у їх редакції.

І. С. Романченко також взяв активну участь в обговоренні питання щодо форми правління, а саме щодо запровадження посади президента та верхньої палати парламенту. Він рішуче виступив проти запровадження посади президента, назвавши прихильників цієї ідеї прихованими прихильниками монархізму, та проти запровадження другої палати, тому що це могло призвести, на його думку, до диктату меншості над більшістю [11]. Така позиція знайшла підтримку й більшості з'їзду, що знайшло своє відображення у прийнятій резолюції щодо форми правління, де зазначалося, що "особливої посади президента республіки не повинно бути, щоб не допустити хоча б тіні монархізму" [14].

Гостра дискусія на з'їзді розгорілася й з національного питання. Українську позицію з цього питання озвучив прапорщик, есер Омелько Туз, який на з'їзді очолював групу українських делегатів. Саме напередодні О. Туз направив вітальну телеграму УГВК, в якій, зокрема, говорилося, що "тільки тоді військо дуже тверде, коли воно національно об'єднане, ідейно свідоме" [20, с. 338]. А вже виступаючи на з'їзді, він заявив, що "в своїй хаті повинна бути своя правда, сила і воля" і що не слід боятися, що кожна нація, отримавши право самостійного розвитку, оголосить себе незалежною державою. Українці вимагають національно-територіальної автономії тому, що саме вона забезпечить їхні права, дасть їм можливість стати в один ряд з усіма великими народами світу, - зазначив оратор. На завершення свого виступу О. Туз наголосив, що українці вимагають перебудови Росії на федеративних началах, інакше Росія налаштує проти себе 35-мільйоний український народ разом з усіма іншими народами Росії. До речі, цю тезу журналіст "Известий" розцінив як пряму погрозу Росії [13]. Крім О. Туза ідею щодо федерації та автономії підтримали у своїх виступах представник від блоку всіх "іногородців" Цогоєв, Томинглаз та Меток, представники естонського та латиського народів. Лише великорос Александров закликав зберегти "велику Росію".

Підсумком обговорення цього питання стало прийняття резолюції, де, зокрема, зазначалося, що "найповніше право окремих національностей може забезпечити демократична республіка на основі територіально-національної автономії із забезпеченням права національних меншин" [13]. До речі, це формулювання знайшло своє уточнення в одному з положень резолюції щодо форми правління, в якому вказувалось, що "російська демократична республіка повинна бути федеративною" [14]. Таким чином, ці резолюції з'їзду явно відповідали вимогам Центральної Ради і зовсім не відповідали тій позиції, яку зайняли Тимчасовий уряд і Петроградська Рада. Адже саме в цей час в Петрограді перебувала делегація Центральної Ради, яка домагалася не вирішення й не здійснення автономії, "а тільки визнання принципу автономії України, вислову своєї прихильності до цього принципу" [1, с. 169].

Завершальним етапом роботи з'їзду стали вибори Центрального виконавчого комітету солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського округу (ЦВК Румчороду) у складі 127 осіб, хоча спочатку передбачалося 120, по 50 від армії і флоту та від Рад і 20 від партій. Але після того як делегати від Чорноморського флоту, для якого виділили лише три місця, заперотестували, їм відвели ще 7 місць [14].

Зі свого складу ЦВК виділило Виконавче бюро у складі 25 осіб, яке, в свою чергу, сформувало президію, яка складалася з головуючої колегії з 4-х осіб, 4-х секретарів, скарбника і його помічника [24, арк. 91]. У ЦВК домінували есери і меншовики, також була група безпартійних і "контрабандою" туди потрапили три більшовики [21, с. 173]. Також у його складі було сформовано українську групу, до якої увійшов уже згадуваний О. Туз, який був членом Виконавчого бюро. Членом бюро був також Феодор Моночиненко, який також обіймав посаду помічника скарбника [22, арк. 3] і який, виходячи з його позиції щодо української мови, вірогідно входив до української групи. В той же час він виступав проти українізації війська, палким прихильником якої був Спиридон Максимчук. Кандидатом до складу бюро було обрано І. С. Романченка [23, арк. 20-20 зв.]. Загалом у складі ЦВК було біля 20 осіб з українськими прізвищами, але хто насправді входив до цієї групи ще доведеться з'ясувати.

Вже в перші дні своєї діяльності ЦВК Румчороду довелося зіткнутися з дуже серйозною проблемою, пов'язаною з тим, що ОУВР 27 травня 1917 р. видала постанову, у якій, зокрема, закликала "припинити відправку маршових рот з Одеси до того часу, допоки в Одесі не будуть організовані українські військові частини, які б могли забезпечити українській громаді

Одеського округу спокійний розвій добутих разом з усією Росією громадянських прав" [20, с. 344]. Вже 31 травня ОУВР видала нову постанову, в якій заявляла, що без її згоди не можуть бути відправлені на фронт ні маршові роти, ні окремі військові особи [20, с. 356]. Ці постанови ОУВР знайшли схвальні відгуки у тих маршових ротах, де значну частину становили українці, та були повною несподіванкою для більшості членів ЦВК Румчороду.

Звичайно, цей місяць був багатим й на інші події з українського життя міста. Зокрема продовжувались процеси організаційного оформлення українського руху. Так, 12 травня в приміщенні гімназії Ковальчука відбулися перші збори українців поштово-телеграфних службовців, на яких було вирішено створити власну організацію. На наступних зборах, які відбулися 14 травня, таку організацію було створено під назвою "Гурток поштово-телеграфних службовців". На цих же зборах було проведено вибори до Ради гуртка. Так, Головою Ради гуртка було обрано А. С. Кориніовського, писарем - Сагайдака, скарбником - Доценка, членами: Шафрановську, Чупилка, Паляницю, Бондаренка [18].

Політична діяльність української громади міста поєднувалася з проведенням культурно-мистецьких заходів. Так, 11 та 22 травня гуртком солдатів-українців запасного артилерійського дивізіону було зіграно по дві вистави під керівництвом солдата Бережнюка. 30 травня в пансіоні Холмської жіночої гімназії відбувся літературно-музичний вечір, програма якого складалася з творів Т. Шевченка, Б. Грінченка, О. Олесея і народних пісень [18].

Таким чином, головними чинниками, які сприяли зростанню українського руху в Одесі у травні 1917 р., стали процеси активізації революційних настроїв в Україні, де визначальним фактором стала боротьба за автономію України та радикалізація українського військового руху з його основною вимогою формування української національної армії. Українські діячі Одеси брали найактивнішу участь у вирішенні цих питань як на загальноукраїнському рівні, так і на місцевому, про що, зокрема, свідчать рішення Обласного і фронтового з'їзду. Активна участь української групи в роботі цього з'їзду серед іншого дала змогу з'ясувати позиції місцевих осередків українських політичних партій щодо земельного питання та питання щодо продовження війни. Прийняття ОУВР наприкінці травня постанов з вимогами негайного формування українських військових частин та їх підтримка серед солдатських мас засвідчила, що український рух в Одесі перейшов від етапу організаційного становлення до вирішення нагальних питань, зокрема в площині практичної реалізації рішень I-го Українського військового з'їзду.

Shyshko O.G.

HISTORY OF THE ODESSA UKRAINIAN MOVEMENT: MAY 1917.

In the article there is analyzed the process of development of the Ukrainian movement in Odessa in May 1917. The stress in the article was made upon the decisions of Region and Front-line Congress, the essential influence on which the Ukrainian group has made. By the insistence of the group there was set the decision, that the Russian democratic republic must be federal on the national and territorial autonomy basis with the guarantee of national minorities' rights.

Key words: *Ukrainian movement, autonomy, federation, First World War, ukrainization.*

Шушко А. Г.

К ИСТОРИИ УКРАИНСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ОДЕСЕ: МАЙ 1917 ГОДА

В статье рассматривается процесс нарастания украинского движения в Одессе в мае 1917 года. Внимание акцентируется на решениях Областного и фронтового съездов, значительное влияние на которые внесла украинская группа, по настоянию которой было зафиксировано положение о том, что российская демократическая республика должна быть федеративной на основе территориально-национальной автономии с обеспечением прав национальных меньшинств.

Ключевые слова: *украинское движение, автономия, федерация, Первая мировая война, украинизация.*

Джерела та література:

1. Винниченко В. К. Відродження нації. Ч. I. - К., 1990.
2. Вінцовський Тарас. Вплив революційних змін у російській армії в 1917 р. на формування Одеської Української Військової Ради // Південний захід. Одесика. - Одеса, 2009. - Вип. 7. - С. 98-107.
3. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Крушение власти и армии. Февраль-сентябрь 1917 г. - Минск, 2002. - 463 с.
4. Дыков И. Г. Румчерод и борьба за установление советской власти на Румынском фронте // Исторические записки. - 1956. - Т. 57. - С. 3-34.
5. Зможний Г. Т. В Румчероді першого скликання // Незабутні дні. Збірник спогадів учасників боротьби за встановлення Радянської влади на Одещині (березень 1917 - січень 1918). - Одеса, 1957. - С. 119-120.
6. Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота. - 1917. - 5 мая.
7. Там само. - 11 мая.
8. Там само. - 13 мая.
9. Там само. - 16 мая.
10. Там само. - 17 мая.

11. Там само. - 21 мая.
12. Там само. - 24 мая.
13. Там само. - 25 мая.
14. Там само. - 27 мая.
15. Там само. - 28 мая.
16. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. - К., 1999. - 626 с.
17. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. - Т.1. - 4 березня - 9 грудня 1917 р. - К., 1996. - 588 с.
18. Українське слово. - 1917. - Ч. 6. - Червень.
19. Там само. - Ч. 8. - Червень.
20. Український національно-визвольний рух (березень - листопад 1917 року). Документи і матеріали. - К., 2003. - 1022 с.
21. Христюк І. Румчерод в підготовці Октябської революції // *Летопись революции*. - 1922. - № 1. - С. 171-183.
22. ЦДАВО України. - Ф. 3156. - Оп. 1. - Спр. 11.
23. Там само.
24. Там само. - Ф. 3156. - Оп. 1. - Спр. 150.
25. Шишко О. Г. До історії українського руху в Одесі: березень 1917 року // *Записки історичного факультету*. - Одеса, 2003. - Вип. 13. - С. 95-105.
26. Його ж. До історії українського руху в Одесі: квітень 1917 року // *Записки історичного факультету*. - Одеса, 2007. - Вип. 18. - С. 90-100.
27. Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди // *Історичні зошити*. - 1992. - № 7. - 86 с.

Швец В. Т.

УДК 94(477.74):329.7"1933"

1933 - УКРАЇНСЬКИЙ РАХУНОК

У статті на основі математичних методів моделювання динаміки чисельності населення обґрунтовуються кількісні показники загиблих під час голодомору українського народу 1932-1933 років.

Ключові слова: голодомор, популяція, населення України, чисельність населення, міграція.

За час, що минув після Голодомору 1932-1933 років, спочатку за кордоном, а з 90-х років ХХ ст. і в Україні, з'явилася велика кількість наукових досліджень про цю страшну трагедію, було опубліковано спогади очевидців Великого голоду, яким вдалося дивом вижити в ті роки, побачили світ раніше недоступні архівні матеріали тощо. Наскільки вражаючим є масив публікацій на цю тему засвідчило видання Одеською національною науковою бібліотекою імені М. Горького двох випусків науково-

11. Там само. - 21 мая.
12. Там само. - 24 мая.
13. Там само. - 25 мая.
14. Там само. - 27 мая.
15. Там само. - 28 мая.
16. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. - К., 1999. - 626 с.
17. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. - Т.1. - 4 березня - 9 грудня 1917 р. - К., 1996. - 588 с.
18. Українське слово. - 1917. - Ч. 6. - Червень.
19. Там само. - Ч. 8. - Червень.
20. Український національно-визвольний рух (березень - листопад 1917 року). Документи і матеріали. - К., 2003. - 1022 с.
21. Христюк І. Румчерод в підготовці Октябської революції // *Летопись революции*. - 1922. - № 1. - С. 171-183.
22. ЦДАВО України. - Ф. 3156. - Оп. 1. - Спр. 11.
23. Там само.
24. Там само. - Ф. 3156. - Оп. 1. - Спр. 150.
25. Шишко О. Г. До історії українського руху в Одесі: березень 1917 року // *Записки історичного факультету*. - Одеса, 2003. - Вип. 13. - С. 95-105.
26. Його ж. До історії українського руху в Одесі: квітень 1917 року // *Записки історичного факультету*. - Одеса, 2007. - Вип. 18. - С. 90-100.
27. Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди // *Історичні зошити*. - 1992. - № 7. - 86 с.

Швец В. Т.

УДК 94(477.74):329.7"1933"

1933 - УКРАЇНСЬКИЙ РАХУНОК

У статті на основі математичних методів моделювання динаміки чисельності населення обґрунтовуються кількісні показники загиблих під час голодомору українського народу 1932-1933 років.

Ключові слова: голодомор, популяція, населення України, чисельність населення, міграція.

За час, що минув після Голодомору 1932-1933 років, спочатку за кордоном, а з 90-х років ХХ ст. і в Україні, з'явилася велика кількість наукових досліджень про цю страшну трагедію, було опубліковано спогади очевидців Великого голоду, яким вдалося дивом вижити в ті роки, побачили світ раніше недоступні архівні матеріали тощо. Наскільки вражаючим є масив публікацій на цю тему засвідчило видання Одеською національною науковою бібліотекою імені М. Горького двох випусків науково-

бібліографічного покажчика "Голодомор в Україні 1932-1933 рр." [1, 10].

Здавалося б, створено всі передумови для увічнення пам'яті про загиблих як запоруку формування цивілізованої і гуманної української нації, здатної до прозріння і спокути. В той же час ми і далі спостерігаємо продовження гострої ідеологічної боротьби, де проблема Голодомору залишається заручником протистояння політичних сил. Одним з найбільш гострих питань, з приводу яких ведеться запекла полеміка, є питання про чисельність загиблих у ті трагічні часи. У зв'язку з цим метою даної публікації є використання математичних методів для обґрунтування питання щодо кількості загиблих у 1932-1933 роках.

Моделювання динаміки чисельності популяцій.

Інтерполяційна одновидна модель.

За означенням, питома швидкість розмноження популяцій $r(t)$ визначається як

$$r(t) = N^{-1}(t) \, dN(t)/dt,$$

де $N(t)$ - абсолютна чисельність популяції у момент часу t . Тобто, питома швидкість розмноження дорівнює зміні числа особин популяції за одиницю часу у розрахунку на одну особину. Якщо функція $r(t)$ відома, то наведене співвідношення є диференціальним рівнянням відносно абсолютної чисельності популяції. Для людських спільнот кожної держави функція $r(t)$ відома з інтервалом у часі, що становить один рік, і є різницею кількості народжених і кількості померлих у розрахунку на одну особу у відповідний момент часу. Знаючи цю чисельність у початковий момент часу t_0 , тобто доповнюючи диференціальне рівняння початковою умовою

$$N(t_0) = N_0$$

можна знайти її чисельність у довільний момент часу. При цьому t належить інтервалу $[t_0, \infty)$. Диференціальне рівняння, разом з початковою умовою утворюють задачу Коші, яка завжди має єдиний розв'язок.

Після поділу змінних рівняння набуває вигляду

$$dN(t)/N(t) = r(t)dt.$$

Назвемо це рівняння рівнянням Мальтуса, оскільки у разі $r(t) = \text{const}$ він першим проаналізував його розв'язок. Інтегруючи обидві частини останнього рівняння в межах від t_0 до t , ми отримаємо інтегральне рівняння, еквівалентне вихідній задачі Коші

$$\int_{t_0}^t \frac{dN(\tau)}{N(\tau)} = \int_{t_0}^t r(\tau) d\tau .$$

Інтеграл у лівій частині легко обчислюється і ми отримуємо частинний інтеграл

$$\ln(N(t)) - \ln(N(t_0)) = \int_{t_0}^t r(\tau) d\tau.$$

Очевидно, частинний розв'язок вихідної задачі Коші буде наступним

$$N(t) = N_0 \exp \left[\int_{t_0}^t r(\tau) d\tau \right]$$

Інколи чисельність особин популяції відома у кінцевий момент часу t_1 , і становить N_1 , тобто $t \in (-\infty, t_1]$. Тоді відповідний частинний розв'язок вихідного рівняння матиме вигляд:

$$N(t) = N_1 \exp \left[- \int_t^{t_1} r(\tau) d\tau \right]$$

Звичайно, вимірюють питому швидкість розмноження популяції та чисельність популяції одночасно. Якщо такі виміри носять регулярний характер і розташовані досить щільно, то практична цінність отриманих формул для кількості особин популяції як функції часу є невеликою. Практична цінність формул зростає, якщо щільність вимірювань мала. У цьому разі також можна обійтись без отриманих формул, інтерполюючи окремо дані з питомої швидкості розмноження популяції і окремо дані з абсолютної чисельності популяції. В останньому випадку отримані формули дозволяють перевірити узгодженість даних щодо швидкості розмноження популяції та її абсолютної чисельності, оскільки зазначені величини не є незалежними, а пов'язані між собою саме отриманими формулами. Якщо інтерполяцію виконати лише для даних щодо питомої швидкості розмноження популяції, а відповідні їм значення абсолютної чисельності популяції отримати за допомогою отриманих формул, то така процедура підвищить точність наближених значень абсолютної чисельності. Особливо цінними ці формули є у разі раптової загибелі частини популяції. Питома швидкість розмноження при цьому може не змінитись. Якщо час катастрофи відомий з інших джерел, то отримані формули дозволяють отримати втрати абсолютної чисельності популяції з максимально можливою повнотою.

Приклад 1. Проаналізуємо за допомогою отриманих формул дані щодо змін чисельності населення України. Для перевірки ефективності формул доцільно обрати такий період часу, коли кількість даних найменша. Таких періодів в історії України є декілька. З них найменше даних припадає на

період перед Другою світовою війною. Дані щодо чисельності населення України у відкритих джерелах наведені для 1913 року і для 1939 року. Інші проміжні дані за цей період часу відсутні. Далі наведемо програму, створену за допомогою пакету Mathcad, яка і забезпечить нам відповідні числові розрахунки. З контексту буде легко зрозуміти, де формули написані за правилами пакету Mathcad, а де - звичайний математичний запис. Необхідні дані візьмемо із "Статистичного довідника: УРСР у цифрах 1977", підготовленого колективом Центрального статистичного управління при Раді Міністрів Української РСР [2].

Розглянемо проміжок часу $t \in [t_0, t_1]$. При цьому, нехай 1913 і 1939 роки відповідають кінцям інтервалу.

$$t_1 := 1913 \quad t_2 := 1939$$

Питома швидкість розмноження популяції, тобто природний приріст населення України в перерахунку на одну особу в сучасних кордонах позначимо через a_1 у 1913 році і через a_2 у 1939 році. У довіднику не зазначається, чи цей показник стосується всієї України, чи тільки західної. Наше припущення, що цей показник взятий лише для східних областей України, оскільки окремо для західних областей України цей показник завжди був вищим і дотепер є вищим, ніж у східних областях України. Відповідно, отримані нами висновки були б ще більш песимістичними, якби цей фактор був врахованим. Згідно довіднику

$$r_0 := 0.0189 \quad r_1 := 0.013$$

Якщо останні числа помножити на 100, то отримаємо приріст всього населення України за 1913 рік або за 1939 рік у відсотках. Чисельність населення у ті ж роки в сучасних кордонах України у ті ж роки у мільйонах осіб

$$n_0 := 35.2 \quad n_1 := 40.5$$

За відсутністю детальнішої інформації для питомої швидкості розмноження популяції скористаємось лінійною інтерполяцією. Тобто вважатимемо, що для $t \in [t_0, t_1]$ питома швидкість розмноження популяції як функція часу визначається лінійною функцією

$$r(t) = k \cdot t + b.$$

Маючи значення цієї функції у двох крайніх точках інтервалу отримаємо значення коефіцієнтів k і b .

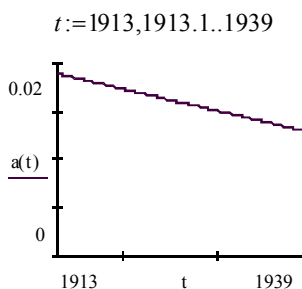
Given

$$\begin{aligned}r_0 &= k \cdot t_0 + b \\r_1 &= k \cdot t_1 + b \\A &:= \text{Find}(k, b) \rightarrow \begin{pmatrix} -0.00022692307692307692308 \\ 0.45300384615384615385 \end{pmatrix}\end{aligned}$$

Тут оператор Given позначає початок обчислювальної зони. Оператор-функція Find позначає її кінець. Аргументами цієї функції є невідомі величини системи двох лінійних алгебраїчних рівнянь. Знак рівності при запису рівнянь набирається одночасним натисканням клавіші "Ctrl" і клавіші "=" . Стрілочка після оператора Find означає, що система рівнянь розв'язується аналітично. А є двоелементною матрицею. Причому,

$$k := A_0 \quad b := A_1$$

Графік відповідної залежності має вигляд

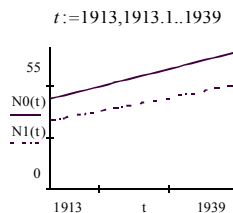

Малюнок 1. Залежність питомої швидкості зростання популяції від часу

Далі побудуємо графіки залежностей населення України від часу у двох випадках. У першому з них відправною точкою для чисельності населення буде 1913 рік, у другому випадку - 1939 рік. Введемо відповідні функції

$$N_0(t) := n_0 \cdot \exp\left(\int_{t_0}^t r(\tau) d\tau\right) \quad N_1(t) := n_1 \cdot \exp\left(-\int_t^{t_1} r(\tau) d\tau\right)$$

де $N_0(t)$ - залежність чисельності від часу за першим варіантом, $N_1(t)$ - за другим. Нарешті, побудуємо графіки.

Малюнок 2. Залежність чисельності населення від часу: функція $N0(t)$ використовує відоме початкове значення чисельності населення, функція $N1(t)$ – кінцеве.

Спостерігаємо неузгодженість графіків. Якщо ми відштовхуємось від чисельності населення України у 1913 році, то його чисельність у 1939 році мала б складати $N0(1939)=53.29$ млн. осіб, але за статистичними даними вона склала 40.5 млн. осіб. Якщо ж ми відштовхуємось від 1939 року, то його чисельність у 1913 році мала б скласти $N1(1913)=26.752$ млн. осіб замість 35.2 млн. осіб. Тобто замість однієї кривої зміни чисельності населення від часу ми маємо дві криві. Така ситуація свідчить про швидке знищення частини популяції за один чи декілька коротких відрізків часу. Різде знищення тому, що якби процес знищення був розтягнутим у часі і був більш менш рівномірним (депортація, ув'язнення, фізичне знищення з політичних міркувань, постійне недоїдання, високий рівень захворюваності небезпечними хворобами), то відбилось би лише на питомій швидкості розмноження популяції - вона була б меншою за рахунок відповідних факторів. Оскільки, насправді, у природі реалізувалась одна крива, то і маємо з двох кривих сконструювати одну. Якщо швидке винищення частини популяції відбулось лише в один короткий проміжок часу, то спочатку чисельність населення мала б зростати за верхньою кривою, а тоді стрибком перейти на нижню. Найбільш підходящим кандидатом на таку трагічну подію в історії України є 1933 рік. Якщо перехід з верхньої кривої на нижню відбувся у 1933 році, то величина стрибка $N0(1933)-N1(1933)$ склала б 11.782 млн. осіб. Такими могли б бути ймовірні втрати українського народу від голодомору. Насправді, відомо, що швидке знищення частини популяції українців відбулось за рахунок голоду у 1921 році. За різними оцінками - 200-300 тис. осіб. За рахунок громадянської війни і Першої світової війни. В останньому випадку жертви навряд чи були більшими за декілька сотень тисяч осіб. Складнішою є оцінка втрат за рахунок громадянської війни. Але за найпесимістичним сценарієм ці втрати не перевищували 1 млн. осіб.

Отже, цифра 10 млн. втрачених життів українців, яка обговорюється в засобах масової інформації у зв'язку з голодомором, цілком узгоджується з наведеними розрахунками. Зауважимо, що і цифра 10 млн. осіб є заниженою оцінкою втрат від голодомору, оскільки після голодомору спостерігалось масове заселення постраждалих від голодомору регіонів вихідцями з центральних областей Росії. Без такого перетоку населення, яке наша модель не враховує, цифри втрат були б ще більш вражаючими.

Приклад 2. Отримані нами формули важливо застосувати до аналізу зміни чисельності населення України за той же період у східній і західній її областях. На жаль, статистичні данні щодо окремої чисельності у цих областях є лише для 1913 року. Для 1939 року такі данні відсутні. Є лише загальна чисельність населення всієї України. У 1913 році населення Західної України складало 8 млн. осіб. Для Західної України візьмемо ту ж питому швидкість зростання чисельності популяції, що і для Східної України. Для обчислення чисельності населення використаємо формулу

$$N_0(t) = n_0 \cdot \exp\left(\int_{t_0}^t r(t) dt\right),$$

де, на цей раз, $n_0 = 8$ млн. осіб. Відповідно $N_0(1939) = 12.111$ млн. осіб. Отже, за мінімальними оцінками населення західних областей України з 1913 року по 1939 рік збільшилось, як мінімум на 50%, у той час як населення східних областей України за цей же проміжок часу практично не змінилось. Якщо ж брати кількість українців у східних областях України, то ця кількість навіть зменшилась, оскільки вимерлі під час голодомору села заселялись вихідцями з центральних областей Росії. Зауважимо, що західні області України до 1939 року входили до складу Польщі і голодомору 1933 року не зазнало, так само як і голоду 1921 року.

Приклад 3. Розглянемо проміжок часу, для якого у довіднику міститься найдетальніша інформація. Це відтинок з 1970 по 1977 роки. Тут інформація щодо густини швидкості зростання населення і кількість населення подаються щорічно. Цей період в історії України був на рідкість спокійним і цікаво співставити чисельність населення, що відповідає статистичним даним, з чисельністю населення, отриманим за відповідними формулами. На цей раз пакет Mathcad надає нам декілька можливостей для інтерполяції значень питомої швидкості зростання чисельності населення. З них оберемо дві: знову ж таки лінійну інтерполяцію, але за всім масивом даних, і сплайн інтерполяцію. В обох випадках нам потрібно сформувати одностовбцові матриці значень питомої швидкості v_i і відповідних їм значень часу v_x , а також і статистичних даних по кількості населення v_z .

$$\begin{array}{l}
 vx := \begin{pmatrix} 1970 \\ 1971 \\ 1972 \\ 1973 \\ 1974 \\ 1975 \\ 1976 \\ 1977 \end{pmatrix} \\
 \\
 vy := \begin{pmatrix} 0.0063 \\ 0.0065 \\ 0.0063 \\ 0.0056 \\ 0.0057 \\ 0.0051 \\ 0.0042 \\ 0.0041 \end{pmatrix} \\
 \\
 vz := \begin{pmatrix} 47.1 \\ 47.5 \\ 47.9 \\ 48.2 \\ 48.5 \\ 48.8 \\ 49.1 \\ 49.3 \end{pmatrix}
 \end{array}$$

Далі, для лінійної інтерполяції даних з питомої швидкості зростання використаємо наступну процедуру-функцію

$$r(t) := \text{linterp}(vx, vy, t)$$

Ця процедура-функція за відомими значеннями функції $r(t)$ дискретному наборі точок відновлює її значення в усіх інших точках проміжку між найменшим і найбільшим значеннями t .

Цю ж операцію можна виконати і за допомогою побудови сплайнів, наприклад, третього ступеня. Для цього, спочатку ми знаходимо коефіцієнти сплайнів за допомогою процедури-функції

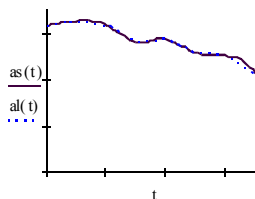
$$vk := \text{cspline}(vx, vy)$$

Наступним кроком є побудова самого сплайну.

$$rs(t) := \text{interp}(vk, vx, vy, t)$$

Нижче наводиться графік залежності питомої швидкості як функції часу в обох цих випадках. З графіку добре видно, що результати обох підходів візуально не відрізняються, що свідчить про плавність ходу функції $r(t)$ і достатньо високу відому її кількість значень. Хоча навіть у цьому разі перевагу слід надати сплайн-інтерполяції, оскільки у вузлах інтерполяції функція $a(t)$ не тільки неперервна, але і має неперервну похідну, на відміну від випадку лінійної інтерполяції. Але така перевага має значення лише у разі необхідності диференціювати цю функцію.

$$t := 1970, 1970.1 \dots 1977$$

Малюнок 3. Графік залежності питомої швидкості зростання населення: $as(t)$ - інтерполяція сплайнами, $al(t)$ - лінійна інтерполяція.

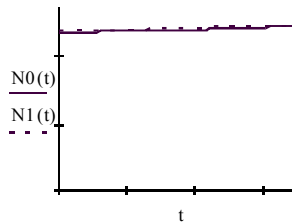
Тепер, як і раніше, використаємо формули

$$N(t) = N_0 \exp \left[\int_{t_0}^t r(\tau) d\tau \right],$$

$$N(t) = N_1 \exp \left[- \int_t^{t_1} r(\tau) d\tau \right],$$

Відповідні графіки наведені нижче. Візуально між собою вони практично не відрізняються.

$t := 1970, 1970.1 \dots 1977$

Малюнок 4. Залежність чисельності населення від у часу: функція $N0(t)$ використовує відоме початкове значення чисельності населення, функція $N1(t)$ – кінцеве.

Так само у прийнятому мірилі візуально всі статистичні дані щодо чисельності населення за обговорюваний період лягають на графік функції $N0(t)$. Цей факт не стільки є свідченням вірності формул, вони не потребують додаткового обґрунтування, скільки свідченням узгодженості статистичних даних щодо чисельності населення і питомої швидкості зростання популяції. А також цей факт є свідченням відсутності якихось гуманітарних катастроф у житті українського народу за цей період. І все ж таки певна різниця між статистичними даними і обчисленими даними за допомогою функції $N0(t)$ є. За статистичними даними чисельність населення України у 1977 році становить 49.5 млн. осіб, а за відповідною формулою при використанні лінійної інтерполяції чисельність населення становить 48.995 млн. осіб. За тою ж формулою, але при використанні інтерполяції сплайнами - 49.003. Невідповідність у 0.5 млн. осіб надто істотна, щоб не звернути на неї увагу. Якщо вірити наведеним у довіднику статистичним даним, то єдиним джерелом цієї невідповідності є те, що наша формула пов'язувала чисельність населення лише з питомою швидкістю зростання популяції.

Ця швидкість прямо пропорційна різниці між кількістю народжень і кількістю смертей. Але чисельність популяції може змінюватись не лише за рахунок народження і смерті її особин. Вона може змінюватись і за рахунок міграції особин за межі території України, а також і зворотного процесу - міграції населення з інших територій Радянського Союзу у межі України. Отже, неузгодженість у 0.5 млн. осіб означає, що за вісім років на територію України в'їхало на 0.5 млн. більше людей, ніж виїхало за її межі. Такі переміщення у Радянському Союзі справді заохочувались і дійсно мали місце. Наприклад, військовий при виході у відставку мав право обирати місце майбутнього проживання, де йому були гарантовані житло і прописка. Більшість з них, звичайно, обирали територію України, особливо Одесу і Севастополь. Радянська армія у семидесяті роки налічувала близько 4 млн. військовослужбовців. Якщо додати до кількості офіцерів ще кількість членів їх сімей, то картина вимальовується досить вражаюча. А це був лише один фактор перемішування населення в Радянському Союзі.

Екстраполяційна одновидна модель. Логістичне рівняння

Отримані у попередньому розділі залежності чисельності популяції від часу надзвичайно зручні для задач інтерполяції. Тобто, якщо у певному часовому інтервалі відомі значення питомої швидкості зростання популяції і її чисельності, то в усіх інших точках цього інтервалу за цими формулами їх можна знайти. Не менш важливою є задача екстраполяції. У цьому разі нам потрібно знайти значення питомої швидкості зростання популяції та її чисельності за межами інтервалу, якщо вони відомі у деяких точках всередині інтервалу і на його межах. Таку задачу можна спробувати розв'язувати методами чисельного аналізу, будуючи, наприклад, відповідний багаточлен. Такий підхід не ефективний не лише з фізичної точки зору, але і з математичної також. Чим більше спеціальних знань з даної предметної області можна закласти у відповідні екстраполяційні формули, тим надійнішими є ці формули. Скажімо, при прогнозуванні чисельності популяції через великий проміжок часу, слід враховувати, що будь-яка популяція не може невпинно зростати, а зрештою виходить на певний стабільний рівень щодо своєї чисельності. У теорії з'являється новий параметр N_{\max} , що називається ємністю середовища. Він дорівнює максимальній чисельності популяції, що сумісна з наявними засобами її існування. Найпростіший спосіб врахувати існування у популяції стаціонарного стану щодо її чисельності - це ввести залежність від чисельності популяції в питому швидкість зростання популяції. У цьому

плані найпоширенішою є лінійна залежність питомої швидкості зростання популяції від її чисельності, а саме

$$r(N) = a \cdot \left(1 - \frac{N(t)}{N_{\max}} \right),$$

де a - питома швидкість зростання популяції у початковий момент часу. Її слід вважати сталою величиною та якщо нам відомі її значення, приналежні певному часовому інтервалу, то необхідно взяти значення на одному з кінців інтервалу. Якщо екстраполяція спрямована у майбутнє, то значення необхідно взяти на правому кінці інтервалу, якщо - у минуле, то - на лівому.

Параметр N_{\max} в деяких випадках легко оцінити, наприклад, у випадку риби у водоймі. У деяких випадках це зробити надзвичайно важко, наприклад, чисельність населення певної країни. В останньому разі цей параметр можна знайти, знаючи часову залежність питомої швидкості зростання популяції за певний проміжок часу.

Приклад 1. Оцінимо ємність середовища під назвою Україна щодо проживання на ньому максимально можливої за певних умов кількості населення. За відправні візьмемо дані щодо питомої швидкості зростання популяції у 1913 році і 1939 році. В якості r візьмемо r_0 , тобто питому швидкість зростання населення України у 1913 році. В якості $r(N)$ - питому швидкість зростання у 1939 році. Тоді для ємності середовища отримаємо

$$N_{\max} = \frac{r_0 \cdot N(1939)}{r_0 - r(N(1939))}$$

Підставивши у цю формулу відповідні числові значення, що вже використовувались нами раніше, отримаємо наступний результат

$$N_{\max} = 129.737 \text{ млн. осіб.}$$

Тобто, у час від початку Першої і до початку Другої світової війн в Україні, навіть за не дуже сприятливих політичних і економічних умов могло проживати близь 130 млн. осіб. Насправді проживало лише приблизно третина від цієї кількості.

Рівняння для чисельності популяції, яке містить наведену вище лінійну залежність питомої швидкості зростання популяції від її чисельності, називається логістичним рівнянням і має вигляд

$$\frac{dN(t)}{dt} = r(N)N(t)$$

або

$$\frac{dN(t)}{dt} = rN(t) - \frac{r}{N_{\max}} N^2(t) .$$

Доповнимо рівняння початковою умовою

$$N(t_0) = N_0 .$$

Логістичне рівняння, на відміну від попереднього подібного рівняння, є нелінійним, а тому його розв'язки мають багатший зміст. Вперше воно було запропоновано Ферхюльстом у 1838 році, а у 1930 році було перевідкрито Перлом. Тому воно має ще одну назву - рівняння Ферхюльста-Перла. Це рівняння дозволяє поділ змінних, у висліді якого маємо

$$\frac{N_{\max} \cdot dN(t)}{N(t)[N_{\max} - N(t)]} = r dt .$$

Розкладемо дробово-раціональну функцію у лівій частині рівняння на прості дроби

$$\frac{1}{N(t)[N_{\max} - N(t)]} = \frac{1}{N_{\max} N(t)} + \frac{1}{N_{\max} [N_{\max} - N(t)]} .$$

Тепер диференціальне рівняння набуде вигляду

$$\left[\frac{1}{N(t)} + \frac{1}{N_{\max} - N(t)} \right] dN(t) = r dt .$$

Зінтегрувавши обидві частини рівняння в межах $[t_0, t]$, замість задачі Коші для диференціального рівняння отримаємо інтегральне рівняння

$$\int_{N_0}^N \left(\frac{1}{n} + \frac{1}{N_{\max} - n} \right) dn = r(t - t_0) .$$

Його інтегрування дає

$$\ln N(t) - \ln(N_0) - \ln[N_{\max} - N(t)] + \ln(N_{\max} - N_0) = r(t - t_0)$$

або

$$\ln \left[\frac{N(t)}{N_{\max} - N(t)} \right] = r(t - t_0) + \ln \left[\frac{N_0}{N_{\max} - N_0} \right] .$$

Цей частинний інтеграл можна представити і так

$$\frac{N(t)}{N_{\max} - N(t)} = \frac{N_0}{N_{\max} - N_0} \exp[ar(t - t_0)]$$

або

$$N(t) = \frac{N_{\max} N_0 \exp[r(t-t_0)]}{N_{\max} - N_0 \{1 - \exp[r(t-t_0)]\}} .$$

Оскільки права частина вихідного рівняння явно не залежить від часу, то це рівняння, за означенням, називається автономним. Стаціонарні розв'язки цього рівняння можна отримати, прирівнюючи нулю його праву частину

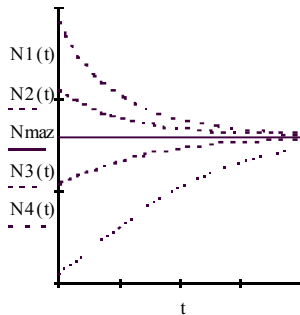
$$N(t) - \frac{1}{N_{\max}} N^2(t) = 0 .$$

Стаціонарні розв'язки визначають стан рівноваги системи. У даному разі їх два:

$$N(t) = 0 ,$$

$$N(t) = N_{\max} .$$

Загальний вигляд інтегральних кривих видно на наступному малюнку.
 $t=2000, 2000.1..2200$

Малюнок 5. Залежність чисельності популяції від часу при різних її початкових чисельностях.

Тут початкові чисельності популяцій $n1=50$ млн. осіб, $n2=100$ млн. осіб, $n1=160$ млн. осіб, $n1=210$ млн. осіб, $N_{\max} = 130$ млн. осіб, $r=0.016$, $t_0=2000$ років.

Оскільки права частина рівняння при $N(t) < N_{\max}$ є додатною, а при $N(t) > N_{\max}$ – від'ємною, то стаціонарний розв'язок рівняння $N(t) = N_{\max}$ є стійким. Тобто, якщо система знаходиться у стійкому стані, то при будь-якому невеликому збуренні її стану вона через деякий час знову повертається у

цей стан. Навпаки, стаціонарний розв'язок $N(t)=0$ є нестійким, оскільки в околі нуля при $N(t) < 0$ права частина рівняння є від'ємною, а при $N(t) > 0$ – додатною. Це означає, що при невеликому збуренні цього стану системи вона ніколи не повертається у цей нестійкий стан. Тобто, якщо якимось чином виникає довільна початкова кількість особин популяції, то чисельність популяції ніколи не прямуватиме до нуля, а буде еволюціонувати до другого вже стаціонарного стану $N(t)=N_{max}$. Отже, як видно з останнього малюнку, якщо початкова чисельність популяції більша за її стаціонарне значення, то чисельність популяції з часом спадає аж до досягнення її граничної кількості. Якщо ж чисельність популяції менша за її стаціонарне значення, то чисельність популяції з часом зростає аж до досягнення цього стаціонарного стану.

Таким чином, застосовані математичні методи неспростовно доводять та одночасно підтверджують найпесимістичніші дані щодо чисельності загиблих під час геноциду-голодомору українського народу 1932-1933 років.

Shvets. V.

1933 – UKRAINIAN CALCULATION

In this article on the basis of mathematical methods of modeling the dynamics of population size are grounded the quantitative indexes of casualties in time of genocide-Holodomor of Ukrainian people in 1932-1933.

Key words: *Holodomor, population, Ukraine inhabitants, population size, migration.*

Швец В. Т.

1933 – УКРАИНСКИЙ СЧЁТ

В статье на основе математических методов моделирования динамики численности населения обосновывается количественными показателями во время геноцида-голодомора украинского народа 1932-1933 годов.

Ключевые слова: *голодомор, популяция, население Украины, численность населения, миграция.*

Джерела та література

1. Голодомор в Україні 1932-1933 рр. Бібліографічний покажчик. - Вип. 2. - Упорядники: Бур'ян Л. М., Рікун І. Е. - Одеса: Студія "Негоціант", 2008. - 573 с.
2. Статистичний довідник: УРСР у цифрах. - К.: Техніка, 1978. - 168 с.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ботіка Т. С.

УДК 94(410):334.735:070(470+571)"1870/1917"

"ВЕСТНИК ЕВРОПЫ" ПРО КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

Стаття присвячена проблемі кооперативного розвитку Великої Британії на основі матеріалів "Вестника Европы". На підставі публікацій визначається специфіка створення британських кооперативних товариств та їх характерні особливості. У статті аналізується місце та роль кооперативів у загальній соціально-економічній системі Великої Британії кінця XIX - початку XX ст.

Ключові слова: кооперація, споживче товариство, асоціація, "Рочдельські піонери", суспільний рух, "товсти" журнали, громадська думка.

Проблемі кооперативного виробництва належить важливе місце у розгляді питань соціально-економічного розвитку провідних європейських країн. Завдання даної статті - виявити глибину та характер висвітлення кооперативного руху у Великій Британії на сторінках "Вестника Европы", дослідити, в якій мірі російська громадськість була ознайомлена з соціально-економічними аспектами британської історії та з'ясувати ступінь репрезентативності часопису щодо історії кооперативного руху Великої Британії.

Історія громадської думки Росії кінця XIX - початку XX ст. знає багато прикладів прискіпливого ставлення до Великої Британії, країни, чиє світове торгівельно-промислове надбання не одне століття залишалося головним козирем на світовому просторі. "Після великих механічних відкриттів і винаходів другої половини XVIII ст., та у зв'язку з розвитком мануфактурного виробництва, з надра землі ніби вийшла нова країна, нова нація. За короткий час на півночі утворилися великі міста з численною буржуазією, сповненою енергії та сил, що йшла від перемоги до перемоги на економічному поприщі", - писав про Велику Британію М. Острогорський у "Вестнику Европы" за 1913 р. [7, с. 175 - 176].

Значна роль в становленні та розвитку політичних, економічних наукових, суспільних та культурних інтересів належить пресі, а особливо "товстим" журналам Росії, які впродовж XIX - початку XX ст. залишалися головним видом періодичних видань у загальній системі преси. Вони склалися в досить специфічних умовах Росії. Наявність великої території, а також відсутність книг залишали читачам, які проживали на периферії,

можливість здобувати інформацію виключно з текстів журналів. Російські журналісти називали такі видання "журналами звичайного російського типу". Вони поєднували літературний збірник, політичну газету та своєрідну енциклопедію.

Звернення російських публіцистів до історії Великої Британії представляє інтерес. Найбільш яскраво він відбився на сторінках одного з перших російських літературно-політичних журналів "Вестник Европы". Радянський дослідник Б. Єсін вважав його одним з найсолідніших російських щомісячників кінця XIX - початку XX ст. [3, с. 43].

Часопис, поряд зі статтями, присвяченими літературі та мистецтву, широко висвітлював питання внутрішньої та зовнішньої політики Росії, аналізував історію західноєвропейських країн, де важливе місце займала саме Велика Британія. Кореспонденти журналу в оглядах іноземних справ загалом приділяли увагу державному устрою, неодноразово розглядали питання соціально-економічного розвитку країни. Журналістів цікавили подібні моменти британської історії, що не могло не вплинути на уявлення російської громадської думки стосовно зовнішньополітичних орієнтирів країни.

"Вестник Европы" дослідники вважають ліберально-буржуазним виданням, ідеї якого чітко відстоювали кореспонденти. Журнал мав постійне коло читачів серед російської інтелігенції, що забезпечувало йому постійний тираж на протязі десятиліть. Часопис користувався популярністю серед різноманітних кіл громадськості [6, с. 4].

Матеріали, присвячені кооперативному розвитку Великої Британії, являли собою предмет цікавих спостережень у висвітленні російських публіцистів. Для журналістів "Вестника Европы" аналіз історії кооперативного руху набув важливого значення. Часопис містить не лише фактичну інформацію про розвиток кооперативного виробництва у Великій Британії. "Вестник Европы" аналізував причини виникнення цього явища в Європі та у всьому світі, зупинявся на проблемах його розповсюдження, а також характерних рисах. Кореспонденти журналу зазначали, що у Великій Британії кооперативний рух досягнув свого найбільшого розквіту. Саме в Англії він набув значного поширення.

Англійський дослідник, спеціаліст з вивчення робітничого руху Англії кінця XIX - початку XX ст., Уебб, під поняттям "кооперація" розумів міцну асоціацію найманих робітників, що складалася для покращення відповідних умов праці. В його роботі "Історія робітничого руху в Англії", розвиток кооперативного руху розглядається крізь призму англійських робітничих спілок (trade union). Вони були найстарішим типом робітничих

товариств. У розумінні Уебба, історія суспільного руху являла собою частину політичного розвитку Англії. Дослідник поєднував британську історію з історією урядів та народу. Вільне створення спілок, принцип невтручання, регулювання заробітної платні та робітничого часу, кооперативні виробництва, свобода торгівельної діяльності, а також ряд інших заходів, - все це, на думку автора, було принципами демократичного устрою, які простежувалися в Англії з перших років XVIII ст. [12, с. 2 - 7].

Сучасні дослідники, спеціалісти з вивчення кооперативного розвитку західноєвропейських країн, вважають, що в достатньо розвинутій формі кооперація - це сукупність організаційно оформлених добровільних об'єднань взаємодопомоги громадян. Причина, перш за все, полягає у забезпеченні єдиних завдань у різних галузях господарської, а також інших видах діяльності. Характерною ознакою кооперації будь-якого спрямування, що відрізняє її від різноманітних товариств та асоціацій, є той факт, що кооперація - перш за все об'єднання людей, а не капіталів. З цього стає зрозумілим, що її завдання та цілі мають виразну соціальну орієнтацію [4, с. 4].

Що стосується Великої Британії, то власне ідея кооперативного руху виникла тут ще в 70-ті рр. XVIII ст., коли вперше в історії було засновано споживче товариство ткачів села Февнік. Але цей приклад не знайшов послідовників.

Наступний етап розвитку цього явища припав на першу половину XIX ст., коли після промислового перевороту, в умовах розвитку капіталістичного виробництва, робітники побачили в кооперативах можливість покращення умов праці. Це були, головним чином, виробничі товариства, що займалися виготовленням технічних інструментів [11, с. 708].

"Вестник Европы" відмічав, що Англія раніше інших європейських країн відчувала на собі проблеми, пов'язані з промисловим розвитком. Отже, її робітники повинні були шукати такі форми закупівлі предметів споживання, які б сприяли зниженню їх вартості. Такою формою і стали споживчі асоціації. Тому в історії кооперативного руху саме Велику Британію вважають засновницею споживчої кооперації.

Термін "споживче" товариство набув у Великій Британії доволі особливого значення. Споживче товариство тут не лише "споживало", але й "виготовляло", фабрикувало та майструвало, якщо не саме, то через те товариство, в яке воно входило. Коли кореспонденти "Вестника Европы" говорили про англійські споживчі товариства, то мали на увазі не лавку, не склад, а дещо інше. Справа тут йшла не про те, що такі товариства

конкретно робили, а ким тримались, з кого складались, тобто чиї інтереси вони відстоювали. Головна відмінність англійських споживчих кооперативів полягала, перш за все, в тому, кому вони належали: її робітникам чи споживачам та замовникам [8, с. 138 - 139].

Важлива роль у розвитку кооперативного руху належала Р. Оуену, який пропонував робітникам вступати в кооперативи. На його думку, саме останні змогли б забезпечити поступовий перехід виробництв до рук тих, хто безпосередньо створював матеріальні цінності своєю власною працею. Кооперація, інакше співпраця, в буквальному розумінні слова означала об'єднання праці. Отже, на думку Р. Оуена, вона була справою виключно трудящих. Для середніх класів та аристократів такі об'єднання означали не більше ніж примху. Для того, щоб досягнути успіхів, потрібно було заново скласти основу життєдіяльності людей, почати з нуля.

Р. Оуен малював собі прийдешній суспільний лад у вигляді окремих громад, де поєдналися б землеробська та промислова праця, де весь продукт загальної товариської праці зумовив єдину власність. Такими громадами (community), на думку Р. Оуена, повинна була вкритися вся Англія та весь цивілізаційний світ [10, с. 16].

Радянські дослідники вважали Р. Оуена спадкоємцем ідей Платона, Мора та Маблі. Отже, його вчення було для істориків не феноменом, як пишуть більшість дослідників, а перш за все продовженням єдиної своєрідної лінії, що йшла своїм корінням в глибоку давнину. Але радянські дослідники вважали Р. Оуена одним з великих реформаторів, відомих історії, а його міркування - найважливішими принципами комуністичного устрою [1, с. 121].

У 1844 р. послідовники Р. Оуена в невеличкому англійському містечку Рочдейл організували товариство споживачів, яке на момент створення налічувало лише 28 осіб. Оскільки члени товариства стали першими ініціаторами споживчої кооперації, за ними в історії збереглась назва "Рочдельських піонерів", а за їх кооперативом - "Товариство Справедливих Рочдельських піонерів" [9, с. 7 - 8].

У ті роки Велика Британія переживала важкий час. Жорстока криза, безробіття та бідність спіткали країну. Робітники масами звільнялися з фабрик у зв'язку із запровадженням машин у виробництві. Усюди проходили страйки. Населення голодувало. Робітнича криза в Англії набула принципового значення.

Пропозиція про організацію споживчого товариства виникла на зборах ткачів фланелі, що потерпіли від страйку в місті Рочдейл. Проте вони не

відразу перейшли від слів до діла. Виникло багато суперечок, поки на одному із зібрань простий ткач, відомий у свій час активний робітничий діяч Чарльз Говард не запропонував правила, якими мало б керуватися товариство, для того, щоб уникати можливих труднощів. Як зазначав "Вестник Європы", невідомим було, чи належала ця проста думка про розподіл прибутків між пайщиками та споживачами саме цій людині. Отже, був Ч. Говард автором своєї ідеї, чи запозичив її у своїх попередників, - невідомо. В будь-якому разі, саме цю людину "Вестник Європы" вважає засновником початкового уставу рочдельського товариства. Його сутність полягала в тому, що члени товариства розподіляли прибутки не пропорційно прямо, а пропорційно їхнім закупівлям. Це нововведення В. Тотаманц у своїй статті "Вестнику Європы", надрукованій у 1904 р., вважав "яйцем Колумба" у проблемі кооперативної організації. На думку автора, такий спосіб розподілу прибутків надав споживчим товариствам неабияку привабливість та забезпечив їхню ефективність та надійність в подальші роки [11, с. 712].

План був визнаний практичним, його ухвалили, поклали в основу майбутньої організації. Однак минуло ще багато часу, перш ніж робітники змогли зібрати необхідні кошти для відкриття своєї справи. Три вибрані для цього людини ходили по домівках майбутніх членів і збирали щотижня спершу по два, а згодом по три пенси з людини, поки не набралось 28 фунтів стерлінгів. З них половина пішла на купівлю товару та за оренду приміщення для крамниці, а також її обладнання.

У 1844 р. в одному з глухих провулків міста у більш ніж скромному приміщенні була відкрита крамниця. "Вестник Європы" зазначав, що незважаючи на всі труднощі, самопожертва та відданість справі членів товариства зробили те, що їхній крамниці судилося стати засновницею споживчої кооперації у всьому світі.

Через декілька місяців після відкриття маленька крамничка в м. Рочдейл отримала патент на продаж чаю та тютюну, згодом в ній почали продавати й м'ясо. Спостерігачі журналу писали, що кількість членів зростала повільно, та невдовзі збільшився і капітал. Закупки почали робити оптом, за більш дешевими цінами. Через чотири роки було знято вже більше приміщення. Товариство стало популярним, в нього почали вступати й багаті люди. Слух про успіхи товариства дійшов до робітників сусідніх містечок. Незабаром підприємство продемонструвало позитивні результати, спочатку в Англії, а згодом його досягнення побачила й Європа. Цій організації приписують створення основних принципів розвитку кооперативного руху.

"Вестник Европы" виділив дві характерні риси, притаманних кооперативному руху Англії. Ідея створення кооперативів, перш за все, носила демократичний характер. Вона базувалася на міцному ґрунті загального голосування. Схема виглядала доволі просто: один член - один голос. Всі члени кооперативів отримували однакові права. На думку журналу, саме демократизм став головною рисою англійського кооперативного руху, а також причиною його успіху в подальші десятиліття [8, с. 135].

Наступну рису англійських кооперативних товариств "Вестник Европы" пов'язував з тим, що вони займалися виключно економічними справами, залишаючи поза увагою політичні, соціальні та релігійні інтереси держави. У Великій Британії кооперація носила нейтральний характер, де об'єднувалися люди для вирішення загальних економічних інтересів.

"Ми говоримо кожному - вступайте до нас. Ми знайдемо для вас загальний ґрунт, на якому ви зможете об'єднатися... Тут не зачеплять ваші релігійні почуття, політичні переконання та національні особливості партійних інтересів...", - слова Гринінгера, голови кооперативного конгресу, проведеного у 1904 р., який описує Гейкінг в своїй статті "Вестнику Европы", що побачила світ у 1906 р. [2, с. 287].

"Вестник Европы" намагався простежити чисельність кооперативних організацій в Англії. Виявилось, що на початок ХХ ст. членами кооперативів були приблизно 8 мільйонів людей. Середній рівень прибутків, отриманих товариствами склав на 1906 р. майже 31%, беручи до уваги той факт, що у торгівлі та промисловості цей показник досягав лише 10%. Отже, кореспонденти неодноразово замислювалися над ефективністю кооперативних товариств та їх майбутнім.

Поза увагою журналістів не залишилося питання про вплив кооперативів на організацію інших видів товариств, а також на розвиток фабричного законодавства Англії. Останнє стало взірцем для законодавств, що регулюють фабричний режим у країнах континентальної Європи [5, с. 302].

Таким чином, кооперативному руху належить окрема сторінка в історії Великої Британії. Спостерігачі "Вестника Европы" не дарма назвали країну батьківщиною кооперативного виробництва. В ідею кооперації були закладені основні принципи соціальної справедливості: рівність можливостей, взаємодопомога, солідарність, чесність, відкритість.

Але не всі моменти кооперативного руху висвітленні російськими журналістами детально. Наприклад, поза їхньою увагою залишилися питання про кошти, що направлялися кооперативними організаціями для підвищення культурного рівня своїх членів, будівництво шкіл, читальень, бібліотек. Недостатньо висвітлені питання про розподілення прибутків між

членами товариств тощо. Не визначеними залишилися моменти про вирішення кооперацією усього соціального питання Великої Британії, яке найбільш гостро проявило себе в кінці XIX - на початку XX ст. Але наявність фактів, присутніх на сторінках журналу, дозволяє вважати "Вестник Европы" цікавим і перспективним джерелом.

Botica T. S.

"VESTNIK EUROPA" ABOUT THE COOPERATIVE MOVEMENT IN GREAT BRITAIN.

The article is devoted to the problem of the cooperative development of Great Britain on the base of "Vestnik Europa's" materials. The peculiarity of forming of British cooperative societies and their characteristic features are found on the source of the publications. The article analyzes the place and the role of the cooperatives in general social and economic system of Great Britain at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century.

Key words: cooperative, consumer society, association, "the pioneers of Roch-deil", public movement, "thick" magazines, public opinion.

Ботика Т.С.

"ВЕСТНИК ЕВРОПЫ" ПРО КООПЕРАТИВНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Статья посвящена проблеме кооперативного развития Великобритании на основе материалов "Вестника Европы". На основании публикаций определяется специфика созданий британских кооперативных обществ и их характерные особенности. В статье анализируется место и роль кооперативов в общей социально-экономической системе Великобритании, конца XIX - начала XX ст.

Ключевые слова: кооперация, потребительское общество, ассоциация, общественное движение, "толстые" журналы, общественное мнение.

Джерела та література:

1. Андерсон К. М. Оуэнисты в Британии. - М., 1989. - 256 с.
2. Гейкинг. Виды кооперации и ее пределы. Очерк кооперативного движения в Великобритании // Вестник Европы. - № 1. - 1906. - С. 279 - 301.
3. Из истории русской журналистики конца XIX - начала XX в. (Статьи, материалы, библиография) / Под ред. Б. Есина. - М., 1973. - 267 с.
4. Лаппо Л. Л., Савинский А. И. Основы кооперативного движения. - Минск, 2004. - 96 с.
5. Мижув П. Практика и теория одной образцовой английской фабрики // Вестник Европы. - № 5. - 1914. - С. 302 - 317.
6. Никитина М. А. "Вестник Европы" // Литературный процесс и русская журналистика конца XIX - начала XX в. (1890-1904): Буржуазно-либеральные

издания. - М., 1982. - 373 с.

7. Острогорский М. Конституционная эволюция Англии. Борьба за избирательное право // Вестник Европы. - № 9. - 1913. - С. 174 - 205.

8. Промышленные "республики". Экономическая кооперация в Англии // Вестник Европы. - № 3. - 1899. - С. 131 - 167.

9. Терещенко В. I. Все про кооперацию. - К., 1991. - 48 с.

10. Творцы кооперации / Сост. Л. А. Самсонов. - М., 1991. - 300 с.

11. Тотаманц В. Кооперативное производство и его будущее // Вестник Европы. - № 10. - 1904. - С. 706 - 723.

12. Уэбб С. и Б. История рабочего движения в Англии. - СПб, 1899. - 363 с.

Поспелов А.С.

УДК 323.28 "1991/2001"

ТЕРОРИЗМ В УМОВАХ БАГАТОПОЛЯРНОГО СВІТУ (1991-2001 рр.)

В статті показана еволюція тероризму як міжнародного політичного і правового явища у 1991-2001 рр. Розкриті причини активізації діяльності терористичних організацій й переходу повстансько-партизанських організацій до терористичних методів боротьби. Аналізуються нові форми терористичної активності.

Ключові слова: тероризм, терористична боротьба, багатополлярний світ, військово-політичні організації, партизанство.

21 травня 1991 р. прем'єр-міністр Індії та лідер найбільшої в країні партії Індійський національний конгрес Раджив Ганді прибув на передвиборчий мітинг в містечко Шриперенбудур, що в 45 км від Мадрасу. Поклавши о 22.15 квіти до пам'ятника своєї матері Індіри Ганді, Раджив сів у авто та поїхав до місця мітингу. Через 5 хвилин машина зупинилася і Раджив Ганді, в оточенні охоронців та журналістів направився до трибуни. Однак, через хвилину до нього підійшли дві молоді жінки, одна з яких дала лідеру ІНК букет квітів. І тут пролунав вибух. Виникла паніка і всі, хто зібрався на мітинг, опинилися в шоковому становищі. Саме тому, охоронці зі значним запізненням кинулися на пошук авторів цього теракту [12, с. 14-16].

Наступного дня вся Індія та майже весь світ були шоковані. Жодна з організацій не взяла на себе відповідальність за цю акцію. Набагато пізніше керівництво повстанської на Шрі-Ланці організації Тигри визволення Таміл-Іламу (ТВТІ) заявили про те, що вбивство Раджива Ганді справа їх прихильників [1, с. 320].

Таким чином, терористична чи повстанська організація, ніяким чином не пов'язана зі спецслужбами жодної країни світу, здійснила акт політичного

издания. - М., 1982. - 373 с.

7. Острогорский М. Конституционная эволюция Англии. Борьба за избирательное право // Вестник Европы. - № 9. - 1913. - С. 174 - 205.

8. Промышленные "республики". Экономическая кооперация в Англии // Вестник Европы. - № 3. - 1899. - С. 131 - 167.

9. Терещенко В. I. Все про кооперацию. - К., 1991. - 48 с.

10. Творцы кооперации / Сост. Л. А. Самсонов. - М., 1991. - 300 с.

11. Тотаманц В. Кооперативное производство и его будущее // Вестник Европы. - № 10. - 1904. - С. 706 - 723.

12. Уэбб С. и Б. История рабочего движения в Англии. - СПб, 1899. - 363 с.

Поспелов А.С.

УДК 323.28 "1991/2001"

ТЕРОРИЗМ В УМОВАХ БАГАТОПОЛЯРНОГО СВІТУ (1991-2001 рр.)

В статті показана еволюція тероризму як міжнародного політичного і правового явища у 1991-2001 рр. Розкриті причини активізації діяльності терористичних організацій й переходу повстансько-партизанських організацій до терористичних методів боротьби. Аналізуються нові форми терористичної активності.

Ключові слова: тероризм, терористична боротьба, багатополлярний світ, військово-політичні організації, партизанство.

21 травня 1991 р. прем'єр-міністр Індії та лідер найбільшої в країні партії Індійський національний конгрес Раджив Ганді прибув на передвиборчий мітинг в містечко Шриперенбудур, що в 45 км від Мадрасу. Поклавши о 22.15 квіти до пам'ятника своєї матері Індіри Ганді, Раджив сів у авто та поїхав до місця мітингу. Через 5 хвилин машина зупинилася і Раджив Ганді, в оточенні охоронців та журналістів направився до трибуни. Однак, через хвилину до нього підійшли дві молоді жінки, одна з яких дала лідеру ІНК букет квітів. І тут пролунав вибух. Виникла паніка і всі, хто зібрався на мітинг, опинилися в шоковому становищі. Саме тому, охоронці зі значним запізненням кинулися на пошук авторів цього теракту [12, с. 14-16].

Наступного дня вся Індія та майже весь світ були шоковані. Жодна з організацій не взяла на себе відповідальність за цю акцію. Набагато пізніше керівництво повстанської на Шрі-Ланці організації Тигри визволення Таміл-Іламу (ТВТІ) заявили про те, що вбивство Раджива Ганді справа їх прихильників [1, с. 320].

Таким чином, терористична чи повстанська організація, ніяким чином не пов'язана зі спецслужбами жодної країни світу, здійснила акт політичного

вбивства лідера держави, на території якої вона не вела свою боротьбу. Наслідки цього теракту були вигідними саме для ТВТІ - наприкінці року індійські війська, що допомагали уряду Шрі-Ланки в боротьбі з тамільськими повстанцями покинули країну.

Після закінчення у 1991 р. "холодної війни" й припинення політичного протистояння двох супердержав, багато різноманітних антидержавних організацій опинилися без зовнішніх спонсорів. В цих умовах перед ними постала дилема - або складати зброю та в кращому випадку переходити до політичних форм боротьби (саме це відбулося з повстанцями в Нікарагуа та Сальвадорі), чи значно активізувати свої дії, переходячи до більш радикальних форм боротьби. Останній варіант і вибрали більшість з недержавних озброєних структур.

На початку 1990-х рр. ситуація в світі змінилася кардинально. Розпався Радянський Союз й виникло кілька нових держав, традиційною релігією котрих був іслам. Ісламська Республіка Іран фактично продовжувала знаходитися в міжнародній ізоляції, втім не відмовилася від "експорту ісламської революції" у сусідні країни. В тиски міжнародних санкцій потрапили Лівія та Ірак. Пакистан, на теренах якого перебували афганські моджахеди, вимушений був активізувати свою політику щодо північного сусіда. Через це в 1992 р. промосковський режим Наджибулі пав, а до влади фактично прийшли колишні партизани чи терористи.

В той же час, не дивлячись на припинення внутрішніх конфліктів в Нікарагуа та Сальвадорі й фактичне знищення перуанською армією організації "Сендеро-Луміносо", Латинська Америка як і раніше являла собою палаючий континент. Маоїсти Перу пішли у глибоке підпілля, а от Революційні Збройні Сили Колумбії - Армія народу лише активізували свою партизанську й терористичну боротьбу. З 1994 р в мексиканському штаті Чіапос повстали місцеві індіанці, яких очолював дехто Субкоманданте Маркос.

По всьому світу залишалось безліч кризових точок, де повстанці чи терористи з різноманітних організацій вели боротьбу за національне визволення, юридичне відокремлення певних територій чи за політичну владу. Такі зони виникли і на теренах колишнього СРСР, особливо в районах, де здебільшого мешкали мусульмани.

Де факто, єдиною супердержавою в світі опинилися США, однак політику Вашингтона неоднозначно сприймали не тільки в світі, а й в самих США. Все це, та багато інших факторів не тільки не призвело до зникнення терористичної загрози, а навпаки - до її збільшення. До того ж слід додати й радикальні розбіжності між рівнем життя в США та країн Західної Європи

і інших держав світу. Таким чином підґрунтя для розвитку міжнародної терористичної загрози лише збільшувалося.

Що ж собою являв міжнародний тероризм 1991-2001 рр.? В чому його кардинальна відмінність від тероризму попередніх десятиріч?

Перш за все слід відмітити той факт, що саме у 1990-ті рр. термін "міжнародний тероризм" отримав своє звичне розуміння (саме розуміння, але ж не дефініцію). Якщо у попередній період (за часів "холодної війни") термін "міжнародний тероризм" використовувався з ідеологічним значенням, то тепер він набув свого практичного осмислення. В 1993 р. почав розроблятися Проект Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства ООН, в основу якого була покладена Європейська конвенція по боротьбі з тероризмом - доволі нечіткий й не досконалий документ [9, с. 65-78]. Саме в Проекті Кодексу ООН вперше визначався тероризм в тому плані, в якому це явище сприймається сьогодні - "здійснення, організація, сприяння втіленню, фінансування чи заохочення агентами чи представниками однієї держави актів проти іншої держави або попустительство з їх боку здійсненню таких актів, які спрямовані проти осіб чи власності, та які по своєму характеру мають за мету визвати жах у державних діячів, груп людей чи населення в цілому" [11, с. 338-339].

Таким чином, тероризм отримав своє інтернаціональне обличчя (членами терористичних організацій могли бути громадяни різних держав), міжнародну сутність (здійснення терактів не обмежувались конкретно взятою країною, а поширювались на одну чи кілька інших держав) і головну ціль, яка відрізняє це явище від інших форм боротьби - визивання жаху у людей від голів держав до пересічних мешканців.

Цей жах міг викликатися як конкретними діями спрямованими проти конкретних представників іншої держави, фактично до їх фізичного знищення (саме таким проявом міжнародного тероризму 1990-х рр. і стало вбивство Раджива Ганді), такі акціями військово-популістського характеру. Найкращим прикладом такого було повстання так званої Сапатистської Армії Національного Визволення в мексиканському штаті Чіапас у 1994-1995 рр. Виключно цю організацію, яка фактично виступала як повстансько-партизанське формування, але ж своїми діями залякувала саме громадян США на території Мексики, очолював не індіанець (індіанці були бійцями цієї армії) й не мексиканець, а скоріше за все дуже освічений європеєць, який став відомий світові під ім'ям Субкоманданте Маркос [27, с. 4, 7-10]. Причому, неочікуванно розпочавши боротьбу, підлеглі Субкоманданте Маркоса її також неочікуванно припинили, не отримавши перемогі й не зазнавши поразки. При цьому, всі свої військові структури ця армія зберегла, що в свою чергу

стало показником ефективності так званого латентного чи популістського тероризму (термін наш і означає дії терористів не конкретними заходами, а одним лише фактором свого існування) [1, с. 126-127; 27, с. 44-144].

Не можна говорити про те, що тероризм як явище, в тому числі й міжнародне, кардинально змінився з попередньої історичної епохи. Зовсім ні. Просто в 1990-ті рр. через низку об'єктивних причин майже всі організації, що за допомогою зброї боролися за якісь свої власні інтереси в умовах багатополярного світу і тому виявились суб'єктом міжнародних відносин. Це стало можливим через те, що завдяки краху соціалістичної системи, а також прагнення деяких країн до більш миролюбної політики (наприклад, Індії) виник своєрідний регіональний політичний вакуум [20, с. 47]. Саме ним і скористалися у своїй боротьбі озброєні неурядові організації. Виключно через це, тамільська повстанська організація Тигри Визволення Таміл-Іламу не тільки змогла в нових геополітичних умовах різко збільшити свій потенціал, але й перейти до абсолютно нових форм терористичної боротьби - на території Індії та до морського тероризму. Останній став абсолютно новою загрозою, перш за все для регіону Південної Азії (загрозою, яку існуючими засобами подолати в сучасних умовах неможливо) [25, с. 42; 26, с. 39-40].

Ще однією характерною рисою міжнародного тероризму 1990-х рр. стала його активізація та радикалізація. Причому тенденція тут була двояка. З одного боку, різноманітні повстансько-партизанські організації, особливо в Латинській Америці та Азії переходили до саме терористичних форм боротьби. З іншого боку, існуючі терористичні організації розпочали переорієнтацію своєї активності на міжнародний чи навіть глобальний рівень. І разом з тим, почали з'являтися нові організації, які однозначно трактувалися як терористичні з міжнародною спрямованістю. І це на фоні хоча б юридичної відмови таких відомих організацій як Ірландська Республіканська Армія та Організація Визволення Палестини від терористичної боротьби на початку 1990-х рр. [5, с. 107-108; 11, с. 339].

Дійсно, в Латинській Америці на початку 1990-х рр. все говорило про те, що партизанські угруповання марксистської спрямованості, опинившись без матеріальної допомоги ззовні, вбачаючи крах комуністичної ідеології й втрачаючи свої стратегічні позиції через винайдену урядовими силами ефективну протидію повстанцям повинні були в кращому випадку піти на політичні переговори з урядом, як це сталося в 1990-1991 рр. в Сальвадорі. Однак, реальність виявилася протилежною.

Повстанці Колумбії не тільки не склали зброю, а навпаки перейшли до нових, різноманітних, в тому числі й терористичних форм боротьби. В

результаті, період деякої пасивності 1991-1997 рр. змінився різким наступом колумбійських марксистських повстанців на позиції уряду та урядових військ у 1998-2002 рр., завдяки чому фактично виникло дві Колумбії - офіційна й так звана Маркіталія, що контролюється марксистами [31, с.44-49, 165-170]. Причому, терористична тактика партизан Колумбії виявилась масштабною та ефективною. В середньому за 1996-2001 р. тільки на колумбійсько-еквадорському кордоні партизани брали в заручники по 10 іноземців щомісячно [1, с. 286]. В результаті, на думку російської дослідниці Л. Чумакової, ситуація 1998-2002 рр. характеризувалася новим явищем - терористичною герільєю [30, с. 46].

В Перу марксистські повстанці з організації Народний Рух імені Тупака Амару, які в 1992 р. зазнали військову поразку разом зі своїми "колегами" з "Сендеро Луміносо" вимушені були перейти у глибоке підпілля. Частково відновивши свій потенціал, "Амарівці" не повернулися до герильї, а перейшли суто до терористичних заходів.

17 грудня 1996 р. 14 бійців Народного Руху імені Тупака Амару увірвалися в резиденцію японського посла в Лімі, де була організована урочиста вечерея на честь дня народження японського імператора Акіхіто. Відразу ж в заручниках опинилися більше 500 запрошених та членів посольства. "Амарівці" вимагали випустити із в'язниць більше ніж 400 їх однодумців. Однак це могло призвести до того, що всі зусилля уряду перуанського президента Альберто Фухіморі до боротьби з лівими повстанцями виявились марними. Саме тому фактично міжнародну кризу прийшлося вирішувати радикально. 23 квітня 1997 р. підрозділи спеціального призначення перуанської армії здійснили штурм посольства Японії в Лімі. Терористи були вбиті, але ж не всі заручники zostалися живі [5, с. 524].

В 1991-2001 р. почався активний процес переносу терористичної активності існуючих недержавних організацій на міжнародний рівень. Причому саме це явище залишається незрозумілим і досі, так як фактичні ініціатори цього процесу майже невідомі. Скоріше за все "першою ластівкою" на цьому шляху можна вважати вибух ізраїльського посольства в Буенос-Айресі 17 березня 1992 р. Тоді загинуло 29 осіб, а майже 250 отримали важкі поранення. По перших версіях, ініціаторами цього теракту могли бути або "нацистські угруповання", або "марксистські повстанці". Спеціально створена комісія з розслідування цього теракту практично ні до чого не дійшла. Однак наступного дня президент Аргентини Карлос Менем поклав усю відповідальність за цей теракт на "ісламських радикалів" [17, с. 35-37].

Саме з цього можна вважати, що міжнародний тероризм отримав "ісламське" забарвлення. На наш погляд, причиною такої поширеної, навіть серед вчених, думки є кілька факторів. По-перше, автори практично усіх масштабних терористичних актів невідомі й досі. Невідомі тому, що вони практично не захоплені правоохоронними органами країн, де здійснювалися теракти. А саме це не дає підстави для будь-яких звинувачень. По-друге, радикалізація ісламського світу дійсно мала місце. Так, практично всі країни північної Африки опинилися перед загрозою з боку саме ісламських радикальних організацій [4, с. 121-133]. В Алжирі ж з 1992 р. ісламські радикали фактично розгорнули громадянську війну. В Єгипті саме терористи з радикальних ісламських угруповань кілька разів організовували масштабні теракти проти іноземців (вибух автобуса з німецькими туристами в Шарм-а-Шейхі у 1997 р., замах на президента Єгипту Хосні Мубарака в Судані у 1998 р.). Все це призвело до того, що саме Єгипет почав вкрай радикальними методами боротися проти ісламських радикалів та міжнародного тероризму. Ці заходи виявились доволі ефективними [13, с. 8-11; 23, с. 115-125], однак не знайшли розуміння серед політиків держав регіону [2, с. 61].

По-третє, далися в знаки наслідки Афганської війни 1979-1989 рр. В її ході США вимушені були у протиборстві з СРСР за Афганістан зробити ставку на нестандартні заходи боротьби. Саме такими заходами виявились найманці з арабських чи ісламських країн, що воювали проти радянських військ на боці моджахедів. Кожен з них отримував зарплатню щонайменше 1500 доларів на місяць і тому був зацікавлений в цьому джерелі прибутку, через що і воювали такі найманці роками [6, с. 65]. Втім, після 1992 р., коли моджахеди захопили владу в Афганістані, війна теоретично закінчилася. Завдяки цьому, колишні "бійці за віру" почали повертатися у свої країни, де не змогли інтегруватися у мирне життя. А раз так, то саме ці люди виявились дестабілізуючим фактором внутрішнього життя своїх країн, так як поповнювали лави радикальних антиурядових організацій [15, с. 37-42].

Особливо важко в цьому відношенні прийшлося Пакистану. З одного боку, саме ця країна була форпостом боротьби проти "радянської агресії" в Афганістані, так як на території Ісламської республіки розташовувалися табори афганських моджахедів, де й проходили підготовку, в тому числі, й арабські найманці. З іншого боку, значна кількість радикально налаштованих людей і до того ж гарно озброєних (за підрахунками експертів, на руках радикалів в Пакистані - більше 1 млн. автоматів Калашнікова - вдвічі більше чим у всій пакистанській армії) [19, с. 2-9]. Саме це призвело до того, що пакистанське суспільство не минуло

ісламської радикалізації. В цьому випадку єдиним, на думку російських дослідників, стало намагання пакистанського уряду не стільки боротися з радикалами, скільки випроводити їх за межі країни [3, с. 40-44]. В результаті, "міжнародний тероризм" де-факто був забезпечений кадрами.

Одночасно з попереднім явищем у 1991-2001 рр. йшов процес активного виникнення нових терористичних організацій, перш за все, міжнародного характеру. Тут також проглядається декілька причин. В першу чергу, це вкрай негативна з боку ісламських апологетів політика уряду США. Насамперед, фактично після війни в Перській затоці 1991 р. США суттєво закріпилися на Близькому Сході. Це не могло не викликати негативної реакції з боку правовірних мусульман [20, с. 46-47]. По-друге, як і раніше, США підтримували Ізраїль в його боротьбі проти палестинських радикалів. А саме це сприяло ще більшій радикалізації ісламського суспільства, причому тут виникла доволі дивна ситуація - ті країни, які постійно боролися проти ісламських радикалів, почали надавати їм притулок і допомогу. Так, одним зі звинувачень Саддаму Хусейну - лідеру Іраку до 2003 р. - ставилося саме це, хоча прямих доказів такої політики Іраку нема і досі [14, с. 339-414; 22, с. 13-15].

Ще одним з суттєвих факторів стало те, що матеріально тероризм виявився доступним для багатьох. Так, на думку російського дослідника М.Гусева терористичні акти не потребують великих коштів і обходяться в середньому в 10-30 тисяч доларів [8, с. 17-19]. Більше того, багато з існуючих раніше терористичних організацій акумулювали значні фінанси. Наприклад, в організації Абу Нідаля серед трьох підрозділів був спеціальний фінансовий, так як існувала реальна потреба якісно розподіляти 3 млрд. доларів щорічного прибутку від добровільних внесків та активної й успішної терористичної діяльності (отримування викупу за захоплення заручників тощо) [10, с. 228].

Таким чином виникли політичні, ідейні, кадрові та матеріальні умови для створення міжнародних терористичних організацій. Слід зазначити, що головним напрямом діяльності міжнародних терористичних угруповань стала боротьба проти будь-якої гегемонії, а у випадку з організаціями ісламського толку - розбудови гіпотетичної ісламської держави. Щоправда, ця ідея виявилася порочною саме через те, що самі мусульмани різні й лише найбільш радикальні з них могли підтримати її [24, с. 8-9]. До того ж ідея "політичного ісламу" - тобто поширення впливу саме ісламської релігії в світі, виявилася несприятливою на Заході, що в черговий раз прирівняло навіть поміркованих ісламістів до терористів [18, с. 78-86].

Першою і найбільш відомою міжнародною терористичною організацією

стала "Аль-Каїда", яка оформилася в 1992 р. і відразу ж, бійці цієї організації почали протидіяти американським військовим в Сомалі, де отримали перший досвід [1, с. 24; 16, с. 120-124]. А вже 26 лютого 1993 р. пролунав вибух в Всесвітньому торговельному центрі у Нью-Йорку (загинуло 126 людей). Хоча відразу ж був заарештований Тімоті Маквей - виконавч цього теракту, доказів про те, що авторство вибуху належить "Аль-Каїді" не знайшлося (хоча так стверджував сам терорист). Навесні 1994 р. поблизу американської військової бази в Ер-Ріяді був підірваний авто. Загинуло ще кілька десятків американців. За вимогами уряду США, Бен Ладена позбавили саудівського громадянства, що змусило його переселитися до Афганістану, під захист радикального уряду руху Талібан [21, с. 18-24].

Приблизно одночасно з "Аль-Каїдою" в Південно-Східній Азії виникає "Джамаа-Ісламія", яка з самого початку свого існування починає активно співробітничати з організацією Усами Бен Ладена [7, с. 6-8]. Обидві організації в лютому 1998 р. оформляються в так званій "Всесвітній Ісламський фронт боротьби проти євреїв та хрестоносців" [15, с. 42]. А 7 серпня 1998 р. бійці "Всесвітнього ісламського фронту" (фактично члени "Аль-Каїди") підривають американські посольства в Кенії та Танзанії. Держдепартамент США звинуватив в цих акціях саме Бен Ладена та його людей, через що по базам терористів в Афганістані та Судані були завдані ракетні удари [11, с. 370-371]. Щоправда, їх ефективність виявилася нулевою.

Успіхи міжнародної терористичної організації "Аль-Каїда" лише підштовхнули розробку нових терактів проти США. 12 жовтня 2000 р. американський есмінець "Коул" в Перській затоці був атакований катером-камікадзе, результатом чого стала загибель 17 американських військових моряків та фактичне знищення бойового американського корабля [25, с. 43].

На фоні терористичної активності проти США надзвичайно трагічними виявилися вибухи житлових будинків в Росії у 1999 р. 4 вересня в Буйнакскі в результаті вибуху в житловому будинку загинуло 62 людини. 9 вересня в Москві при аналогічному вибуху загинуло 96 та було травмовано 252 людини. І нарешті 16 вересня у Волгодонську також вибухом був знищений житловий будинок, в результаті чого загинуло 19 людей. Проведене слідство довело лише те, що коріння цих терактів треба шукати в Чечні, а його авторами могли бути підлеглі арабського терориста Хаттаба [11, с. 362-363].

Ми особисто не торкалися аспектів так званого чеченського тероризму саме через те, що відомі захоплення бойовиками Шаміля Басаєва 14 червня

1995 р. селища Будьоновське та бійцями Салмана Радужева Кізляра й Первомайського в січні 1996 р. трактувати як терористичні акти одноставно не можна, так як в умовах бойових дій на теренах Чечні ці акції можна класифікувати і як розвідувально-диверсійні. Між тим, трагедії з вибухами житлових будівель в трьох вказаних російських містах показові в аспекті саме теракту і в тому, що задовільних доказів причетності до їх виконання чеченських вояків нема. А це, в свою чергу, дає підстави російській владі прирівнювати чеченських партизан до терористів, як скажімо колумбійській владі так само класифікувати марксистських повстанців. На наш погляд, такі факти в черговий раз свідчать про те, що міжнародний тероризм як явище ще потребує досконального вивчення й класифікації.

Без сумніву зовсім новим по своїй одіозності терактом можна вважати хімічну атаку в токійському метрополітені, здійснену релігійною сектою "Аум синрекьо" в березні 1995 р. Тоді в результаті отруєння заріном загинуло 12 та було госпіталізовано майже 5000 пересічних громадян.

Ця безпрецедентна терористична атака, яка ж до того не мала чіткої цілі (це визнав на суді лідер секти Сьоко Асахара) примусила відомих фахівців з проблем тероризму поглянути на це явище з точки зору його типології. Саме тому український вчений Михайло Требін доводить тезу про багаторізнovidність міжнародного тероризму, згідно застосованих засобів залякування. Через це, тероризм може бути наземним, морським та повітряним. Тероризм може також бути ядерним, біологічним, хімічним, електронним і так далі [28, с. 102-117; 29]. Причому, якщо до рук терористів попаде зброя масового знищення, терористи спробують здійснити свої атаки не тільки в країні проживання, а насамперед в США. Той же Асахара визнав, що його люди готували хімічні атаки в США за допомогою 7 тонн хімічних військових речовин [29].

Таким чином, в умовах переходу світу від біполярного до багатополярного тероризм як суспільне явище перетворився саме на міжнародну проблему. Це стало можливим завдяки фактично імперській політиці з боку США, радикалізації суспільств в країнах, насамперед Азії та Латинської Америки, накопичуванням терористичними організаціями значних матеріальних ресурсів і, що виявляється головним, - виникненням такої міжнародної політичної ситуації, в якій саме терористичні організації змогли заповнити той міжнародний вакуум, який виник внаслідок "холодної війни".

Не викликає сумнівів, що всі без виключення терористичні організації переслідували свої цілі. Найбільш ефективним способом їх досягнути виявилися саме теракти, які при всій міцності державних структур

парировати не було можливості. А раз так, то тероризм став сильною зброєю в руках слабких гравців на міжнародній арені.

Дуже швидко виявилася надзвичайна ефективність терактів, що в свою чергу спонукало терористичні організації до поширення своїх акцій на майже глобальний рівень. А це в свою чергу спонукало до зближення й навіть об'єднання терористичні організації у єдині міжнародні структури на зразок "Всесвітнього Ісламського фронту боротьби проти євреїв та хрестоносців". Щоправда, ідея створення Всесвітнього Ісламського Халіфату сама по собі виявилась дуже абстрактною, а раз так, то саме вона стала психологічною зброєю міжнародного тероризму, яка якщо й не налякала уряди провідних країн світу, то примусила їх серйозно сприймати терористичну загрозу.

Pospelov A. S.

TERRORISM IN THE CONDITIONS OF THE MULTIPOLAR WORLD (1991-2001).

In article are shown terrorism evolution as international political and legal phenomenon in 1991-2001 the reasons of activization of activity of the terrorist organizations and transition of the guerrilla organizations to terrorist methods of struggle reveal. New forms of terrorist activity are analyzed.

Key words: terrorism, terrorism fighting, multipolar world, military-political organization, guerilla warfare.

Поспелов А. С.

ТЕРОРИЗМ В УСЛОВИЯХ МНОГОПОЛЯРНОГО МИРА (1991-2001 гг.).

В статье показана эволюция терроризма как международного политического и правового явления в 1991-2001 гг. Раскрываются причины активизации деятельности террористических организаций и перехода повстанческо-партизанских организаций к террористическим методам борьбы. Анализируются новые формы террористической активности.

Ключевые слова: терроризм, террористическая борьба, многополярный мир, военно-политические организации, партизанская война.

Джерела та література

1. Арас Д. Четвёртая мировая война. Информационно-аналитический справочник по негосударственным военизированным системам. - М.: Астрель, 2003.

2. Беллажи М. Борьба с терроризмом - через диалог цивилизаций и религий // Азия и Африка сегодня. - 2003. - № 4. - С. 60-66.

3. Белокриницкий В. Пакистанский исламизм и Центральная Азия // *Азия и Африка сегодня*. - 2004. - № 9. - С. 40-44.
4. Борисов А. Исламизм в странах Магриба: причины и последствия распространения // *Восток*. - 2004. - № 6. - С. 121-133.
5. *Войны второй половины XX века* / Автор-составитель А.Н. Гордиенко. - Минск: Литература, 1998.
6. Гордьёва Н. Террористы чи захісники віри // *Політика і час*. - 1995. - № 9. - С. 63-69.
7. Гусев М. "Джамаа Исламия" - собрат "Аль-Каиды" в Юго-восточной Азии // *Азия и Африка сегодня*. - 2004. - № 1. - С. 6 - 8.
8. Гусев М. Сколько стоит теракт и откуда террористы берут средства для его осуществления // *Азия и Африка сегодня*. - 2003. - № 12. - С. 17-19.
9. *Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом*. Страсбург, 27 січня 1977 р. // *Збірка договорів Ради Європи*. - К., 2000.
10. Жаринов К.В. *Терроризм и террористы. Исторический справочник*. - Минск: Харвест, 1999.
11. *Известные теракты* / Под ред. Д.В. Нестерова. - М.: Вече, 2003.
12. Кармалитто С., Кондрацкий И. После убийства Раджива Ганди. Вопросы остаются // *Эхо Планеты*. - 1991. - № 23. - С. 14-16.
13. Камлёвская Я. Пример успешного противодействия терроризму // *Азия и Африка сегодня*. - 2004. - № 4. - С. 8 - 11;
14. Криворучко А., Рошупкин В. Багдадский вождь: взлёт и падение. - М., 2008.
15. Кудрявцев А. Арабские "афганцы" // *Азия и Африка сегодня*. - 2003. - № 10. - С. 37-42.
16. Макаров О. Усама Бен Ладен // *Восток*. - 2001. - № 1. - С. 120 - 124.
17. Мартынов Б.Ф., Голубева Е.Е. *Исламский терроризм в странах Западного полушария: вчера и сегодня* // *Латинская Америка*. - 2002. - № 5. - С. 35-37.
18. Мирский Г. "Политический ислам" и западное общество // *Полис*. - 2002. - № 1. - С. 78-86.
19. Москаленко В., Рубина Н. *Афганская трагедия и Пакистан* // *Азия и Африка сегодня*. - 2003. - № 12. - С. 2-9.
20. Муни С. *Международный терроризм и "геостратегические уравнения" в Азии* // *Азия и Африка сегодня*. - 2003. - № 12. - С. 45-50.
21. Набиев З., Арунова А. *Афганистан: как создавалась цитадель международного террора* // *Азия и Африка сегодня*. - 2002. - № 11. - С. 18-24.
22. Ражбадинов М. Был ли Саддам Хуссейн причастен к международному терроризму? // *Азия и Африка сегодня*. - 2003. - № 5. - С. 13-15;
23. Ражбадинов М.З. *Египет 1990-х гг.: политика государства в отношении исламистских движений* // *Восток*. - 2004. - № 4. - С. 115-125.
24. Сикоев Р. *Несостоявшийся Всемирный Халифат* // *Азия и Африка сегодня*. - 2002. - № 11. - С. 8-9.

25. Синай Д. Тенденции мирового морского терроризма // *Азия и Африка сегодня*. - 2005. - № 7. - С. 42-43;
26. Синай Д. Террористические группировки с морским потенциалом // *Азия и Африка сегодня*. - 2005. - № 6. - С. 39-40.
27. Субкоманданте Маркос. Сапатисты против нового мирового порядка. - М.: Галея, 2002.
28. Требін М. Обличча терроризму // *Людина і політика*. - 2003. - № 1. - С. 102-117;
29. Требин М.П. Терроризм в XXI веке. - Минск: Харвест, 2003.
30. Чумакова М.Л. Антитеррористическая стратегия в Колумбии // *Латинская Америка*. - 2002. - № 12. - С. 46 -49.
31. FARC-EP - Революционная Колумбия. История партизанского движения. - М.: Галлея, 2002.

Скрипніченко М. С.

УДК 94(420)"1838/1923"

ВІДСТАВКА ДЖ. МОРЛІ ПІД ЧАС УРЯДОВОЇ КРИЗИ 1914 Р.

У даній статті досліджуються відставка та відхід від політичної діяльності відомого британського політика Джона Морлі. Автор освітлює зовнішньополітичні обставини подій серпня 1914 р., передвоєнну кризу ліберальної партії Великої Британії та філософські виважену паціфістську позицію Дж. Морлі. У ході дослідження автор встановив, що відставка Дж. Морлі була щирим протестом проти мілітаризму Першої світової війни.

Ключові слова: Джон Морлі, політика, лібералізм, Ліберальна партія Великої Британії, відставка, криза, Перша світова війна

Напередодні вступу Великої Британії у Першу світову війну серед англійських політиків, поза межами офіційної діяльності у парламенті, розгорталися цікаві диспути щодо лібералізму. Британський міністр, віконт Крістофер Еддісон (1869-1951), одного разу у відповідь на репліку одного з його колег про те, що коаліційний уряд став би могилою лібералізму, відповів: "Лібералізм вже у могилі". Лібералізм із його багатвіковою історією важко було укласти в могилу, проте криза саме Ліберальної партії Великої Британії лишила її знекровленою на довгі роки.

Кар'єра британського журналіста, політика, історика і мислителя Джона Морлі (1838-1923) завжди розвивалася під величезним впливом його особистих принципів і переконань, які він ставив на перше місце у більшості суперечливих випадків, ігноруючи політичні правила успіху заради власного внутрішнього спокою. Це йому не завадило досягти вражаючих результатів: він став однією з основних фігур руху за самоврядування

25. Синай Д. Тенденции мирового морского терроризма // *Азия и Африка сегодня*. - 2005. - № 7. - С. 42-43;
26. Синай Д. Террористические группировки с морским потенциалом // *Азия и Африка сегодня*. - 2005. - № 6. - С. 39-40.
27. Субкоманданте Маркос. Сапатисты против нового мирового порядка. - М.: Галея, 2002.
28. Требін М. Обличчя тероризму // *Людина і політика*. - 2003. - № 1. - С. 102-117;
29. Требин М.П. Тероризм в XXI веке. - Минск: Харвест, 2003.
30. Чумакова М.Л. Антитеррористическая стратегия в Колумбии // *Латинская Америка*. - 2002. - № 12. - С. 46 -49.
31. FARC-EP - Революционная Колумбия. История партизанского движения. - М.: Галлея, 2002.

Скрипніченко М. С.

УДК 94(420)"1838/1923"

ВІДСТАВКА ДЖ. МОРЛІ ПІД ЧАС УРЯДОВОЇ КРИЗИ 1914 Р.

У даній статті досліджуються відставка та відхід від політичної діяльності відомого британського політика Джона Морлі. Автор освітлює зовнішньополітичні обставини подій серпня 1914 р., передвоєнну кризу ліберальної партії Великої Британії та філософські виважену паціфістську позицію Дж. Морлі. У ході дослідження автор встановив, що відставка Дж. Морлі була щирим протестом проти мілітаризму Першої світової війни.

Ключові слова: Джон Морлі, політика, лібералізм, Ліберальна партія Великої Британії, відставка, криза, Перша світова війна

Напередодні вступу Великої Британії у Першу світову війну серед англійських політиків, поза межами офіційної діяльності у парламенті, розгорталися цікаві диспути щодо лібералізму. Британський міністр, віконт Крістофер Еддісон (1869-1951), одного разу у відповідь на репліку одного з його колег про те, що коаліційний уряд став би могилою лібералізму, відповів: "Лібералізм вже у могилі". Лібералізм із його багатвіковою історією важко було укласти в могилу, проте криза саме Ліберальної партії Великої Британії лишила її знекровленою на довгі роки.

Кар'єра британського журналіста, політика, історика і мислителя Джона Морлі (1838-1923) завжди розвивалася під величезним впливом його особистих принципів і переконань, які він ставив на перше місце у більшості суперечливих випадків, ігноруючи політичні правила успіху заради власного внутрішнього спокою. Це йому не завадило досягти вражаючих результатів: він став однією з основних фігур руху за самоврядування

Ірландії, обіймав перші посади в ірландському і індійському міністерствах, мав вплив на майбутніх британських лібералів. Офіційна політична діяльність Дж. Морлі, відомого пацифіста, завершилася з початком Першої світової війни, коли йому було сімдесят шість років. "Війна і наша участь в ній привели до того, що я відійшов від справ суспільної служби. Світ рушить посеред грізних знамен у нову еру, дуже несхожу на ті часи, на які припала моя доля... Ті, хто відчував, що живе не як в сценічному спектаклі, але як у важкому поході, в якому декотрі битви програно, можуть ще чинити опір будь-якому бунтівному духу ввечері свого дня. Найжорстокішою у світі трагедією у ваше нове століття є блискуча перемога над принципами і правилами століття попереднього, що ви її насилу довели", - писав Дж. Морлі в "Спогадах". Відставка Дж. Морлі у той час не стала несподіванкою, оскільки багато партійних діячів намагалися відійти від активної політики, висловивши цим свою незадоволеність, незгоду з міністрами або сумніви щодо майбутнього успіху; тим більше це можна віднести до Дж. Морлі, якого його друг Джозеф Чемберлен називав "самою незалежною людиною в королівстві".

Результатом спостереження "грізних знамен" передвоєнного світу з подальшим їх аналізом неминуче ставало безрадісне бачення історичної перспективи. Історична перспектива давила політиків безрадістю. Світ змінився, поставивши цим багато політиків у безвихідне становище; ліберали відчували спад, кризу, що настала в суспільстві; вони вважали, що їх політична ідеологія має пройти серйозне випробування. Необхідно було шукати шляхи вирішення старих проблем, до яких із катастрофічною швидкістю додавалися нові. Епоха розквіту лібералізму історично закінчилася в 1914 р. світовою війною. Німеччина першою підставила лібералізм під удар, відмовившись від його принципів заради зовнішньополітичних прагнень. Човен німецького лібералізму пішов на дно; відлуння, як круги водою, розійшлися по всій території Європи, досягнувши кордонів і Великої Британії. Наближалися "темні часи" лібералізму.

У червні-серпні 1914 р. уряд Великої Британії марно намагався виробити єдину лінію політики стосовно до Німеччини, Франції і Росії. Дж. Морлі наполягав на тому, що яким би не був результат війни, Велика Британія і Франція зазнають втрат, оскільки, навіть якщо Німеччина і Австрія будуть переможені, провідне місце в Європі посяде царська Росія. "Чи буде це добре для західної цивілізації? Як мінімум я вважаю, що ні", - стверджував Дж. Морлі.

Дж. Морлі цікавився політичним життям багатьох країн, зокрема Росії. У своїх роботах Дж. Морлі неодноразово давав негативну оцінку і російській політиці, і російській державі зокрема. Дж. Морлі обурювала "уражена

бідністю, уражена різними напастями убогість" царської Росії і кріпацтво, яке сприймалося як природний стан речей, і він був переконаний, що жодне перетинання політичних інтересів Росії і Великої Британії не могло стати в нагоді останньої. Напевно, ця точка зору Дж. Морлі народилася в результаті досліджень військової історії XVIII ст., коли, на його думку, Великій Британії варто було втримуватися від втручання в російську політику, незалежно від того, "...забере Росія собі від Туреччини край між Бугом та Дністром чи ні". У "Житті Річарда Кобдена" він приєднався до думки цього діяча: "Що стосується Росії, то її ставлення до Польщі було жорстоким і несправедливим... Приблизно дев'ятнадцять з двадцяти жителів її були невільниками без жодного цивільного або політичного права; один із двадцяти був дворянином; і польські дворяни були найпустішими, найгоїстичнішими, найнетерпимішими в своїй жорстокості, були самою нелюдською та нехтуючою закони аристократією... Треба... засуджувати Австрію, Пруссію і Росію за беззаконня, грабунки і вбивства". Антагонізм щодо російської держави Романових завжди залишався одним з найбільш незмінних політичних переконань Дж. Морлі. Як згадував сучасник і друг Дж. Морлі, британський юрист та політик Дж. Морган (1876-1955), "у серпні 1914, коли ми всі проголошували Росію новою і могутньою зіркою в небозводі ліберальних сил, він пам'ятав, що Росія не змінюється... Він озирався у минуле, століття тому, і знов, звужуючи круг свого бачення, він озирався у минуле лише семи років тому і бачив англо-російський союз біля витоків усіх бід". Недивно, що Дж. Морлі після багатьох років міркувань так чітко й ясно висловився з приводу одного з союзників Великої Британії, проте реальний стан міжнародних відносин на початку XX ст. дещо відрізнявся від його персональних уявлень.

Суперництво Британської та Російської імперій на Сході в XIX ст. було помітною рисою тогочасних міжнародних відносин. Посилення на зламі XIX - XX ст. російсько-німецьких і англо-німецьких протиріч сприяло послабленню англо-російських протиріч на Сході. Влітку 1906 р. у Петербурзі почалися переговори між Англією і Росією про повне розмежування сфер впливу на Сході. Англо-російська угода 1907 р., яка і була названа Дж. Морганом "семирічним минулим", стала важливим кроком на цьому шляху, заклавши в той же час основу для створення Антанти. При цьому, за словами дослідника англійської зовнішньої політики Жигаліної О.І., "...найбільшого зиску його підписання принесло Англії: вона домоглася хоча й завуальованого, але офіційного визнання Росією свого виняткового контролю над Афганістаном". Після підписання даної угоди англо-російська проблема, як і раніше, була важливою темою

багаточисельних дискусій і політичних дебатів, проте "...на початку ХХ ст. антиросійську тенденцію, що містилася в зовнішньополітичних концепціях представників англо-індійської адміністрації та окремих видатних британських дипломатів і політиків, в умовах загрози британським інтересам, що насувалися з боку Німеччини, неминуче було відсунуто на другий план у зовнішній політиці Англії".

Вважаючи Росію "справжнім агресором" Першої світової війни (як він казав колегам та друзям), Дж. Морлі не зумів, проте, визначити справжніх розмірів агресії Німеччини, коли навесні 1913 р. їздив до Берліна з візитом і, певно, обговорював там проблему морських озброєнь.

Незважаючи на вимушене (через німецьку загрозу) поліпшення двосторонніх відносин Великої Британії і Росії, в обох державах не вгамовувалися занепокоєння і взаємні підозри. Справа полягала не лише в давніх протиріччях, що яскраво виявлялися на Балканах і Сході. Британських політиків "...хвилювала тенденція царизму ухилитися від сутички з Центральними державами. Англія услід за Францією вважала за можливе прийняти виклик німецького блоку. Царський уряд, зі свого боку, підозрював, що Англія не здатна на активну дієву підтримку в разі війни". Подальший розвиток подій виявив, що російські сумніви, щонайменше, були недалеко від правди.

Ще в липні 1914 р. британський уряд розділився на дві протидіючі сили: антивоєнна, до якої і приєднався Дж. Морлі, і провоєнна (пізніше Дж. Морлі наполегливо називатиме цей розкол фатальним). Рішуче розгортання військових дій перших днів серпня 1914 р. - захват Люксембурга, оголошення Німеччиною війни Франції і зволікання Великої Британії, за яке вона трохи не втратила довіру союзників, - коливання британських міністрів, загадкова позиція одного з найвпливовіших лідерів ліберальної партії і тодішнього міністра фінансів Девіда Ллойда Джорджа (1863-1945), яку ніхто не міг зрозуміти, створювали безвихідь, котра змусила Дж. Морлі, як він сам писав у "Споминах", відійти від політики: "Воістину, очевидним було те, що ліберальна партія була розбита вщент і не змогла б виграти вибори, що наближалися, головним чином завдяки самому Ллойд Джорджу. Він знаходився напередодні найбільшої помилки в своєму житті... Нехай він і останні роблять те, що робитимуть... Я не був зобов'язаний своїм рішенням жодній особливій розмові, жодній телеграмі, офіційному повідомленню... Воно було результатом цілого ряду обставин і глибоких роздумів". Якщо політичний діяч Дж. Морлі був не завжди удачливий, то політичний мислитель усякчас правив своє, поринаючи у роздуми над долею ліберальної партії.

На те, що відхід Дж. Морлі від політики напередодні Першої світової війни був обумовлений його принципами та поглядами, вказували пізніше у своїх

спогадах багато визначних сучасників, наприклад, Д. Ллойд Джордж. В радянській історіографії дослідники поставилися до пацифістської позиції Дж. Морлі з недовірям. А.В. Ігнат'єв писав, що "...лідер противників втручання Англії у війну в уряді Асквіта Джон Морлей сам пояснював свою позицію страхом надмірного посилення Росії в разі перемоги"¹⁷ і висміював "миролюбність" Дж. Морлі, а К.Б. Виноградов суворо розкритикував Дж. Морлі, назвавши його найбільш авторитетним міністром-пацифістом, але "марнославним і нерішучим" любителем "фарисейських" фраз. "В його довгій політичній діяльності було багато хитань і відступів... Морлі... звичайно, нічого не зробив, щоб змінити зловісний розвиток подій або хоч би розібратися в тому, що відбувається. Так само мляво і боязко поводився він і гарячими літніми днями 1914 року". Дж. Морлі дійсно не вдалося очолити противників війни, але він, оцінивши тодішню обстановку, просто не збирався цього робити. Ще в ранній роботі "Про компроміс" він позначив свою життєво-філософську позицію щодо навколишнього світу: "Ми повинні розрізняти можливість і необхідність. Лише певні кроки завчасно можливі у даний відрізок часу; але всі ці потенційні завчасності зовсім не мають бути неминуче реалізовані. Чи допускає хтось думку, що людство дістало нагоди з усіх здібностей до винаходу й удосконалення, що будь-коли з'являлися у світі?.. Певна річ, це справжнє божевілля філософського самовдоволення - вважати, що ми дійшли до певного моменту на нашій життєвій дорозі найкоротшим і найлегшим із усіх імовірних шляхів; вважати, що ми не витратили нічого даремно, нічого не втратили, нічого дорогою не знищили жорстоко". Перекоаний в тому, що в політиці потрібно обирати найменше лихо, і в тому, що можливості діяти завжди обмежені, Дж. Морлі не узявся за запобігання війни або навіть просто відродження ліберальної партії, і пацифістське "угруповання Морлі" у ті складні часи так і не стало чимось більшим, ніж невелике коло опозиційних сил.

Вже в понеділок 3 серпня 1914 р. Дж. Морлі склав листа до прем'єр-міністра Герберта Генрі Асквіта (1852-1928) з офіційним проханням відставки. У цьому листі Дж. Морлі послався на нерозв'язні протиріччя з колегами з приводу бачення подальшої політики. "Якщо ми вийдемо з нейтралітету, боюся, протягом двох-трьох днів можуть виникнути доконечні питання, які зробили б мою присутність утомливою перешкодою", - зробив висновок він. Наступного ранку після того, як Дж. Морлі попросив відставки, йому доставили терміновий лист від Г.Асквіта з позначкою "Таємно", зміст якого повністю зводився до відчайдушного заклику: "Мій любий Морлі... Я від щирого серця благаю вас подумати двічі і тричі, і стільки, скільки й

арифметик не зможе злічити, перш ніж ви зробите крок, який підірве уряд і лишить мене в скрутному положенні і майже наодинці". У відповідь, як згадував Дж. Морлі пізніше, він, перервавши свій сніданок, склав листа з найввічливішими перепрошеннями, жалем і компліментами на адресу Г.Асквіта, але із твердою відмовою: "...як можу я благопристойно або корисно посідати в кабінеті день за днем, обговорюючи військові і дипломатичні деталі політики, яку я вважаю помилкою?". У такий спосіб завершилося перебування Дж. Морлі на посаді лорда-голови Таємної ради, яке тривало з 7 листопада 1910 до 5 серпня 1914 р. Після Дж. Морлі одним з провідних членів кабінету став Уільям Лайгон, сьомий граф Бошам (1872-1938), який раніше обіймав цю посаду.

У своїй роботі "Початок війни" Г.Асквіт також вдався до спогадів про відхід Дж. Морлі. "Двоє моїх колег визнали за краще подати у відставку, і мої найнаполегливіші заклики не змогли змінити їх рішення. Одним з них був лорд Морлі, "старійшина" кабінету, єдине, що досі пов'язує нас із героїчним століттям "людей, що боролися з богами". Він із самого початку мого політичного життя був моїм наставником... Я можу правдиво сказати, що з часом... я все більш і більш прив'язувався до нього узами глибокої любові та вдячності. Я відчував, як і всі його колеги, що його розставання з нашими радниками залишить пролом, який ніхто більше заповнити не зможе", - із жалем писав Г.Асквіт про втрату одного з найбільш авторитетних членів уряду. Як і Дж. Морлі в "Меморандумі", він привів повністю текст листа Дж. Морлі від 3 серпня 1914 р. з проханням про відставку, аргументуючи це тим, що цей лист є важливим фактом щодо початку Першої світової війни для Великої Британії.

Незважаючи на те, що підпис Дж. Морлі, поряд із підписами Чарльза Філіпса Тревельяна (1870-1958) і Джона Еліота Бернса (1858-1943), стоїть на документі, в якому Велика Британія оголосила війну Німеччині, він був категорично проти умов, що пропонував до обговорення міністр закордонних справ віконт Едвард Грей Фаллодон (1862-1933) і які потім були викладені в угоді 5 вересня 1914 р.: "Російський, англійський і французький уряди взаємно зобов'язалися не укладати сепаратного миру протягом даної війни. Три уряди погоджуються в тому, що, коли настане час для обговорення умов миру, жоден з союзників не ставитиме мирних умов без попередньої угоди з кожним з інших союзників".

У похилому віці Дж. Морлі з болем сприйняв зміни, що відбувалися в світовій політиці і британському суспільстві у другій половині 1910-х рр., і намагався максимально дистанціюватися від них. Дж. Морган згадував: "Багато зауважень лорда Морлі, якими він ділився зі своїми колегами,

були відбиттям його думок з приводу політики, яка передувала війні і, як він стверджував би, спровокувала її. Це була тема, яку він приймав дуже близько до серця. М-р Ллойд Джордж одного дня сказав мені в Парижі, в травні 1919, що, коли б він не зустрічався з лордом Морлі (що було нечасто), той завжди починав... з умови: "Жодних бесід про останні п'ять років, будь ласка!"

Переконання Дж. Морлі в необхідності мирної і ненасильницької дії на суспільство і політику піддалися справжньому випробуванню в роки Першої світової війни. Дж. Морлі відмовився від участі в політичному житті в 1914 р. так само, як він зробив це під час кризи Ліберальної партії 1898 р., тому навряд чи варто перебільшувати роль антиросійських переконань серед причин, з яких Дж. Морлі пішов з політики в другий, і останній, раз. Невирішене питання про правомірність використання сили в настільки складних історичних обставинах і зміни в моральних пріоритетах, що прийшли з війною, затьмарювали хід міркувань в останніх працях цього ліберального політичного мислителя. Складно судити про необхідність пацифізму (навіть як загальнолюдської цінності), коли на міжнародній арені з'являється сильний агресор, який загрожує добробуту безлічі інших країн. Ця проблема так і залишилася болісною для Дж. Морлі, оскільки в історії вона вічна, а отже, і нерозв'язна. Але для людини, якою був Дж. Морлі, - що відкидає насильницький шлях і щиро, роками вірить у здатність політики мирно вирішити будь-яке питання, - Перша світова війна повинна була стати великою життєвою зневірою. Дж. Морлі в своїх діях був дійсно обмеженим і обставинами, і відведеним на рішення та їхню реалізацію часом. Думка цього політичного діяча щодо історично негативної ролі Росії була загальнонаправленою, він не зумів розпізнати казуальної корисності від союзу західних держав з Росією саме у Першій світовій війні; у передвоєнні роки він не зумів побачити справжньої загрози з боку країн Троїстого союзу. Відставка Дж. Морлі, авторитетного та шанованого діяча вікторіанської та едвардіанської епох, виявилася демонстрацією принципової позиції та була сприйнята його сучасниками як протест не тільки проти Першої світової війни, але й мілітаризму в цілому.

M. Skrypnychenko

THE J. MORLEY'S RESIGNATION DURING THE GOVERNMENT CRISIS OF 1914

In the article the famous British statesman John Morley's resignation and retirement from a public service are studied. The author concentrates on doing the examination of such certain aspects of the theme as the foreign-policy ground in

the days of August 1914, the crisis within the Liberal party of Great Britain at the rise of the First World War, and J. Morley's solid pacifist position well thought-out philosophically. In the course of this investigation the author came to the conclusion that J. Morley's resignation turned out to be a heartfelt protest against the First World War militarism.

Key words: John Morley, politics, Liberalism, the Liberal party of Great Britain, resignation, crisis, the First World War

Скрипниченко М.С.

ОТСТАВКА ДЖ. МОРЛИ ВО ВРЕМЯ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОГО КРИЗИСА 1914 Р.

В данной статье исследуется отставка и уход из политической деятельности известного британского политика Джона Морли. Автор освещает внешнеполитические обстоятельства событий августа 1914 г., предвоенный кризис Либеральной партии Великобритании и философски продуманную пацифистскую позицию Дж. Морли. В ходе исследования автор установила, что отставка Дж. Морли была искренним протестом против милитаризма Первой мировой войны.

Ключевые слова: Джон Морли, политика, либерализм, Либеральная партия Великобритании, отставка, кризис, Первая мировая война

Джерела та література:

1. Addison C. *Four and a half years: a personal diary from June 1914 to January 1919.* - London, 1934. - P. 35.
2. Morley J. *Recollections.* - Vol. 1. - Toronto, 1917. - P. 7-8.
3. Mackintosh A. *From Gladstone to Lloyd George: Parliament in peace and war.* - London, 1921. - P. 255.
4. Masterman C. *Preface // Dodds E. Is liberalism dead? A re-statement and an appeal.* - London, 1920. - P. 9.
5. Morley J. *Memorandum on resignation.* - London, 1928. - P. 6.
6. Morley J. *The life of Richard Cobden.* - Vol. 1. - London, 1908. - P. 111.
7. Morley J. *Burke.* - London, New-York, 1924. - P. 177.
8. Morley J. *The life of Richard Cobden.* - Vol. 1. - London, 1908. - P. 111-112.
9. Morgan J. *John, Viscount Morley: An appreciation and some reminiscences.* - Boston, New York, 1924. - P. 12-13.
10. Жигалина О.И. *Великобритания на Среднем Востоке (XIX - начало XX в.): Анализ внешнеполитических концепций.* - М., 1990. - С. 146.
11. Там же. - С. 147.
12. Morgan J. *Op. cit.* - P. 42.
13. Игнатъев А.В. *Русско-английские отношения накануне Первой мировой войны (1908-1914).* - М., 1962. - С. 175
14. Там же.
15. Morley J. *Memorandum on resignation.* - London, 1928. - P. 20-21.

16. Lloyd George D. *War Memoirs*. - Vol. 1. - London, 1938. - P. 444.
17. Игнатъев А.В. Указ. соч. - С. 227.
18. Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж. - М., 1970. - С. 168.
19. Morley J. *On compromise*. - London, 1923. - P. 63-64.
20. Виноградов К.Б. Указ. соч. - С. 167.
21. From J. Morley to H.H. Asquith. Aug. 3, 1914 // Morley J. *Memorandum on resignation*. - London, 1928. - P. 22.
22. From H.H. Asquith to J. Morley. 3 Aug. 1914, *Midnight* // Morley J. *Memorandum on resignation*. - London, 1928. - P. 29-30.
23. From J. Morley to H.H. Asquith. Aug. 4, 1914 // Morley J. *Memorandum on resignation*. - London, 1928. - P. 31.
24. Asquith H. *The genesis of the war*. - London, New-York, Toronto, Melbourne, 1923. - P. 218-219.
25. Лондон, 23 августа/5 сентября 1914 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. - М., 1952. - С. 425.
26. Morgan J. *Op. cit.* - P. 42.

Усатенко І.А.

УДК 94(100):323.32:929 Валлерстайн "15/19"

КЛАСОУТВОРЕННЯ У КАПІТАЛІСТИЧНІЙ СВІТОЕКОНОМІЦІ У ПОГЛЯДАХ І. ВАЛЛЕРСТАЙНА.

У статті відображено погляди американського соціолога та історика І.Валлерстайна (р.н. 1930) на процеси утворення соціальних класів у капіталістичній світоekonomіці. Характеризуючи головні характерні риси розвитку пролетаріату та буржуазії, він користувався методом світосистемного аналізу.

Ключові слова: І.Валлерстайн, класогенез, капіталістична світоekonomіка, світосистемний аналіз.

Проблема суспільного розшарування у різний час привертала увагу істориків, політекономістів, філософів та громадських діячів. Серед численних теорій класогенезу виділяється оригінальна точка зору відомого американського соціолога та світосистематика Іммануеля Моріса Валлерстайна.

І.Валлерстайн народився 28 вересня 1930 р. в Нью-Йорку. Навчався у Колумбійському університеті, де здобув ступінь доктора філософії у 1959 р. Працював у провідних університетах Сполучених Штатів Америки, де займався спочатку соціологією та африканістикою. У різний час І.Валлерстайн брав участь або очолював міжнародні наукові організації, на зразок Міжнародної соціологічної асоціації чи організованого ним же

16. Lloyd George D. *War Memoirs*. - Vol. 1. - London, 1938. - P. 444.
17. Игнатъев А.В. Указ. соч. - С. 227.
18. Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж. - М., 1970. - С. 168.
19. Morley J. *On compromise*. - London, 1923. - P. 63-64.
20. Виноградов К.Б. Указ. соч. - С. 167.
21. From J. Morley to H.H. Asquith. Aug. 3, 1914 // Morley J. *Memorandum on resignation*. - London, 1928. - P. 22.
22. From H.H. Asquith to J. Morley. 3 Aug. 1914, *Midnight* // Morley J. *Memorandum on resignation*. - London, 1928. - P. 29-30.
23. From J. Morley to H.H. Asquith. Aug. 4, 1914 // Morley J. *Memorandum on resignation*. - London, 1928. - P. 31.
24. Asquith H. *The genesis of the war*. - London, New-York, Toronto, Melbourne, 1923. - P. 218-219.
25. Лондон, 23 августа/5 сентября 1914 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. - М., 1952. - С. 425.
26. Morgan J. *Op. cit.* - P. 42.

Усатенко І.А.

УДК 94(100):323.32:929 Валлерстайн "15/19"

КЛАСОУТВОРЕННЯ У КАПІТАЛІСТИЧНІЙ СВІТОЕКОНОМІЦІ У ПОГЛЯДАХ І. ВАЛЛЕРСТАЙНА.

У статті відображено погляди американського соціолога та історика І.Валлерстайна (р.н. 1930) на процеси утворення соціальних класів у капіталістичній світоekonomіці. Характеризуючи головні характерні риси розвитку пролетаріату та буржуазії, він користувався методом світосистемного аналізу.

Ключові слова: І.Валлерстайн, класогенез, капіталістична світоekonomіка, світосистемний аналіз.

Проблема суспільного розшарування у різний час привертала увагу істориків, політекономістів, філософів та громадських діячів. Серед численних теорій класогенезу виділяється оригінальна точка зору відомого американського соціолога та світосистематика Іммануеля Моріса Валлерстайна.

І.Валлерстайн народився 28 вересня 1930 р. в Нью-Йорку. Навчався у Колумбійському університеті, де здобув ступінь доктора філософії у 1959 р. Працював у провідних університетах Сполучених Штатів Америки, де займався спочатку соціологією та африканістикою. У різний час І.Валлерстайн брав участь або очолював міжнародні наукові організації, на зразок Міжнародної соціологічної асоціації чи організованого ним же

Центра Фернана Броделя по вивченню економік, історичних систем та цивілізацій. Починаючи з 1960-х років вчений зацікавився питаннями загальної теорії соціально-економічного розвитку. І.Валлерстайн вважається автором та упорядником теорії світосистемного аналізу, яка була створена під сильним впливом ідей французького історика Ф.Броделя. [6]

Ідеї американського соціолога щодо історичного розвитку світоєкономік та світосистем спочатку були викладені у ряді статей. Головною працею І.Валлерстайна, яка зробила ці ідеї широко відомими, є трьохтомник "Сучасна світосистема" (1974 - 1989 рр.). Тема світосистемного аналізу отримала розвиток у наступних монографіях автора, наукова творчість якого простягнулася більш ніж на півсторіччя. Вчений вирізняється величезною науковою продуктивністю: ним було опубліковано більше 20 монографій та понад 300 статей. [7]

На думку І.Валлерстайна, проблема класоутворення відіграє важливу роль при дослідженні природи капіталістичних процесів. Зважаючи на запропоновані висновки та розроблену соціологом модель історичного розвитку капіталістичної світоєкономіки, доцільним було б розглянути тему класогенезу у творчості американського вченого, використовуючи інструментарій світосистемного підходу.

Недавні публікації та загальні монографії вченого на зразок: "Раса, нація, клас", написаної разом з Е.Балібаром, "Кінець знайомого світу. Соціологія XXI ст.", та, звичайно ж, розділу книги "Аналіз світових систем та ситуація в сучасному світі" під назвою "Класоутворення в капіталістичній світоєкономіці", допомагають прослідкувати за позицією світосистематика в даному питанні.

Наукова новизна статті полягає у спробі розгляду утворення соціальних страт та формування класових відносин з точки зору світосистемного аналізу І.Валлерстайна.

Завданням даної статті було розглянути описані вченим причини виникнення класової градації, шляхи інституціоналізації головних протидіючих соціальних класів (буржуазії та пролетаріату) та інші процеси, які впливали на формування класової свідомості.

Хоча термін "суспільний клас" був винайдений хронологічно до капіталістичного суспільства (він починає вживатися приблизно з XVI ст.), поняття класу набуло звичного змісту та почало використовуватися по всьому світу саме за умов цієї світоєкономіки.

Вчений пов'язував виникнення класової градації з характерними особливостями капіталізму як світосистеми. На думку І.Валлерстайна, існують три основних елемента капіталістичної світоєкономіки. [1, с. 136]

По-перше, її складовою є єдиний ринок. Капіталізм є єдиним способом виробництва, в якому максимізація виробництва доданої вартості заохочується сама по собі. В будь-яких інших історичних системах одна частина виробленого продукту призначається для споживання, інша відводиться на обмін. При капіталізації виробники заохочуються, перш за все, до примноження мінової вартості. "Заохочення" і "втрата" (у випадку зневажання цим правилом) опосередковується структурою, яка називається "ринком", (який, у розумінні І. Валлерстайна, є структурою з наявністю багатьох політичних, економічних, соціальних і культурних інституцій, а головне, ареною економічної боротьби). При такому визначенні ринку, говорить вчений, здійснюється постійне розширення, яке в дійсності обмежене об'єктивними передумовами, закладеними в системі.[1, с.137]

Другий базовий елемент - існування системи державних структур різного рівня сили (як всередині своїх меж, так і по відношенню до інших елементів світової системи). Державні структури потрібні, перш за все, для того, щоб знешкодити "вільне" функціонування капіталістичного ринку і таким чином підвищити можливості однієї або кількох груп капіталістів отримати на ньому переваги.[9, с.79]

Третій вагомий елемент капіталістичної світоekonomіки - присвоєння доданого продукту, який, в свою чергу, також має поділятися на два, а краще на три рівня. Присвоєння відбувається таким чином, що в процесі експлуатації повинні бути присутні не два стани, а три. Перші, за переконанням І.Валлерстайна, це ті, хто користуються майже усіма плодами привласнення доданої праці та вартості, яка виходить звідси. Мізерний залишок жертвується на потреби наступного проміжного рівня. Проміжний рівень (ідея якого запозичена у К.Маркса) [8, с.636] - це рівень, що має свою частку в експлуатації нижчих по рівню, але розділяє їх долю, тому що сам при цьому є експлуатованим вищим. Така трьохрівнева структура має вагомий стабілізуючий ефект, в той час як дворівнева структура є по суті дезінтегруючою. Ці три рівня, говорить світосистематик, можна при бажанні знову і знов знаходити у всіх інститутах капіталізму: в трьох можливих ролях регіонів у світовій економіці - центру, напівпериферії та периферії; в основній організаційній структурі виробничого процесу (наприклад, запровадження фігури майстра на виробництві); в трьохшаровій моделі розподілу прибутків; в трьохшаровій моделі політичних угруповань (ліві, центр, праві), як на всесвітньому, так і на національному рівнях.[2, с.84]

За умов перманентної боротьби за свою частку доданої вартості, соціальні групи, що стоять на одній сходинці у ланці виробничих відносин

починають об'єднуватися. І.Валлерстайн посилається на соціальних психологів, які стверджують, що індивіди не являються членами тих чи інших класів, доки не визнають себе приналежними до них.

Згідно з поглядами американського мислителя, класи формуються, консолідуються, дезінтегруються або розпадаються, переформуються, знаходячись в процесі постійного руху. [10, с.132]

Вчений пояснює логіку соціальних класів. Саме поступове розуміння спільних інтересів (тобто однакове відношення до власності і управління засобами виробництва і подібних джерел доходу) та побудова деякої організаційної структури чи структур для відстоювання інтересів є необхідним аспектом того, що І.Валлерстайн називає "соціальним торгом". Запозичивши у Ф.Броделя теорію часової тривалості в історичному процесі, автор світосистемного підходу говорить про особливості ведення торгу в коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі.

І.Валлерстайн відкидає традиційну відмінність між суб'єктивним і об'єктивним положеннями класу, оскільки об'єктивне положення класу є реальністю лише настільки, наскільки воно стає суб'єктивною реальністю для групи або груп. Пояснивши короткотермінову логіку класоутворення, І.Валерстайн дає поняття про довгострокове значення класової свідомості. Її розвиток - найбільш зрозумілий шлях до оволодіння владою всередині даної державної структури групою, значно більшою, ніж та, яка є на той момент політичне пануючою. [2, с.84-85]

Перехід від феодалізму до капіталізму відбувається, за думкою соціолога, загалом у межах усієї світосистеми, а не у окремих націях-державах. Тому процес класоутворення також в певній мірі проходить за схожим сценарієм для усіх країн світоєкономіки. Відмінності можуть бути викликані технологічним розвитком, часом входження держав до капіталістичної світоєкономіки (а це значить і включення національного пролетаріату до загальносвітового розподілу праці), тощо.[2, с.86]

Буржуазія першою стала на шлях класової інституціоналізації, ціллю якої було виправити своє проміжне становище в ієрархії між повноправним дворянством та безправним третім класом.

Проблему буржуазії, яку мислитель вбачає у відокремленні буржуазії від політичної влади, було подолано завдяки характерним особливостям пануючої світосистеми. На думку І.Валлерстайна, справа в тому, що динаміка капіталізму першочергово виявляється в економіці, а не в політичних інституціях. Для прикладу І.Валлерстайн розподіляє за статусом представників буржуазії на:

- "нувориші";

- "спочиваючі на лаврах";
- традиційні - тобто ті, що активно виявляють себе на ринку (найчисельніша група).

Процентний склад членів груп варіюється. В моменти економічного спаду процент "нуворишів" та "рантьє" росте, а політична різниця між буржуазією набуває характер протистояння між "прогресивними" та "консервативними" силами. Керуючись визначальним, на його думку, принципом капіталізму, що полягає у заохоченні накопичення капіталу І.Валлерстайн спростовує звичну для марксистів догму про перемогу капіталістів-буржуа над дворянами. Він говорить про те, що останні перетворилися на перших, а ті аристократичні елементи, які не могли звикнутися з новою світоєкономікою просто досить скоро "перевелися".[12]

Така гіпотеза не просто перекреслює загальноприйняті погляди про виникнення буржуазії з середньовічного бюргерства, пов'язані з особливостями європейського міста, але й не пояснює, чому одні феодали перетворювалися в буржуа, а інші ні; чому боротьба за політичні права буржуазії була такою запеклою. Стверджуючи про зв'язок буржуазії в центрі світосистеми з дворянством на периферії, І.Валлерстайн нерідко говорить про роль буржуазії, як про логічне продовження ролі дворянства. На думку дослідника творчості І.Валлерстайна, Г.Завалько, що закидає йому немарксистську направленість, таке світосприйняття американського вченого могло бути викликано його політичними поглядами. Згідно з ними допустимим є розгляд історичного процесу лише під дією злої волі пануючого класу. Тим більше, стан світоєкономіки, при якому усвідомлення власних інтересів та кооперація задля їхнього захисту, здійснюється лише одним класом, досить зручно вписується у викладену історію розвитку капіталізму.[5, с.80]

Буржуазія першою стала на шлях класової інституціоналізації, ціллю якої було не просто виправити своє проміжне правове становище в ієрархії між повноправними аристократами та безправним третім класом, але й захистити власні матеріальні інтереси. Заради цього було створено нову політичну стратегію, яка швидко розповсюдилася по усьому світу та мала на меті захистити пануюче положення буржуазії в суспільстві. Такою пануючої політичною доктриною виявився лібералізм, який одночасно не визнавав ні закоренілості поглядів свого попередника консерватизму, ні войовничості соціалізму. Лібералізм, за твердженням І.Валлерстайна, давав можливість широким масам відчути свою ілюзорну значимість шляхом показового рахування з їхньою думкою, наданням їм обмежених прав тощо. Нова геокультура, а саме таким терміном називає лібералізм американський

світосистематик, займалася на протязі двох століть (а з 1848 р. на правах одноосібного ідейного гегемона) утихомиренням пасіонарності робочого класу, популяризацією буржуазної свідомості та виробництвом того, що І.Валлерстайн називає "міфами ХІХ ст.". [4, с.112]

Прикладом одного з таких міфів є наступне. За переконанням І.Валлерстайна, намір заволодіти владою через теорію парламентського шляху чи методи озброєного повстання мають під собою одну й ту ж наївну віру в демократію. "Саме це, як мені здається, ми маємо на увазі, називаючи Французьку революцію "буржуазно-демократичною". В ХVІІ ст. буржуазія не грала головної ролі в управлінні французькою державою, а в ХІХ ст. - грала. Цей головний зсув трапився як результат розвитку "буржуазної класової свідомості" - говорить І.Валлерстайн. [4, с.115]

Визначивши буржуазію як клас, представники котрого привласнюють додану вартість, не створюючи її самотужки, і частину якої вони направляють на накопичення капіталу, І.Валлерстайн визначає пролетаріат.

Пролетар, на його думку, - це робітник, який уже більше не є селянином (тобто мілким користувачем землі), ні ремісником (тобто мілким користувачем машинного виробництва). Пролетар - це той, хто на ринку може запропонувати лише свою робочу силу. Пролетаріат, таким чином, є таким класом, чії представники поступаються іншим частиною продукту або його вартості, виробленої ними самими. При такому розумінні сутності цього класу І.Валлерстайн не заперечує той факт, що при капіталістичному способі виробництва існують лише буржуа й пролетарі. [3, с.34]

Соціолог торкається феномену бюрократизації, в більшості погоджуючись з класиком марксизму Ф.Енгельсом, який говорив, що "втручання державної влади у суспільні відносини стає тоді в одній площині за іншою зайвим, і само собою засипає. На місце управління особами стає управління речами і керівництво виробничими процесами. Держава не відміняється, вона відмирає". [11, с.225] І.Валлерстайн вважає природнім наслідком капіталістичної світоєкономіки те, що контроль над державною машиною здійснюється за допомогою диференційованого доступу до ресурсів в системі, а виробництво - в більшій мірі для прибутку, ніж для суспільного зиску. Зрештою, автор приходиться до думки, що бюрократизації можна було б уникнути на рівні політичного прийняття рішень в державній структурі в рамках капіталістичної світоєкономіки. [2, с.105]

Досить часто до процесу класоутворення залучаються національні мотиви і це також помічає І.Валлерстайн. Окрім запозиченого терміну "нація-клас", соціолог згадує "етнонаціональну" організаційну форму

мобілізації мас, як ще один метод перевести запал народних мас, який зростає паралельно з класовою свідомістю, в діаметрально протилежне русло. За допомогою етнонаціоналізму, який повністю інституціоналізується в ХХ ст., на думку автора, можна говорити про збереження при владі тих груп, для яких вигідно притуплення класового розуміння стану речей робітниками і для яких така організаційна форма несе загрозу втрати набутих владних, економічних або правових повноважень та переваг.[1, с.107-108]

Отже, з цього, на думку І.Валлерстайна, випливає те, що класи формуються для ведення соціального торгу в короткотерміновому плані і для захоплення влади в довгостроковій перспективі, а потім дезінтегруються в силу свого успіху або досягнення проміжної мети. "Становлення" класу, наскільки перехідним би явищем воно б не було, змінює - в більшій чи меншій мірі - світосистему і таким чином вносить прямий вклад в її історичну еволюцію. Альтернативною організаційною структурою соціальному класу є етнонація. Розвиток етнонаціональних меншин частіше всього призводить до зсувів в положенні привілейованих прошарків і до переструктуруванню розподільчих ліній між етнонаціями.[1, с.112]

Таким чином, аналізуючи процес класогенезу, відомий американський вчений розробив свою гіпотезу інституціоналізації класів, (що в основному торкається антагоністичних - буржуазії та пролетаріату), яка в основному дублює принципи, розроблені марксистами. Дійшовши до висновку про несправедливість капіталізму як світосистеми, І.Валлерстайн наголошує на його особливостях, які, на його думку, зливаючись, стали фундаментом для класоутворення. І.Валлерстайн називає виробництво доданого продукту чи не найважливішою передумовою виникнення соціальних класів. Участь соціальної групи у його присвоєнні (або боротьбі за нього) стала визначальною рисою суспільної градації в капіталістичній світоekonomіці. І.Валлерстайн переконаний у перманентному пригніченому стані робітничого класу. Він стверджує, що на протязі останніх століть історичного процесу, пануючий клас (будь то дворянство чи буржуазія) спеціально створював цілий ряд інституцій для відвернення уваги та сил пролетарів у боротьбі за справедливе розподілення доданого продукту. Такими інститутами могли слугувати етнонаціоналістичні рухи; різноманітні прояви лібералізму, як політичної ідеології; расові доктрини тощо.

У даній статі були розглянуті погляди І.Валлерстайна на причини набуття класової свідомості, методи інституціоналізації класів у капіталістичній світоekonomіці та встановлені критерії розподілу соціуму на класи. Окрему

увагу було приділено баченню І.Валлерстайна ролі механізмів капіталізму (наприклад, ліберальна геокультура), які вплинули на процес становлення соціальних груп, формування класової логіки та боротьбу за перерозподіл матеріальних благ.

Дана тема має перспективу бути дослідженою більш ґрунтовно. Пріоритетними сторонами подальших розвідок у цьому напрямку можуть бути вивчення еволюції поглядів вченого, проведення паралелей між роботами І.Валлерстайна, де так чи інакше зачіпається тема класоутворення, з роботами інших вчених тощо.

Usatenkol.A.

ESTABLISHMENT OF CLASSES IN THE CAPITALIST WORLD ECONOMY BY I. WALLERSTEIN

The article reflects complex problems of the establishment of social classes in the capitalist world-economy according to American sociologist and historical social scientist I.Wallerstein (born 1930).

He is applying the method of world-system analysis to consider the main features of the proletarian and bourgeois classes development.

Key words: *I. Wallerstein, the capitalist world-economy, world-systems analysis, classes genesis.*

Усащенко И.А.

КЛАССОГЕНЕЗ В КАПИТАЛИСТИЧЕСКОЙ МИРОЭКОНОМИКЕ ВО ВЗГЛЯДАХ И.ВАЛЛЕРСТАЙНА

В статье отображены взгляды И.Валлерстайна (род. 1930) - известного американского социолога и историка - на процесс формирования социальных классов в капиталистической мирэкономике. Характеризуя главные отличительные черты развития пролетариата и буржуазии, он использовал и развивал метод миросистемного анализа.

Ключевые слова: *Иммануил Валлерстайн, капиталистическая мирэкономика, миросистемный анализ, центр, периферия, полупериферия, классогенез.*

Джерела та література

1. Балибар Э., Валлерстайн Й. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. - М.:Логос, 2003. - 320 с.
2. Валлерстайн И. Классообразование в капиталистической мирэкономике // Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. - СПб.: Университетская книга, 2001. - 416 с.
- 3.Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века. - М.:Логос, 2003. - 368 с.

4. Валлерстайн И. После либерализма. - М.:УРСС, 2003. - 256 с.
5. Завалько Г. Мировой капитализм глазами И. Валлерстайна // Восток.- 2005. - №.3. - С.40 - 52.
6. Иммануил Морис Валлерстайн // Сайт "Политнаука.Политология в России и мире". <http://www.politnauka.org/person/wallerstein.php>
7. Климовский С. Имануїл Валлерстайн - інший погляд на історію // Сайт "Вперед". <http://www.vpered.wordpress.com>
8. Маркс К., Энгельс Ф. Теория прибавочной стоимости // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. - Изд. 2-е. - Т.26. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. - 703 с.
9. Уоллестейн Й. Общественное развитие или развитие мировой системы? // Вопросы социологии. - 1992. - № 1. - С.77 - 88.
10. Шпакова Р.П. Макс Вебер й Вернер Зомбарт о западноевропейском капитализме. // Социологические исследования. - 1992. - № 12. - С. 126 - 132.
11. Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. - Изд. 2-е. - Т. 19. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. - С.180 - 230.
13. Wallerstein I. The Capitalist World-Economy// <http://www.faculty.rsu.edu/~felwell/Theorists/Wallerstein/WallersteinBooks.htm>

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Демідов А.В.

УДК 94(477) (048)

СТАТУТИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПАРОПЛАВСТВА І ТОРГІВЛІ

У статті здійснюється ретроспективний огляд історії укладання статутної документації Російського товариства пароплавства і торгівлі. Проаналізовано ключові параграфи чотирьох статутів та визначено особливості відносин держави та акціонерних пароплавних компаній.

Ключові слова: Російське товариство пароплавства і торгівлі, статут, статутний капітал, акціонерні компанії, помильна плата.

Розвиток ринкової економіки неминуче пов'язаний з удосконаленням правового регулювання економічних відносин, появою нових організаційно-правових форм підприємництва. Серед них особлива роль належить акціонерним товариствам. Новітня практика доводить наявність суттєвих недоліків та прогалин у регулюванні господарської діяльності акціонерних компаній. Особливого значення при цьому набуває розробка векторів державної політики щодо таких суб'єктів підприємництва. Свідченням вказаної проблеми є недосконалість правових процедур, пов'язаних з укладанням статутів акціонерних товариств.

Дослідження історії розвитку статутної документації Російського товариства пароплавства і торгівлі (далі - РТПіТ) набуває наукового, пізнавального і практичного інтересу. Значною мірою це обумовлено ще й тим, що РТПіТ у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. перетворюється на провідну вітчизняну пароплавну компанію, яка була монополістом на ринку морських перевезень у Чорноморсько-Азовському басейні. Ретроспективний погляд у минуле, ознайомлення з історією розвитку статутної документації компанії допоможе глибше осягнути складні та неоднозначні завдання, що постають перед державою сьогодні. Використовуючи історичний досвід попередніх поколінь, варто науково прогнозувати та вирішувати конкретні проблеми, які виникають перед незалежною українською державою. Отже, вказані обставини потребують комплексного наукового дослідження, що й обумовило вибір проблеми дослідження.

В науковій історичній літературі питання впливу статутної документації

на діяльність акціонерних пароплавних компаній не отримала достатнього висвітлення. Серед вчених ХХ ст. ґрунтовне вивчення статутів РТПіТ здійснив лише приват-доцент фінансового права Новоросійського університету С.І.Іловайський в своїй роботі "Исторический очерк пятидесятилетия учреждения Русского Общества Пароходства и Торговли 1857-1907 гг.". Він з'ясував передумови підписання статутів та провів аналіз основних параграфів документів [24, с. 7]. В радянській та сучасній вітчизняній історіографії публікації з вказаної проблематики не виходили. Тому закономірно існує необхідність розкрити ключові передумови заснування РТПіТ та історію укладання статутної документації товариства.

Поразка Російської імперії у Східній війні змусили Олександра II шукати нові методи впливу на геополітичну ситуацію у Чорноморсько-Азовському басейні. За умовами Паризької мирної угоди 1856 р. Російська і Османська імперії визнавали нейтралітет Чорного моря і обмежували військово-морську присутність лише шістьма паровими катерами для несення сторожової служби. В таких умовах російський уряд змушений був звернути свою увагу на розвиток торгівельного пароплавства у регіоні як альтернативи військово-морського флоту.

У першій половині квітня 1856 р. Олександр II визнав необхідним негайно скласти "Детальну пропозицію про заснування російського пароплавного товариства в Чорному, Азовському, Адріатичному та Середземному морі". Проект товариства розробив великий князь Костянтин Миколайович [4, с. 3; 10, с. 21].

Значну увагу уряд зосередив на розробці статуту товариства. Цей документ визначав принципи роботи акціонерної компанії на території Російської імперії. В ньому чітко регламентувалися права та обов'язки товариства, які дозволяли обходити вимоги російського законодавства [27, с. 56]. Розробка статуту пароплавного товариства була доручена Миколі Андрійовичу Аркасу. Проект було закінчено 15 квітня 1856 р. За цим документом майбутньому товариству планувалося надати значні пільги, що повинно було сприяти залученню вітчизняних інвестицій. Пропонувалось: по-перше, дозволити придбати потрібну кількість пароплавів впродовж перших п'яти років за кордоном без мита; по-друге, дозволити морським військовим офіцерам служити на пароплавах товариства; по-третє, всі товари, перевезені на пароплавах товариства, обкласти пільговими митними тарифами. До статуту додавались карти майбутніх рейсів та проекти прапору, форми одягу і назв пароплавів [24, с. 6].

Комітет міністрів, розглянувши проект статуту, визнав важливість і безперечну користь подібної організації та, розуміючи стратегічні завдання,

які будуть стояти перед майбутнім товариством, віддав перевагу вітчизняним інвесторам. На думку Комітету міністрів, така політика повинна була сприяти руху вітчизняного капіталу і розвивати "внутрішні джерела народного багатства" [7, с. 63]. Враховуючи досвід іноземних пароплавних компаній, які отримували від держави дотації та пільги, уряд зобов'язався підтримувати вітчизняне товариство "всіма можливими для цього коштами" [21, с. 100]. На початку травня Комітетом міністрів було внесено поправки до проекту статуту товариства і повернуто М.А. Аркасу на доопрацювання [20, с. 17].

17 травня 1856 р. М.А. Аркас подав міністру фінансів П.Ф.Броку виправлений проект статуту, проект додаткових статей до нього, три додатки та прохання про створення Імператорського російського товариства пароплавства і торгівлі [20, с. 18]. Усвідомлюючи важливість державних дотацій для майбутнього товариства, М.А. Аркас просив від уряду фінансової допомоги на утримання ліній морських сполучень у відповідності до кількості пройдених миль. Така "помильна" плата повинна була поступово збільшуватись і через п'ять років після заснування становити майже 1,5 млн крб. Кошти на утримання великої пароплавної компанії Комітет міністрів планував виділяти за рахунок скорочення витрат на утримання Чорноморського військового флоту.

У проєкті статуту товариства М.А. Аркас наголошував на необхідності надання пароплавної компанії певних привілеїв, минаючи вимоги російського законодавства. Міністр фінансів у пояснювальній записці підтримав таку пропозицію і запропонував надати правління товариства можливість замовляти пароплави з-за кордону без митного збору на протязі восьми років, а також зобов'язати консулів надавати компанії всебічну допомогу [24, с. 8].

9, 12 та 17 червня 1856 р. Комітет міністрів розпочав обговорення параграфів проекту статуту товариства. Пропозиції, внесені міністром фінансів, були частково враховані та доповнені [6, с. 218].

11 липня 1856 р. перероблений проект статуту був внесений міністром фінансів на розгляд Комітету міністрів. 17-го липня його було розглянуто та внесено нові пропозиції [6, с. 23]. Після внесення змін та доповнень 3 серпня 1856 р. статут РТПіТ було підписано [3, с. 1]. Він заклав організаційні принципи та визначив подальший напрям розвитку товариства.

Документ складався з п'яти частин і налічував 70 параграфів [2, с. 276]. Перша частина "Цілі, обов'язки і права товариства" визначала мету створення компанії. У першому параграфі зазначалося, що товариство створене "Для розвитку торгівлі південного краю Росії і

пароплавних, як торгівельних, так і поштових, сполучень цього краю з Російськими і іноземними портами" [14, с. 2].

РТПіТ принципово відрізнялось від усіх попередніх вітчизняних пароплавних компаній. Незважаючи на значний відсоток держаного капіталу, правління компанії в комерційній діяльності орієнтувалося перш за все на отримання значних прибутків, а не виключно на відстоювання політичних інтересів (про що свідчать параграфи 3 та 7). Кількість пароплавів, їх потужність та доцільність тих чи інших рейсів визначалась дирекцією компанії, спираючись на економічне обґрунтування (вказані параграфи не завжди виконувалися через постійне втручання держави) [14, с. 3].

Статут дозволяв правлінню товариства паралельно з морськими перевезеннями здійснювати і буксирні рейси річками Південний Буг, Дунай, Дніпро та Дон [14, с. 3]. Керівництву товариства передавалися у користування пароплави, пристані, магазини та склади, які до Кримської війни належали Новоросійській експедиції, за погодженням з відомствами, за рахунок яких були збудовані [14, с. 4; 11, с. 5; 12, с. 3]. Для налагодження роботи ліній пароплавного сполучення адміністрація товариства отримала привілеї: дозвіл приймати на службу офіцерів Гірничого та Морського відомств, матросів, машиністів, механіків та фельдшерів; на протязі перших 10 років отримувати "помилъну" плату в повному обсязі (хоча в наступні 10 років вона зменшувалась щорічно на 2 %); з державної скарбниці виділялося кожного року 64 тис. крб на ремонт пароплавів; консулів та представників місцевої адміністрації зобов'язували надавати всебічну підтримку товариству [14, с. 6-10].

Друга частина статуту РТПіТ - "Капітали товариства" - складалась з 7 параграфів та регулювала продаж акцій компанії. Капітал товариства визначався у розмірі 6 млн крб сріблом. Ця сума розподілялася на 20 тис. акцій по 300 крб срібла кожна. З вказаної кількості акцій державі належало 6670 акцій на суму 2000100 крб (тобто понад 30% статутного капіталу) [14, с. 11-15].

Третя частина статуту "Керівництво справами товариства" складалась з 25 параграфів та визначала принципи внутрішньої організації РТПіТ. Після отримання початкового капіталу (з продажі акцій) у розмірі 1,5 млн крб в Петербурзі скликалися збори акціонерів для створення тимчасового правління. Тимчасове правління складалось з шести директорів - 2 від уряду, 2 від акціонерів та 2 засновники товариства (Микола Андрійович Аркас і Микола Олександрович Новосельський). Після обрання директора-розпорядника, адміністрація приступала до придбання пароплавів та налагодження ліній

пароплавного сполучення. За діяльністю створеного правління наглядали акціонери, яким щорічно надавались звіти [14, с. 16-17].

Після реалізації усіх акцій на суму 6 млн крб акціонерами товариства утворювалося постійне правління. Як і тимчасове правління, воно складалося з 6 директорів - 2 від уряду та 4 від акціонерів. Ценз для обрання в директори правління складав 50 акцій [14, с. 18-20]. Контроль за діяльністю постійного правління було покладено на збори акціонерів. Загальні збори акціонерів визначали суму, яку директори могли використовувати без затвердження акціонерів, отримували щорічно звіти про розпорядження, господарчу діяльність та фінансові звіти про капітали компанії. За два тижні до загальних зборів акціонерам надавалась можливість ознайомитись з щорічним звітом [14, с. 21].

Четверта частина статуту "Загальні збори акціонерів" складалася з 16 параграфів. Вона регламентувала правила проведення зборів та умови розподілу прибутків товариства. Справи на розгляд загальних зборів акціонерів вносилися за пропозицією правління. На зборах право голосу мали тільки акціонери, які володіли не менш, ніж 15 акціями (1 голос), 50 акцій давали 2 голоси, а 150 - 3 голоси (кожні 150 наступних акцій давали лише один голос) [14, с. 22-24]. Термін існування товариства не визначався, а ліквідація визнавалася дійсною у випадку, якщо рішення підтримують акціонери, які володіли не менш ніж 3/4 усього капіталу [14, с. 25].

В цілому, параграфи статуту дозволяли адміністрації компанії обходити значну кількість положень російського законодавства та реалізовувати цілі, які були встановлені перед нею - відновлення пароплавного сполучення між портами імперії та розвиток зовнішньої торгівлі на півдні України [18, с. 1].

З вказаних параграфів статуту зрозуміло, що держава надала правлінню товариства унікальні на той час привілеї, які компанія повинна була "відпрацювати". Крім сприяння торгівлі шляхом підтримки безпосереднього зв'язку з різними країнами Чорноморського-Азовського басейну, РТПіТ ще й повинна була на певний час замінити Чорноморський флот [24, с. 6].

Статут РТПіТ був далеким від досконалості і зазнавав постійних редакцій. Його суттєвим недоліком можна вважати відсутність чіткого розподілу повноважень між представниками адміністрації.

Недоліки в статуті товариства призвели до появи внутрішньої документації, яка регулювала діяльність компанії. Так, у 1862 р. був розроблений "Проект влаштування керівництва справами Російського товариства пароплавання і торгівлі". Керівництво акціонерною компанією

було розподілено між директором-розпорядником, правлінням, загальними зборами акціонерів та новоствореною структурою - радою товариства [19, с. 2]. Вказаний проект доповнив параграфи 28-39, 41-57, 63, 64, 65 статуту РТПіТ від 1856 р. Принципові зміни стосувалися правил обрання директора-розпорядника. Були чітко прописані положення про відповідальність директорів за перевищення повноважень, внесення змін до статуту без згоди акціонерів та фінансові зловживання, які спричинять шкоду інтересам компанії [19, с. 4]. Для розширення доступу акціонерів до справ компанії засновано новий відділ - раду товариства. Головними завданнями ради були: затвердження інструкцій директора-розпорядника та плану дій компанії на рік; загальний нагляд за документацією компанії; контроль за діяльністю ревізійної комісії; прийняття рішень, які перевищували повноваження директора; висування на затвердження правління кандидатури директора [19, с. 17].

29 квітня 1874 р. підписано другий статут РТПіТ. Його виникненню передувало злиття РТПіТ з Одеською залізницею. Нове підприємство назвали "Російське товариство пароплавства і торгівлі та Одеської залізниці" [15]. Другий статут складався з чотирьох частин, в яких майже повністю дублювалися попередні документи. Перша та друга частини статуту регулювали діяльність правління РТПіТ у галузі пароплавства та торгівлі, третя стосувалася керівництва залізницею, а четверта частина повністю дублювала "Проект влаштування керівництва справами Російського товариства пароплавства і торгівлі". Суттєвих змін зазнали лінії пароплавного сполучення та принципи розподілу прибутків. З чистого прибутку виділялось перш за все сума на поповнення страхового капіталу у розмірі 5 %, а лише потім на винагородження директорів та акціонерів. Якщо прибутки перевищували 7 %, то залишкову суму розподіляли навпіл між акціонерами та запасним капіталом [15, с. 2-9].

Із загальної кількості параграфів – 97, 32 було присвячено розвитку Одеської залізниці. Дирекція компанії зобов'язувалася нести відповідальність за правильну експлуатацію залізниці та постійно налагоджувати нові лінії. За неналежне виконання взятих на себе обов'язків товариству загрожували штрафи та різноманітні санкції [15, с. 11-15].

Внаслідок злиття компаній РТПіТ та Одеська залізниця в періодичній пресі розпочалось бурхливе обговорення ситуації на ринку перевезень регіону. В 70-х рр. у всій Російській імперії не було приватного підприємства, діяльність якого піддавалась таким жорстким нападам і такій різкій критиці, як діяльність Російського товариства пароплавства і торгівлі. Особливо ці зауваження торкалися отримання компанією "помильної" плати [26, с. 2].

Уряд змушений був відповісти на подібну критику. Такою реакцією стала розробка особливою комісією "Для обговорення питання про продовження виплати товариству "помильної" плати та перегляду самого статуту товариства" третього статуту компанії [13, с. 1]. Проект документу було розроблено та розглянуто в 1875 р. у спеціальній комісії, створеній при міністерстві фінансів, а потім (в 1876 р.) у Комітеті міністрів. Засідання 23, 30 березня носили бурхливий характер - ігнорувати критику на адресу дирекції РТПіТ було неможливо. Затвердження нового статуту було відкладено у зв'язку з початком російсько-турецької війни 1877-1878 рр.

Нові геополітичні реалії та наслідки війни 1877-1878 рр. внесли корективи до параграфів третього статуту РТПіТ, який було затверджено 19 травня 1879 р. Він складався з 82 параграфів та не мав розподілу на частини. Одеську залізницю у 1878 р. від'єднали від РТПіТ та передали товариству "Південно-Західні залізниці", тому в новому статуті не було фрагменту щодо залізничної справи [5, с. 36].

Згідно із статутом, правління товариства зобов'язувалося утримувати шість закордонних ліній пароплавного сполучення. Держава отримала можливість регулювати інтенсивність цих ліній, завдяки праву змінювати суми "помильних" виплат [16, с. 2]. Умови державних перевезень стали жорсткішими. Пошта, чиновники та офіцери на пароплавах РТПіТ перевозилась безкоштовно. Уряд отримав право на огляд всіх пароплавів. Керівництво товариства щорічно надавало на затвердження міністерства фінансів розклад руху пароплавів із зазначенням портів прибуття та часу перебування. Вперше на компанію було покладено відповідальність за збереження вантажу. "Помильну" плату зменшено до 2-х крб за милю і вона надавалася лише за обслуговування іноземних ліній [16, с. 4-8]. Основний капітал збільшено до 10 млн крб. Адміністрація компанії зобов'язалася відрахувати до страхового капіталу 1 млн крб [16, с. 14].

Змінилися і правила обрання директорів. Ценз зменшувався до 25 акцій, а термін перебування на посаді - до трьох років. Суму винагородження директора-розпорядника визначали загальні збори [16, с. 15-17]. Таким чином, статут 1879 р. значно обмежував права і привілеї компанії та відповідав геополітичній стратегії країни. Нововведення дозволяли розширити державний контроль за діяльністю правління РТПіТ.

В кінці 80-х рр. XIX ст. внаслідок зростання конкурентної боротьби на ринку морських перевезень в періодичних виданнях знову піднімається питання про необхідність обмеження прав дирекції РТПіТ. Уряд пішов назустріч представникам торгівельно-промислової буржуазії. 21 січня 1891 р.

було укладено четвертий статут товариства. Для обслуговування рейсів компанія на протязі 15 років зобов'язувалася придбати 10 нових пароплавів тоннажністю в 30 тис. т і середньою швидкістю ходу 22,5 км на годину [9, с. 56]. Суттєвих змін зазнали обов'язкові лінії пароплавних сполучень, було встановлено термін припинення виплат "помильної" плати (31 грудня 1905 р.) та умови подальшої роботи ліній [17, с. 3-11].

Правління компанії повинно було на загальних підставах отримувати всі необхідні для його діяльності землі, а також "не соромитись усіх видів судноплавства, виконувати всі правила та урядові розпорядження із судноплавства" [17, с. 6], проводити морське і річне страхування за власний кошт, видавати грошові займи на перевезення вантажів та припиняти на вимогу міністерства фінансів протиправні дії, які шкодять "інтересам уряду" [17, с. 8-11]. Певні зміни стосувались умов розподілу капіталу. Загальний капітал РТПіТ було розподілено на основний, страховий та запасний. Основний капітал становив 10 млн крб (25 тис. акцій по 500 крб), страховий капітал - 1 млн крб і поділявся на дві частини, запасний капітал утворювався завдяки відрахуванням з прибутків компанії [17, с. 16-17]. В четвертому статуті вперше чітко були прописані зобов'язання керівництва товариства: утримання обов'язкових ліній; перевезення пошти, офіцерів та чиновників; надання пароплавів товариства для державних потреб [17, с. 54].

Таким чином, в результаті затвердження четвертого статуту держава встановила повний контроль за діяльністю правління РТПіТ та поставила компанію в залежність від власних геополітичних інтересів (за новою угодою інтенсифікувалась діяльність Болгарської лінії та відкрилась лінія Феодосія-Поті) [25, с. 135]. У відповідності до потреб часу, уряд вносив до параграфів угоди певні зміни, але до укладання нового статуту це не призвело [1, с. 134]. З 1905 р. адміністрація РТПіТ продовжувала отримувати "помильну" плату, щороку підписуючи з урядом сепаратну угоду про "Умови здобуття права на утримання термінових пароплавних сполучень під Російським прапором на Чорному та Середземному морі" [8, с. 6; 22, с.135; 23, с. 77-86]. Така ситуація негативно впливала на стан компанії. Відсутність впевненості в майбутньому, невизначеність статусу, чітко встановлених обов'язкових ліній призвели до гальмування темпів розвитку комерційної діяльності РТПіТ.

Отже, статuti РТПіТ є важливим джерелом для реконструкції історії компанії. Завдяки ним можна простежити розвиток внутрішньої структури товариства та з'ясувати функції правління, акціонерних зборів, ревізійного комітету та директорів-розпорядників. Аналіз сепаратних угод

демонструє відносини між державою та акціонерним підприємством і доводить залежність останнього. Через надання дотацій та привілеїв уряду вдалося встановити повний контроль над пароплавним підприємством. Однак, варто зазначити, що відносини між урядом, військовим відомством та акціонерними пароплавними товариствами ще чекають на ґрунтовне дослідження.

Demydov.A.V.

STATUTE AS A HISTORICAL SOURCE FOR THE STUDY OF THE HISTORY OF RUSSIAN COMPANY OF SHIPPING AND TRADE

The article is a retrospective overview of the history making statutory documents of the Russian Society of shipping and trade. Four key paragraphs of the statutes and the features of relations between the state and joint stock shipping companies are analyzed in the article.

Keywords: Russian company of shipping and trade, statute, charter, authorized capital, joint stock company, mile fee.

Демидов А.В.

УСТАВЫ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА ПАРОХОДСТВА И ТОРГОВЛИ

В статье осуществляется ретроспективный обзор истории составления уставной документации Российского общества пароходства и торговли. Проанализированы ключевые параграфы четырёх уставов и определены особенности отношений государства и акционерных пароплавных компаний.

Ключевые слова: Российское общество судоходства и торговли, уставы, уставный капитал, акционерные компании, помильная плата.

Джерела та література

1. Російській державний історичний архів (далі РДІА). - Ф.23. - Оп.8. - Спр. 3. - 164 арк.
2. РДІА. - Ф.95. - Оп.19. - Спр.1246. - 279 арк.
3. РДІА. - Ф.107. - Оп.1. - Спр.1. - 2 арк.
4. РДІА. - Ф.107. - Оп.1. - Спр.14. - 7 арк.
5. РДІА. - Ф.107. - Оп.1. - Спр.675. - 49 арк.
6. РДІА. - Ф.410. - Оп.2. - Спр.1246. - 225 арк.
7. РДІА. - Ф.410. - Оп.2. - Спр.1281. - 78 арк.
8. РДІА. - Ф.417. - Оп.1. - Спр.2364. - 7 арк.
9. РДІА. - Ф.1152. - Оп.11. - Спр.551. - 112 арк.
10. Російський державний архів військово-морського флоту (РДАВМФ). - Ф.315. - Оп.1. - Спр.1159. - 49 арк.

11. Державний Архів Одеської області (далі ДАОО). - Ф.1. - Оп.248. - Спр.2806. - 54 арк.
12. ДАОО. - Ф.1. - Оп.248. - Спр.2812. - 9 арк.
13. Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК України). - Ф.692. - Оп.16. - Спр.56. - 14 арк.
14. Устав Высочайше утвержденного Русского Общества Пароходства и Торговли / [сост. Н.А. Аркас, Н.А. Новосельский]. - СП(б)., 1856. - 21 с.
15. Устав Высочайше утвержденного Русского Общества Пароходства и Торговли и Одесской железной дороги / [сост. Н.М. Чихачев]. - СП (б)., 1874. - 80 с.
16. Устав Высочайше утвержденного Русского Общества Пароходства и Торговли / [сост. Н.Ф. Фан-дер-флит]. - СП (б), 1879. - 81 с.
17. Устав Высочайше утвержденного Русского Общества Пароходства и Торговли / [сост. Н.Ф. Фан-дер-флит]. - СП (б), 1891. - 59 с.
18. Аркас Н.А. Об учреждении Русского Общества Пароходства и Торговли / Н.А. Аркас, Н.А. Новосельский. - СП(б)., 1856. - 14 с.
19. Аркас Н.А. Проект устройства управления делами Русского Общества Пароходства и Торговли, одобренный контрольно-совещательным комитетом и представленный на утверждение общего собрания гг. акционеров 4 марта 1862 г. / Н.А. Аркас - СП(б)., 1862. - 31 с.
20. Демідов А.В. Участь М.А. Аркаса в створенні Російського товариства пароплавання і торгівлі / Демідов А.В. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. - Т. 83. - Вип. 70. - 2008. - С. 17 - 19.
21. Денисов А. Генерал-адъютант, адмирал Н.А. Аркас / А. Денисов. - Севастополь, 1887. - 267 с.
22. Еремеев С.И. О новом соглашении правительства с Русским обществом пароходства и торговли / С.И. Еремеев // Русское Судоходство. - 1905. - № 273. - С. 134 - 135;
23. Зубов П.П. Новые условия соискания на содержание срочных пароходных сообщений под русским флагом на Черном и Средиземном море / П.П. Зубов // Русское судоходство. - 1910. - № 341. - С. 77 - 86.
24. Иловайский С.И. Исторический очерк пятидесятилетия учреждения Русского Общества Пароходства и Торговли 1857 - 1907 гг. / С.И. Иловайский. - Одесса, 1907. - С. 357.
25. Лендер Н. Русская летопись / Н. Лендер // Русское судоходство. - 1905. - № 273. - С. 128 - 139.
26. Одесский вестник. - 1875. - № 84.
27. Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России / Л.Е. Шепелев. - Л.: Наука, ленинградское отделение, 1973. - 256 с.

**МЕТРИЧНІ КНИГИ ОЛЕКСАНДРО-НЕВСЬКОЇ ЦЕРКВИ
ІМПЕРАТОРСЬКОГО НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО: СТАТИСТИЧНЕ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧЕ
ТА ІСТОРИЧНО-ДЕМОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Стаття присвячена аналізу метричних книг Олександрo-Невської церкви Імператорського Новоросійського університету. Проведено аналіз статистико-демографічного, історичного й джерелознавчого характеру. Виявлені недостатньо вивчені аспекти метричних книг як історичного джерела.

Ключові слова: метрична книга, Олександрo-Невська церква, Імператорський Новоросійський університет, історичне джерело.

Розширення джерельної бази досліджень шляхом запровадження до наукового обігу нових джерел, вивчення їх інформаційного потенціалу залишається одним із перспективних напрямків розвитку вітчизняної історичної науки. Саме від рівня використання джерельних комплексів значною мірою залежить якість певних історичних досліджень. Особливу групу історичних джерел, що розкривають різні аспекти соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного життя півдня України в цілому та Одеси зокрема становлять метричні книги. З великої кількості метричних книг, що зберігаються в Державному архіві Одеської області об'єктом дослідження було обрано метричні книги Олександрo-Невської церкви Імператорського Новоросійського університету (ІНУ, 1865-1920) з метою визначення репрезентативності їх матеріалів для вивчення історії університету, церкви та міста в цілому за період 1875-1919 рр. Також одним із факторів звернення авторів до метричних книг університетської церкви є 145-річний ювілей з заснування ІНУ та 90-річчя припинення діяльності храму, який впродовж 55 років був духовною складовою університету.

Метричні книги є первісними джерелами реєстрації станової і вікової структури громадянського стану населення України, які було введено в XVII ст. [7, с. 1524]. У вигляді офіційної системи обліку актів громадянського стану метричні книги проіснували до 1920 р., однак у неофіційній формі вони існували й в період СРСР. Особливий, підвищений інтерес до використання метричних книг в історичних дослідженнях спостерігається у вітчизняній науці в останній час [2-3, 9-12], оскільки без історії народонаселення та його повсякденного життя не можна зрозуміти

багатьох аспектів історичного процесу. Аналіз основних напрямків досліджень щодо вивчення метричних книг на сучасному етапі провів О. В. Васик [1].

Метричні книги Олександрівської церкви ІНУ ще не виступали об'єктом наукового дослідження. Під час написання статті при роботі з ними авторами були застосовані комплексні методи обробки їх інформації, що поєднували у собі елементи математики, статистики, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін.

За даними архівної евристики у Державному архіві Одеської області у фонді "Херсонська Духовна Консисторія" (Ф. 37) за період 1875-1920 рр. зберігається 42 метричні книги Олександрівської церкви ІНУ (див. додаток). Три метричні книги (1878, 1881 і 1920 рр.) відсутні. Стверджувати про існування метричної книги 1920 р. нам дає підстави той факт, що церква була закрита 1 травня 1920 р., хоча дискусія про її незакрыття тривали впродовж трьох місяців, включно до серпня 1920 р. [8].

Відомо, що метричні книги велися в трьох екземплярах: перший - робочий або чернетка (вівся під час проведення обрядів, з якого переписувалися дані до двох інших), другий - церковний або парафіяльний (після перевірки благочинного зберігався у храмі), третій - консисторський (складався з книг всіх приходів одного повіту або міста). Виходячи з назви фонду та структури метричних книг слід вважати, що в архіві Одеської області зберігаються переважно екземпляри консисторії (заклад з церковно-адміністративними та судовими функціями, що об'єднував всі приходи одного повіту або міста та підпорядковувався єпархіальному архієрею) [7, с. 1110-1111]. Доля багатьох парафіяльних екземплярів невідома. Раз на рік метричні книги перевірялися у консисторії шляхом порівняння текстів двох екземплярів, що й засвідчував благочинний підписом. Усі члени церковного причту, згідно із законодавством, несли відповідальність за дотримання правил ведення метричних книг [3, с. 15].

Відповідно до указів Синоду 1830-х рр. формуляри метричних книг складалися з трьох частин [3, с. 9]. Треба відмітити, що, наприклад, метричні книги равинату велись окремо по кожному з актових записів і складалися з чотирьох книг (народження, одруження, розлучення, смерть). На відміну від книг равинату в православних метричних книгах частина про розлучення була відсутня, а відмітка про цей акт ставилася на записі про одруження. Отже структура метричних книг Олександрівської церкви ІНУ відповідно до канонів православної церкви складалась з трьох частин:

1. "Про народжених" - де вказувалася дата народження й хрещення, ім'я народженого або охрещеного, імена та стан батьків, їх віросповідання,

імена й стан восприємників, законність або незаконність народження;

2. "Про одружених" - де крім імен й стану молодят та їх батьків, вказувався вік нареченого й нареченої та дані поручителів;

3. "Про смерть" - ім'я, по батькові, прізвище, вік померлого, дата і причина смерті, дата поховання, місце поховання.

159 записів про народжених зберігаються в 39 книгах з 42 (записи про народжених відсутні в книгах 1908, 1914 і 1918 рр.). Треба відмітити, що серед 159 записів про народжених 21 запис про "приєднаних" (хрещених у дорослому віці) до православної церкви представників інших віросповідань із зазначенням їх попередньої конфесійної приналежності. Серед 21 вихреста були представники таких конфесій: іудаїзм (11), лютеранство (2), католицизм (7), старообрядство (1). Відокремлення серед записів актів про народження хрещення іновірців дозволяє підвищити достовірність даних про загальний рівень народжуваності та дослідити процес їх переходу до православ'я.

383 записи про одружених мають місце в 41 книзі з 42 (записи про реєстрацію шлюбів відсутні в книзі 1876 р.) дають можливість відновити деякі демографічні показники: як вікову структуру шлюбів, визначити напрямки шлюбних міграцій мешканців конкретних населених пунктів, відновити історію окремих сімей та встановити особи іноземних гостей, що перебували в місті певний час. Записи про одружених у метричних книгах за період жовтень 1918 - липень 1919 рр. дають підтвердження факту вказаного у звіті О. М. Клітіна [13, арк. 66] про проведення богослужінь у приміщенні Олександро-Невської церкви ІНУ настоятелями церкви Комерційного училища Миколи І [4, арк. 111 зв.-116; 5, арк. 97 зв.-103] і церкви Одеського кадетського корпусу [5, арк. 105-107]. У приміщеннях цих церков були розміщені хворі на тиф, через що проведення богослужіння було неможливим.

Дані про померлих зберігаються в 35 книгах з 42 (реєстрації актів про померлих відсутні в книгах 1890, 1898-1899, 1901, 1911-1912, 1914 рр.). Інформація цих записів дозволяє встановити дату смерті й погребіння та причину смерті. Хоча за визначенням С. Г. Гузенкова встановлення причин природних смертей залишалося на розсуд священнослужителів [3, с. 15]. Завдяки даним цієї частини книг чітко встановлюються дати смерті професорів Новоросійського університету та місце їх поховання.

При записах у всіх трьох частинах обов'язково вказувалися імена настоятеля й диякона, які проводили той чи інший обряд та робили записи у книгах. Матеріали консисторського і парафіяльного діловодства

ревізувались благочинним - особою, призначеною єпархіальним архієреєм керувати церквами кількох парафій, що складали благочинний округ, одним з багатьох обов'язків якого був контроль правильності ведення парафіяльного діловодства та церковного архіву [7, с. 654].

Підписи у метричних книгах Олександро-Невської церкви ІНУ настоятеля й диякона, які здійснювали обряди та засвідчували їх, дають можливість з'ясувати дати діяльності кожного зі священнослужителів. Впродовж п'ятдесяти п'яти років існування церкви її настоятелями були Михайло Карпович Павловський (1865-1875), Олександр Миколайович Кудрявцев (1875-1888), Василь Миронович Войтковський (1888-1903), Олександр Михайлович Клітін (1903-1920). Настоятель церкви також був професором загальної для університету кафедри богослов'я [6, с. 172].

Проблемним полем на даний час є визначення критеріїв, що надавали право громадянам проводити церковні обряди саме в Олександро-Невській церкві ІНУ.

Таким чином, аналіз метричних книг як архівних джерел дає можливість стверджувати, що вони виконували культову, статистико-демографічну, правову та фіскальну функції. Інформація метричних книг дозволяє відстежити історію церков Одеси, частину демографічних рухів населення в період 1875-1919 рр., з'ясувати долю персоналій чи узгодити дату їх народження або смерті, обставини особистого та громадського життя одеситів та гостей міста, деякі факти їх біографії. Простежуючи імена охрещених можна дослідити поширення культу тих чи інших святих в регіоні, а на підставі метричних записів можна дізнатися про традиції хрещення, іменування дитини (що є об'єктом дослідження ономастики). Оскільки у метричних книгах зазначалося віросповідання батьків, то на їх основі можна простежити процес "асиміляції" іновірців. Практика запису восприємників і поручителів надає можливість виявити коло спілкування, неформальних зв'язків одеситів та багато інших фактів їх повсякденного життя.

Безумовно, дані метричних книг Олександро-Невської церкви ІНУ принесуть користь краєзнавцям, біографам, історикам – всім, хто цікавиться історією міста, генеалогією окремих сімей та заслуговують на введення до наукового обігу.

Додаток

Пошукові та статистичні дані метричних книг Олександро-Невської церкви Імператорського Новоросійського університету за 1875-1920 рр.

Рік	Пошукові дані (фонд-опис-справа- аркуші)	Статистичні дані		
		Народжених чол. + жін.=всього	Одру- жених	Померлих чол. + жін.=всього
1875	37-6-61-482-490	2+2=4	3	1+0=1
1876	37-6-87-469-482	4+3=7 (1*)	–	0+1=1
1877	37-6-111-105-114	3+3=6 (2*)	1	1+1=2
1878	книга відсутня	–	–	–
1879	37-11-11-274-283	0+1=1	5	2+0=2
1880	37-12-28-295-304	2+1=3	4	2+0=2
1881	книга відсутня	–	–	–
1882	37-12-55-4-10	3+1=4 (1*)	4	3+0=3
1883	37-12-75-1-14	4+3=7 (1*)	9	5+1=6
1884	37-13-18-184-203	3+3=6	3	2+2=4
1885	37-13-30-1-14	0+5=5 (1*)	2	2+0=2
1886	37-13-69-162-181	1+3=4	6	1+1=2
1887	37-13-93-72-91	1+3=4 (1*)	6	1+0=1
1888	37-13-137-194-204	1+3=4	4	4+0=4
1889	37-13-147-382-401	2+0=2	11	1+1=2
1890	37-13-158-77-88	6+1=7	10	–
1891	37-13-188-64-76	4+0=4 (2*)	11	1+0=1
1892	37-13-206-1-13	5+0=5 (2*)	7	1+0=1
1893	37-13-245-154-163	2+0=2	5	0+1=1
1894	37-13-274-82-93	2+1=3 (1*)	6	1+3=4
1895	37-13-315-152-166	0+8=8	12	2+0=2
1896	37-13-343-65-77	3+1=4 (1*)	9	2+0=2
1897	37-16-13119-132	4+4=8	6	2+0=2
1898	37-13-408-57-68	3+2=5	11	–
1899	37-13-430-5-9, 13-14	1+0=1	8	–
1900	37-13-472-66-78	5+0=5 (1*)	9	1+0=1
1901	37-13-504-125-132	2+1=3	5	–
1902	37-13-525-97-110	5+1=6 (2*)	8	1+0=1
1903	37-13-559-110-121	1+2=3 (2*)	2	0+1=1
1904	37-13-592-82-95	1+1=2	10	2+0=2
1905	37-13-627-93-104	3+1=4 (1*)	10	3+1=4
1906	37-13-689-88-99	0+3=3	8	2+0=2

1907	37-13-714-103-116	2+1=3	7	5+1=6
1908	37-13-748-94-104	-	5	0+1=1
1909	37-13-802-37-48	0+1=1	5	0+1=1
1910	37-13-824-1-16	0+3=3 (1*)	6	3+3=6
1911	37-13-849-1-8	1+1=2	5	-
1912	37-13-882-1-11	0+4=4	7	-
1913	37-13-922-1-14	1+1=2	8	4+1=5
1914	37-13-985-1-6	-	4	-
1915	37-13-1023-1-8	1+0=1 (1*)	3	2+0=2
1916	37-13-1073-1-18	4+1=5	10	4+1=5
1917	37-13-1166-1-18	2+0=2	29	3+1=4
1918	37-13-1220-95-123	-	50	3+3=6
1919	37-13-1230-92-119	5+3=8	59	5+0=5
1920	книга відсутня	-	-	-
	Всього:	88+71=159 (21*)	383	70+25=95

* У тому числі приєднані до православної церкви представники інших віросповідань.

Gelayskov S., Levchenko V.

METRIC BOOKS OF ALEXANDER NEVSKY CHURCH IMPERIAL UNIVERSITY OF NOVOROSSIIYSKAS A HISTORICAL SOURCE: STATISTICAL, SOURCE STUDY AND HISTORICAL DEMOGRAPHIC RESEARCH

The article is devoted to the analyses of metric books of Alexander Nevsky Church Imperial University of Novorossiysk. The analysis of statistical-demographic, historical and source study character is carried out. The understudied aspects of metric books have been found out as the primary source.

Key words: metric book, Alexander Nevsky Church, Imperial University of Novorossiysk, historical source.

Желясков С., Левченко В.

МЕТРИЧЕСКИЕ КНИГИ АЛЕКСАНДРО-НЕВСКОЙ ЦЕРКВИ ИМПЕРАТОРСКОГО НОВОРОССИЙСКОГО УНИВЕРСИТЕТА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК: СТАТИСТИЧЕСКОЕ, ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ И ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Статья посвящена анализу метрических книг Александро-Невской церкви Императорского Новороссийского университета. Проведён анализ статистико-демографического, исторического и источниковедческого

характера. Выявлены недостаточно изученные аспекты метрических книг как исторического источника.

Ключевые слова: метрическая книга, Александро-Невская церковь, Императорский Новороссийский университет, исторический источник.

Джерела та література

1. Васик О. В. Історіографія вивчення метричних книг // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/lipd/2008_3_4/vasik.htm
2. Греки Одеси. Іменний покажчик по метричним книгам Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви - Одеса: Друк, 2000. - Ч. 1: 1800-1831 рр. - 364 с.
3. Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини ХІХ - початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. - Запоріжжя, 2005. - 20 с.
4. ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 13. - Спр. 1220.
5. ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 13. - Спр. 1230.
6. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Исторические записка экстраординарного профессора А. И. Маркевича и Академические списки. - Одесса: Экономическая типография, 1890. - 734 с. + ХС.
7. Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В. Кубійович. - Львів, 1993-1994. - Т. 2-4.
8. Левченко В. В., Левченко Г. С. Александро-Невская церковь Императорского Новороссийского университета: история и судьба // Проблемы славяноведения: сб. научных статей и материалов. - Брянск: РИО БГУ, 2010. - Вып. 12.
9. Лиман І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини ХVІІІ - першої половини ХІХ ст. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. - К., 2001. - Т. 7. - С. 197-211.
10. Реєстр метричних книг архівів України: Кн. 17: 3 колекції Державного архіву Одеської області. Вип. 1: Метричні книги Одеських церков / [Метричні книги православних та римо-католицьких церков, єврейських громад]. - (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники). - К., 2006 // Режим доступу <http://www.archives.gov.ua/Publicat/CD/Metryca-book/Kn-17.php>
11. Реєстр метричних книг архівів України: Кн. 24: 3 колекції Державного архіву Хмельницької області. Вип. 1: Метричні книги римо-католицьких церков / Ідея проекту: О. Качковський. Упорядники: О. Качковський, Т. Урсалова. - К., 2005 [компакт-диск]. - (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники) // Режим доступу <http://www.archives.gov.ua/Publicat/CD/Metryca-book/>
12. Терещук Н. Метрические книги - источниковедческая база по изучению православных греков г. Севастополя (по материалам Государственного архива г. Севастополя). Культурные памятники в мировой культуре: Археологический, исторический и философский аспекты. // Сборник научных трудов. - Севастополь: ЧП Арефьев, 2004. - С. 164-171.

Залєвський В.В.

УДК 97(477):355.48:930"1944"

**МЕМУАРИ УЧАСНИКІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО
ВИВЧЕННЯ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ
(24.01-17.02. 1944)**

Дослідження присвячене аналізу спогадів радянських та німецьких військових як окремого виду історичних джерел до вивчення подій у "котлі" в районі Черкас у січні-лютому 1944 року. Увагу звернено на розбіжності у викладенні подій мемуаристами, проведено співставлення їх бачення з наявною документальною та історіографічною базою. У роботі наводяться німецька та радянська версії щодо втрат Вермахту під час вказаної операції та пояснюються причини їх виникнення та аргументація.

Ключові слова: мемуари, операція, фронт, наступ, "котел", дивізія, блокада.

Наукове вивчення подій на теренах України під час визволення від німецької окупації у 1944 р. на сьогодні є перспективними напрямком, який залишається актуальним для дослідження. З приводу оцінок деяких аспектів Корсунь-Шевченківської операції в історіографії існує кілька протилежних точок зору, тому задля комплексного відтворення подій січня-лютого 1944 р. потрібно залучати якомога більше наявних джерел, важливим компонентом яких є спогади учасників вказаних подій. Варто відзначити, що протягом останніх років з'явилися можливість використання мемуарів з німецького боку, які до сьогодні з різних обставин не були комплексно залучені до наукового обігу. З монографій останніх років, присвячених вказаній проблемі, відмітимо роботи американського фахівця Д. Гланца, шведського історика Н. Цетерлінга, а також російського дослідника І. Мощанського [30, 34, 24]. Однак, попри широке використання архівних матеріалів та залучення значної історіографічної бази, у дослідженнях не на задовільному рівні розроблений мемуарний аспект.

Отже, враховуюче вищезазначене, метою статті є аналіз спогадів радянських та німецьких військових як окремого виду історичних джерел до вивчення подій під час Корсунь-Шевченківської операції в січні-лютого 1944 р.

Джерельну базу роботи складають спогади радянських учасників подій: Г.К. Жукова, А.М. Василєвського, І.С. Конєва, М.Ю. Катукєва, А.Л. Гетмана, М.І. Бірюкова, К.В. Крайнюкова [11, 4, 19, 17, 8, 2]. З німецького боку джерелами виступають спомини Н. фон Белєва, Г. Гудєріана, Е. фон Манштейна, Ф. фон Бока, Ф.В. фон Мєллєнтїна,

Залєвський В.В.

УДК 97(477):355.48:930"1944"

**МЕМУАРИ УЧАСНИКІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО
ВИВЧЕННЯ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ
(24.01-17.02. 1944)**

Дослідження присвячене аналізу спогадів радянських та німецьких військових як окремого виду історичних джерел до вивчення подій у "котлі" в районі Черкас у січні-лютому 1944 року. Увагу звернено на розбіжності у викладенні подій мемуаристами, проведено співставлення їх бачення з наявною документальною та історіографічною базою. У роботі наводяться німецька та радянська версії щодо втрат Вермахту під час вказаної операції та пояснюються причини їх виникнення та аргументація.

Ключові слова: мемуари, операція, фронт, наступ, "котел", дивізія, блокада.

Наукове вивчення подій на теренах України під час визволення від німецької окупації у 1944 р. на сьогодні є перспективними напрямком, який залишається актуальним для дослідження. З приводу оцінок деяких аспектів Корсунь-Шевченківської операції в історіографії існує кілька протилежних точок зору, тому задля комплексного відтворення подій січня-лютого 1944 р. потрібно залучати якомога більше наявних джерел, важливим компонентом яких є спогади учасників вказаних подій. Варто відзначити, що протягом останніх років з'явилися можливість використання мемуарів з німецького боку, які до сьогодні з різних обставин не були комплексно залучені до наукового обігу. З монографій останніх років, присвячених вказаній проблемі, відмітимо роботи американського фахівця Д. Гланца, шведського історика Н. Цетерлінга, а також російського дослідника І. Мощанського [30, 34, 24]. Однак, попри широке використання архівних матеріалів та залучення значної історіографічної бази, у дослідженнях не на задовільному рівні розроблений мемуарний аспект.

Отже, враховуюче вищезазначене, метою статті є аналіз спогадів радянських та німецьких військових як окремого виду історичних джерел до вивчення подій під час Корсунь-Шевченківської операції в січні-лютого 1944 р.

Джерельну базу роботи складають спогади радянських учасників подій: Г.К. Жукова, А.М. Василєвського, І.С. Конєва, М.Ю. Катукєва, А.Л. Гетмана, М.І. Бірюкова, К.В. Крайнюкова [11, 4, 19, 17, 8, 2]. З німецького боку джерелами виступають спомини Н. фон Белєва, Г. Гудеріана, Е. фон Манштейна, Ф. фон Бока, Ф.В. фон Мєллєнтіна,

К. фон Кунова, А. Цвайгера [1, 10, 22, 3, 23, 21, 28]. З радянського боку задля представлення точки зору третьої сторони - союзників Радянського Союзу по антигітлерівській коаліції - до роботи залучені спогади англійського журналіста О. Верта [7].

Історіографічну базу дослідження складають офіційні видання, в яких відображена радянська, сучасна російська та німецька версії операції [14, 15, 5, 27], а також відомості енциклопедій, довідників, та окремих монографій, присвячених вказаним подіям [6, 12, 13, 29, 31, 25, 33, 16].

На початку 1944 р. А. Гітлер, за свідченням його ад'ютанта від Люфтваффе Н. фон Бєлова, був переконаний, що минулий, 1943 рік коштував Червоній Армії великих втрат, й вона не буде в змозі продовжувати активні наступальні дії [1, с. 442]. Але ця думка не знаходить підтвердження у реальному перебігу подій, й у спогадах Г. Гудеріана, на той момент інспектора бронетанкових військ, зафіксовано, що "...1944 рік почався на Східному фронті наполегливими атаками "російських" військ (майже усі німецькі мемуаристи свого противника називали "росіянами" - це виступає не як етнічна ознака, а як збиральний образ для всієї Червоної Армії - В.З.), 24 и 26 січня вони почали брати наші війська у лещата на захід від Черкас, 30 січня завдали удар по нашому плацдарму східніше Кіровограду. Обидва наступу мали успіх" [10, с. 450]. Так один з видатних німецьких генералів Другої світової війни відмітив початок Корсунь-Шевченківської операції. Наступ розпочався 24 січня діями 2-го УФ (І.С. Конєв) та 26 січня просуванням вперед частинами 1-го УФ (М.Ф. Ватутін) проти німецької 8-ї армії (Отто Вєлер). Координував дії фронтів маршал Г.К. Жуков. Стосовно початку операції та її вдалого розвитку в мемуарній та історичній літературі не існує розбіжностей, тому додаткової уваги на це приділяти не варто.

28 січня 1944 р., коли внаслідок успішного наступу війська 1-го та 2-го УФ зустрілися у Звенигородці, був створений "котел", в якому опинилася значна частина німецьких військ [14, с. 65]. Найбільш гостра дискусія після виникла й продовжується до сьогодні з приводу кількості солдат та офіцерів, які опинилися у оточенні, й скільки потім під час спроби його деблокації загинула, потрапила у радянський полон або, навпаки, прорвалася до німецьких військ. Можна стверджувати, що на ці питання сьогодні існує дві версії: радянська та німецька.

Вперше конкретні цифри радянської версії подій були озвучені Б.С. Тєлпуховським: дослідник вказував, що німці у "котлі" налічували до 10 дивізій та 1 бригади загальної кількості близько 65-70 тис. солдат та офіцерів. В подальшому радянська версія була детально викладена

І.С. Конєвим, який отримав звання маршала саме за ліквідацію Корсунь-Шевченківського угруповання. Полководець, базуючись на збірці матеріалів з вивчення досвіду війни (№14, 1945 р. видання), детально вказував номери з'єднань, які опинилися у оточенні [19, с. 107]. Такий опис подій закріплюється у першому багатотомному офіційному радянському виданні у 60-х рр. й продовжується у наступному, відповідно, у 70-х рр. (тільки цифра оточених збільшена до 80 тис. - далі побачимо, з чим це пов'язано). [14, с. 69; 15, с. 73]. В "Энциклопедии Великой Отечественной войны", виданій у 80-х рр. зустрічаємо аналогічні дані [6, с. 369-370]. Базується радянська концепція на матеріалах захоплених штабних німецьких карт та протоколах допитів військовополонених, без публікації цих джерел. Спроба іншої точки зору відкидається як мемуаристами, так й історіографією в цілому й оголошується "буржуазною фальсифікацією". На сьогодні такий підхід не можна вважати задовільним й він потребує критичного осмислення.

Серед сучасних істориків, що в цілому підтримують радянську версію про 10 дивізій, 1 бригаду та 75-80 тис. оточених солдатів та офіцерів, варто відзначити російського фахівця І. Мощанського та американського дослідника Д. Гланца, який на сьогодні є одним з найкращих західних спеціалістів по проблемам Східного фронту [24, с. 19; 30, с. 33]. Підкреслимо, що Д. Гланц опирається здебільшого на радянські дані, майже відсутні посилання на німецькі джерела, тому вважаємо, що основні висновки Девіда Гланца є наслідком гіперболізації джерел однієї сторони без їх співставлення з іншими даними. Позитивними сторонами роботи американського фахівця є суто військовий підхід та аналіз операції без ідеологічного забарвлення, притаманного як радянській, так й німецькій історіографії, а також публікацію джерел (хоча переважно всі вони передруковані з радянських часописів) та списків радянських з'єднань та командирів, які приймали участь у ліквідації оточення. Вищевказане трактування подій є традиційним майже для всього пострадянського простору.

Німецька версія щодо кількості оточених заперечує радянську й стверджує, що до "котлу" потрапили два військові корпуси, які мали у своєму складі тільки 6 дивізій та 1 бригаду. Кількість військових, що потрапили до оточення відповідно дорівнювала приблизно 54 (іноді 60) тис. солдат та офіцерів [22, с. 616]. Головним автором цієї візії слід вважати Е. фон Манштейна, який до березня 1944 р. очолював групу армій "Південь", тому саме з його мемуарів була виведена вищенаведена цифра. Варто відзначити, що спомини німецького фельдмаршала в

радянський час не видавалися, але дуже гостро критикувалися, роблячи посилання на окремі цитати з німецького видання роботи, що не надавало можливості дослідникам всебічно вивчити та опрацювати це джерело. В подальшому версію Е. Манштейна використовували та підтримували усі німецькі мемуаристи. Цікавим джерелом, що на сьогодні можливо залучити до дослідження з німецького боку, та яке доповнює картину подій є збірка аналітичних матеріалів під назвою "Операції оточених сил. Німецький досвід у Росії", яку писали німецькі учасники війни на замовлення американської армії одразу після закінчення Другої світової війни. У цій збірці розписаний склад німецьких сил у "котлі", доводиться твердження про шість дивізій з їх детальним перерахуванням, наводяться карти бойових дій [33, с. 19].

Одним з перших, хто підняв питання невідповідності однієї версії іншій був англійський журналіст О. Верт, який у березні 1944 року відвідав місця боїв, та у своїх спогадах відмітив розходження у викладенні подій, яке відбулося після війни, зазначивши, що якщо стосовно Сталінграду немає дуже контраверсійних поглядів, то з приводу Корсунь-Шевченківської операції, після ознайомлення з обома точками зору, автору самому дуже важно зорієнтуватися та зайняти власну позицію [7, с. 543-544].

Спробу прояснити розбіжності у кількості дивізій, а з ними й у кількості військ у "котлі" здійснив німецький історик П. Карель, який спілкувався з тими військовими, хто пережив цю операцію та від них отримав багато матеріалу особистого характеру, який використав у своїй роботі. Підтверджуючи цифру Е. фон Манштейна про у 56 тис. оточених, дослідник вважає, що однією з помилок І.С. Конєва та його підлеглих стала невірна реєстрація усіх дивізій, які потрапили в оточення, наприклад, 112-я дивізія, яка складалася з "залишків" 3-х інших, у цілях маскуванню позначалася як "корпус Б", чи "група Б", хоча дорівнювала звичайній дивізії за штатом та рівнем озброєння. Також у "котлі" залишилися деякі невеличкі підрозділи (на рівні батальйонів та полків) з інших дивізій. Отже, реєструючи полонених з цих підрозділів "...радянська влада вирішила, що дивізії присутні у повному складі" [16, с. 308]. Важливо додати, що згідно споминам Е. фон Манштейна, не всі тилові частини обох корпусів потрапили до "котлу" [22, с. 616], а враховуючи некомплект особового складу дивізій внаслідок важких бойових дій, можна цілком логічно вивести цифру, яку прийняли німецькі історики. Робота П. Кареля в цілому є достатньо тенденційною та ідеологізованою, але вищенаведені факти підтверджуються даними з інших робіт (наприклад, про "групу Б" [33, с. 19] тощо), тому таке пояснення може бути враховано.

З огляду на вищезазначене виникає чисельна невідповідність - 54-60 тис. оточених згідно німецької версії, та 75-80 тис. згідно радянської. Німецькі автори бачать у цьому лише пропагандистський намір керівництва Радянського Союзу перебільшити свій успіх. Відповідно, радянські та пострадянські вчені, навпаки, наводять думку про навмисне заниження німцями своїх сил, щоб зменшити масштаб катастрофи. Сучасний шведський історик Н. Цеттерлінг на базі комплексного дослідження німецьких архівів доводить, що кількість військ, яка потрапила до оточення дорівнювала приблизно 60 тисяч солдатів й офіцерів [34, с. 277]. Отже, оскільки на сьогодні не існує робіт, які б на базі російських архівів ґрунтовно підтверджували радянську версію щодо кількості оточених, вважаємо німецьку гіпотезу більш переконливою.

Одразу після того, як "котел" був створений, німецьке командування, пам'ятаючи уроки Сталінграду, вже з 1 лютого почало наносити контрудари з метою деблокації своїх військ. Незважаючи на усі спроби, Вермахту не вдалося прорвати навіть зовнішнє кільце оточення. Згідно спогадів учасника подій К. фон Кунова, 3-й танковий корпус просунувся вперед на 13 км. й зупинився у 30 км від "котлу" [21, с. 113]. На думку командуючого групою армій "Південь" Е. фон Манштейна, це було обумовлено несприятливими погодними умовами та незначною кількістю сил, використаних для наступу [22, с. 614-619, 619]. Варто підкреслити, що головний фактор невдач у цьому наступі - погодний є дуже поширеним серед німецьких мемуаристів, адже він зміщує суб'єктивні недоліки командування в об'єктивну площину умов бойових дій. Така гіпотеза не може бути врахована як головна, адже за свідченням І.С. Конєва радянські війська теж дуже сильно потерпали від погоди, й неодноразово лише допомога місцевого населення рятувала у скрутних ситуаціях [19, с. 96-97, 138-139].

З моменту оточення військ противника на початку лютого 1944 р. командування фронтів направило певних зусиль на агітацію та пропаганду серед німців. В радянській "Истории Второй мировой войны" говориться про ефективність таких дій, адже моральний дух оточених зменшувався, особливо підкреслюється, що "...німці стали частіше добровільно здаватися у полон" [15, с. 74]. Цей факт йде всупереч споминам маршала І. Конєва, який, спираючись на журнал бойових дій 2-го Українського фронту, пише, що "...(станом на 7 лютого) у полон здаються одиниці, німці чинять запеклий опір, контратаки не закінчуються. Це явище ще раз підкреслює, що ми воюємо з дуже сильною, впертою та стійкою армією" [19, с. 113]. Про ретельну ідеологічну операцію проти

ворога згадує К.В. Крайнюков, який на той час був членом Військової Ради 1-го УФ. Він стверджує, що до району Корсунь-Шевченківського були відправлені члені Національного комітету "Вільна Німеччина" з намаганням переконати своїх співвітчизників скласти зброю. Літаками скидали листівки оточеним, в ефірі транслювалися промови лідерів антинацистів. Заступник голови комітету та голова "Союзу німецьких офіцерів" генерал Вальтер фон Зейдліц, узятий в полон ще під Сталінградом та після цього погодившись на співпрацю, направив до командирів корпусів у "котлі" та до інших німецьких командирів листи, в яких пропонував скласти зброю [20, с. 118].

Еріх фон Манштейн підтверджує, що він та генерал Ліб (командуючий одного з корпусів, а потім усіма військами під час прориву у "котлі" - В.З.) отримували такий особистий лист, також зазначивши, що листівки, які скидалися оточеним військам не досягли своєї цілі [22, с. 632]. П. Карель, спираючись на свідчення очевидців подій, також каже про те, що солдати та офіцери Вермахту, які слухали радіо або читали листівки комітету, "просто не брали це до уваги", адже "ім'я Зейдліца не було для них достатньо вагомим, щоб серйозно розглядати його пропозиції" [16, с. 317]. Цілковито негативно вчинок В. Зейдліца розцінює колишній командуючий групою армій центр Ф. фон Бок, відзначивши у своєму щоденнику, що це "мабуть перший випадок в історії Пруссії, коли генерал став відвертим зрадником". Єдине, що може хоча б трохи його виправдати - це перенесений нервовий стрес, який генерал пережив під час Сталінграду, що вимусило його піддатися на "більшовицьку пропаганду" [3, с. 498]. 8 лютого оточеним військам був запропонований ультиматум про капітуляцію, але він був відхилений. Важливо відмітити, що оточені німці до останнього вірили в успіх деблокуючого удару. Отже, можна стверджувати, що пропагандистські заходи мали невеликий результат, тому їх перебільшення в радянській літературі не відповідає співставленням з мемуарними джерелами не тільки з німецької, але й з радянської сторін.

11 лютого 1944 р. німці з обох сторін котлу робили спроби пробитися один до одного. Сили деблокуючої 1-ї німецької танкової армії прорвалися до Лисянки. Оточене угруповання в свою чергу у ніч на 12 лютого прорвалися до Шандеровки. Таким чином, відстань між німецькими групами скоротилася до 10-12 км., що стало, за словами І.С. Конєва, "найбільш критичним моментом операції" [19, с. 118]. Стосовно прориву німців до Шандеровки у мемуарній літературі спостерігається конфлікт між двома радянськими полководцями -

Г.К. Жукова та І.С. Конєва, який не знайшов відображення в офіційних виданнях. Прорив відбувся на ділянці 27-ї армії 1-го УФ під командуванням генерала М.Ф. Ватутіна. Г.К. Жуков, який спостерігав та координував за діями обох фронтів по ліквідації оточеного угруповання у останній редакції своїх споминів, відтворений по авторському рукопису у 90-ті роки, пише, що дані по спробах прориву німців раніше ніж до М. Ватутіна потрапили до І. Конєва, який замість того, щоб доложити Г. Жукову та М. Ватутіну про ситуацію особисто, подзвонив Й.В. Сталіну й дав зрозуміти, що операція може провалитися, якщо йому не буде довірено її завершення [11, с. 204].

І.С. Конєв у власних мемуарах заперечує таке викладення подій кажучи, що Г.К. Жуков "у своїх споминах не зовсім точно висвітлив це питання". Мемуарист наводить з посиланням на архівний документ, який не заперечує, що І.С. Конєв відправив інформацію про прорив німців у вигляді щоденного донесення фронту до Ставки, але підкреслює, що Й. Сталін сам його визвав на зв'язок [19, с. 118-120]. Маршал (тоді ще генерал армії) І. Конєв стверджує, що Й. Сталін запропонував йому ввести до складу 2-го УФ війська, які знищували німецьке оточене угруповання, а саме – 27-му армію, й він не був задоволений від такої пропозиції та наполегливо відмовлявся від цього [19, с. 121-122]. Вийшло так, що наполегливість Й. Сталіна перемогла й від Ставки Верховного Головнокомандування поступила у штаби фронтів директива № 220022, згідно якої І.С. Конєв ставав керівником усіх військ, діючих проти курсунського угруповання німців с завданням якомога швидше ліквідувати оточеного ворога. Також згідно документу, 27-ма армія передавалася у оперативне розпорядження 2-го УФ, а Г.К. Жуков знімався з посади спостерігача за діями по ліквідації "котлу" та був направлений координувати дії обох фронтів на зовнішньому фронті оточення з метою не дати німцям пробитися до своїх [11, с. 205; 19, с. 122].

Начальник Генерального штабу Червоної Армії А.М. Василевський у своїх мемуарах цей епізод описує без коментарів, просто констатує факт без будь-якого аналізу [4, с. 358]. В "Истории Второй мировой войны" було зафіксоване, що Ставка це зробила "для зручності керування" [15, с. 75], хоча якраз слід згадати, що головним аргументом І.С. Конєва проти переведення військ до його фронту виступає саме незручності керування військами та необізнаність ситуації на ділянках сусіднього фронту [19, с. 121]. Таким чином, бачимо знов невідповідність офіційної історіографії з свідченнями очевидців подій, що робить спомини І. С. Конєва ще більш цінним джерелом з вивчення вказаного аспекту операції.

Можемо зазначити, що протиріччя у мемуарах Г.К. Жукова й І.С. Конєва стосовно вищенаведеного епізоду з перепідпорядкуванням командування та військ може бути на сьогодні вирішено тільки беручи за основу архівні матеріали, а точніше - повні записи перемовин між штабами фронтів та Ставкою, документація Генштабу тощо, адже повної документальної бази з цього епізоду ще не введено до наукового обігу. Спробу загально висвітити це питання зробив І. Мощанський, вважаючи винним у конфлікті І.С. Конєва, який це зробив через власне "марнолюбство" [24, с. 6-37], але ця версія є не достатньо аргументованою, що дозволяє вважати вказану проблему відкритою.

Після останньої невдалої спроби німецьких військ пробити коридор у "котлі" німецьке командування вирішило надати обом корпусам наказ прориватися у південно-західному напрямку [22, с. 615]. Ця спроба відбулася у ніч з 16 на 17 лютого 1944 р. Детальний опис цих подій дуже яскраво описується у мемуарній та історичній літературі, тому основну увагу звернемо на наслідки та протиріччя у їх оцінках. Згідно усталеній радянської версії, три колони німців (хоча в мемуарній літературі бачимо версію про дві колони [2, с. 86]) фактично не змогли прорватися до своїх військ й були знищені, а всього в "котлі" було вбито 55 тисяч солдат та офіцерів Вермахту, 18 тисяч взяті у полон [15, с. 75]. А.М. Василевський у своїх мемуарах цілком підтримує офіційну версію [4, с. 358]. Ця цифра не відповідає даним, що містяться в першій редакції мемуарів І.С. Конєва, де зафіксовано, що згідно наказу Верховного Головнокомандуючого від 18 лютого 1944 р., за підсумками операції було "...знищено 52 тис. чол., у полон потрапили 11 тис. німецьких військових". Редактори споминів зробили примітку до цього, яка вказує, що в подальшому дані про втрати були переглянуті [19, с. 136].

Варто відзначити, що не завжди самі мемуаристи погоджувалися з офіційними виданнями: наприклад, командуючий 1-ю ТА М.Ю. Катуків у споминах вказує, що незважаючи на те, що майже половина з'єднань його танкової армії приймали участь у операції, у 6-томному виданні про це не було написано [17, с. 290]. Лише після того, як ці події висвітлювали у мемуарах командуючий 11-м Гв.ТК А.Л. Гетман, особисто приймаючи участь у боротьбі на обох фронтах "котлу", ці дані увійшли у нове багатотомне видання [8, с. 165].

Найбільш суперечний момент, який до сьогодні викликає велику кількість дискусій, пов'язаний з кількістю німців, яким вдалося вийти з оточення та з'єднатися зі своїми військами. Радянська версія була однозначною - лише декілька невеличких груп німецьких солдатів та

офіцерів вирвалися та дісталися до своїх військ [15, с. 75]. І.С. Конєв у своїх споминах виступає з більш категоричною оцінкою, стверджуючи, що спілкуючись з командирами військових підрозділів, не отримав жодного доповіді, у якому було зафіксовано прохід німців через позиції радянських військ. Врятування генерала Г. Гілле (обергруппенфюрер, командир дивізії СС "Вікінг") він пояснював таким чином: німецький командир взагалі кинув свої війська, влетівши ще до початку прориву на літаку, або ж перетнув лінію фронту, перевдягнувшись у громадянський одяг [19, с. 134-135]. Така точка зору є значним перебільшенням та зовсім не відповідає дійсності, адже згідно документам генерал Г. Гілле особисто приймав участь у прориві й після важких боїв дійсно з чисельними втратами дивізія СС "Вікінг" та добровільна бригада СС "Валлонія" вирвалися з котлу, за що командири цих підрозділів отримали високі нагороди з рук самого А. Гітлера [29, с. 115-129; 13, с. 92, 106].

М.І. Бірюков пише у споминах, що німцям з першої, лівої колони, яка складалася з есесівців на бронетранспортерах та старших офіцерів й генералів, все ж у невеликій кількості вдалося прорватися [2, с. 87]. Отже, це заперечує викладенню подій у мемуарах командуючого фронтом, але є трохи ближчим до реального стану подій. Треба також сказати, що О. Верт, який прибув до місця подій через декілька днів після закінчення операції та особисто спілкувався з радянськими командирами, наприклад, з майором Камповим, відмітив у своїх мемуарах "деяку схильність до романтизації подій" [7, с. 550]. Вказаний недолік властивий усьому комплексу мемуарних джерел, який торкається вивченню Корсунь-Шевченківської операції.

Німецька версія статистики прориву (як й оточення) докорінно відрізняється від радянської, вони категорично заперечують одна одній. Автором її є знов Ерїх фон Манштейн, який зафіксував, що 17 лютого у 01:25 ночі був встановлений зв'язок з оточеними та усього вирвалися з "котлу" 30-32 тис. солдат та офіцерів, кинувши усю важку зброю, техніку та артилерію [22, с. 616]. Підтримує цю версію Ф. фон Меллентін [23, с. 228], зустрічається така статистика у вищевказаній брошурі з вивчення досвіду війни [33, с. 40], також вона увійшла до фундаментальної роботи К. фон Тіппельскірха з історії Другої світової війни [27, с. 479-480], міститься й у довіднику з історії Вермахту [12, с. 287]. Протириччя з радянською версією можна яскраво побачити, якщо поррахувати, що втрати німців на всьому Східному фронті, згідно статистичних видань дорівнюють цифру менше за увесь лютий 1944 р., аніж за версією

радянських мемуаристів у одному Корсунь-Шевченківському "котлі" за його першу половину [25, с. 717].

Першу спробу аргументовано довести ці дані зробив П. Карель, базуючись на журналі бойових дій 8-ї армії щодо кількості оточених, та на документах начальників штабів оточених корпусів, даних прийомних пунктів, де реєстрували тих, хто вирвався з "котлу". Але враховуючи відсутність посилок на джерела інформації та більш публіцистичний характер самої роботи, фундаментальну доказову базу німецька версія отримала тільки протягом декількох останніх років.

По-перше, з'явилися мемуари німецьких учасників подій, які вирвалися з оточення й на власні очі бачили, що кількість тих, хто дістався своїх військ більша, ніж "декілька груп на чолі з генералами". Корисними та інформативними у цьому плані можуть слугувати спомини К. фон Кунова та А. Цвайгера [21, с. 112-118; 28, с. 34-43]. По-друге, Н. Цеттерлінг та А. Франксон у своїй роботі, на базі первинних архівних документах, а конкретно, не тільки на журналах бойових дій, а на доповіді командуючого 42-м ТК Ф. Матенклотом, на статистичний звіт від 29 лютого тощо, в яких по бойовим підрозділам зафіксований перелік усіх тих, хто вийшов з оточення.

Таким чином, документальна статистика Корсунь-Шевченківського "котлу" з німецького боку виглядає наступним чином: до оточення потрапило до 60 тис. солдатів та офіцерів; на момент прориву 17 лютого їх залишалось 45 тис.; прорвалися 17 лютого: 27703 солдати та офіцери, 1063 "хіві" (російські добровольці, ця проблема, нажаль, взагалі не підіймається в історичній літературі), 7469 солдатів та офіцерів дісталися 3-го ТК та 4161 пораненого було вивезено ще до початку прориву з місця подій на літаках. У підсумку - 40423 німецьких солдатів та офіцерів уникнули смерті, або полону (цифра, навіть більша, аніж у Е. фон Манштейна, він рахував лише тих, хто вийшов зі зброєю у руках та не враховував тилових підрозділів) [34, с. 277-278]. Інший дослідник цієї операції - Д. Неш також наводить у додатках до своєї роботи вказану цифру [32, с. 398]. Втрати німців таким чином дорівнюють 19 тис. загиблих, полонених або зниклих без звістки, тобто майже третина військ, які опинилися у оточенні (втрати військ, які робили спроби деблокації оточення не враховані). У російській "Истории Великой Отечественной войны", виданій у 1998 р. фігурують 2 цифри: як радянського періоду про 55 тис. загиблих та 18 тис. полонених, так й дані Е. фон Манштейна про 32 тис. визволених (зазначимо, що це російське видання з'явилося ще до публікації роботи Н. Цеттерлінга, тому сподіваємось, що в подальшому можуть бути дані скориговані) [5, с. 37].

18 лютого Ставка у наказі підвела підсумки Корсунь-Шевченківської операції, на честь 2-го Українського фронту у Москві був даний салют, але про 1-й УФ не було сказано жодного слова, що за словами Г.К. Жукова "є не пробачною помилкою Верховного. ...Сталін був вельми неправий" [11 с. 207]. Цими словами він, за споминами К. Крайнюкова, відновив історичну справедливість й віддав належне військам 1-го УФ, які теж доклали багато зусиль для розгрому ворога [20, с. 125].

Український історик М.В. Коваль з приводу вказаної операції влучно поставив питання про її ціну [18, с. 105]. На сьогодні є можливість поррахувати радянські втрати у цій операції, що раніше було неможливо - згідно останніх видань вони дорівнюють 80188 бійців та командирів (з них вбитих - 24286) [9, с. 227; 26, с. 2892-293]. Але незважаючи на великі втрати, успіх операції важно переоцінити, особливо у моральному плані. А. Гітлер дуже наполягав на утриманні Корсунь-Шевченківського виступу, тому наслідком його рішення, за словами Ф. фон Меллентіна, "...став новий Сталінград, але масштаби катастрофи на цей раз були менші" [23, с. 226]. Проведення подібної операції було якісно новим кроком у стратегічному мистецтві Червоної Армії, продемонструвавши високі бойові навички та рівень майстерності бійців та командирів.

Роблячи висновок, зазначимо, що Корсунь-Шевченківська операція на сьогодні ще має низку білих плям, які багато років залишалися без висвітлення. На сьогодні зроблено декілька впевнених кроків для подолання усталених стереотипів та просування далі у дослідженні цієї проблеми. Перспектива подальшого вивчення подій січня-лютого у 1944 р. в районі Черкас тісно пов'язана з більш широким та системним використанням потенціалу до сьогодні не на достатньому рівні розробленому комплексу мемуарних джерел, адже цей масив продовжує поповнюватися новими виданнями. Вважаємо, що багато дискусійних моментів можна розв'язати якраз з допомогою мемуарів безпосередніх учасників подій на основі співставлення їх свідчень з іншими документальними даними. Результат такої роботи може бути наступний: змінення на широкому громадському та науковому рівні парадигми сприйняття операції та оптимальний синтез двох контраверсійних точок зору, тобто радянської та німецької, що наблизить дослідників до більш реального відтворення подій, які відбувалися взимку 1944 року на теренах України.

Zalievskiy V. V.

**MEMOIRS OF VETERANS OF THE SECOND WORLD WAR AS A
SOURCE ON STUDYING OF KORSUN-SHEVCHENKOVSKY OPERATION
(24.01 - 17.02. 1944)**

The research provides the analysis of Germans and Soviets memoirs as an independent historical source on studying events in Korsun pocket. In article consider the two points of view about the losses of Wehrmacht and made an attempt to explain a cause of main difference between that figures in historiography. On the base of accessible sources make a conclusion, that German version more documentary proved that Soviet and can be used in further works.

Key words: memoirs, operation, blockade, division, army, front, pocket

Залевский В.В.

**МЕМУАРЫ УЧАСТНИКОВ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ КАК
ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКОВСКОЙ ОПЕРАЦИИ
(24.01-17.02.1944)**

Исследование посвящено анализу воспоминаний советских и немецких военных как отдельного вида исторического источника изучения событий в "котле" в районе Черкасс в январе-феврале 1944 года. Внимание обращено на расхождение в преподнесении событий мемуаристами, проведены соотношения их видения с имеющейся документационной и историографической базой. В работе приводится немецкая и советская версии относительно потерь Вермахта во время указанной операции и объясняется причина их возникновения и аргументации.

Ключевые слова: мемуары, операция, наступление, "котёл", дивизия, блокада.

Джерела та література

1. Белов Н. Я был адъютантом Гитлера. - Смоленск: Русич, 2003. - 528 с.
2. Бирюков Н.И. Трудная наука побеждать. - М.: Воениздат, 1968. - 272 с.
3. Бок Ф. Я стоял у ворот Москвы. Военные дневники 1941-1945. - М.: Яуза, Эксмо, 2006. - 512 с.
4. Василевский А.М. Дело всей жизни. - М: Политиздат, 1978. - 552 с.
5. Великая Отечественная война 1941-1945. Военно-исторические очерки. В 4-х кн. - Т.3 - М.: Наука, 1999. – 501 с.
6. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия /под ред. М.М. Козлова. - М.: Советская энциклопедия, 1985. - 832 с.
7. Верт А. Россия в войне 1941-1945. - М.: Эксмо, 2003. - 746 с.
8. Гетман А.Л. Танки идут на Берлин. - М.: Наука, 1973. - 392 с.
9. Гриф секретности снят. Потери вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах /под ред. Г.Ф. Кривошеева - М.: Воениздат, 1993. - 416 с.

10. Гудериан Г. Воспоминания солдата. - Смоленск: Русич, 1999. - 654 с.
11. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. В 2-х т. - Т.2. - М.: Олма-Пресс, 2002. - 416 с.
12. Залесский К. Вермахт. - М.: Эксмо, Яуза, 2005. - 656 с.
13. Залесский К. СС. Охранные отряды НСДАП. - М.: Эксмо, Яуза, 2005. - 656 с.
14. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. В 6 т. - Т.4. - М.: Воениздат, 1962. - 738 с.
15. История Второй мировой войны. 1939-1945. В 12 т. - Т.8. - М.: Воениздат, 1977. - 529 с.
16. Карель П. Восточный фронт. Книга вторая: Выжженная земля. 1943-1944. - М.: Изографус, Эксмо, 2005. - 432 с.
17. Катюков М.Е. На острие главного удара. - М.: Воениздат, 1974. - 432 с.
18. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. - Україна крізь віки. У 15 т. - Т12. - К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. - 336 с.
19. Конев И.С. Записки командующего фронтом, 1943-1944. - М.: Наука, 1972. - 368 с.
20. Крайнюков К.В. Оружие особого рода. - М.: Мысль, 1984. - 590 с.
21. Кунов К. Свинцовый ливень Восточного фронта. - М.: Яуза-пресс, 2009. - 256 с.
22. Машинтейн Э. Утерянные победы. - М.: АСТ; СПб: Terra Fantastica, 1999. - 896 с.
23. Меллентин Ф.В. Танковые сражения 1939-1945 гг. Боевое применение танков во Второй мировой войне. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. - 303 с.
24. Мощанский И. Элитные силы Рейха. Разгром под Черкассами 24 января-17 февраля 1944 года // Военная летопись. Военно-историческая серия "Армии мира". - Выпуск 7. - М.: ООО "БТВ-МН", 2005. - 69 с.
25. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945. - М.: Изографус, Изд-во Эксмо, 2002. - 800 с.
26. Россия и СССР войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование / под ред. Г. Ф. Кривошеева. - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. - 608 с.
27. Типпельскирх К. История Второй мировой войны. - М.: АСТ, 1999. - 795 с.
28. Цвайгер А., Нойенбуш Х. Кровавое безумие Восточного фронта. - М.: Яуза-пресс, 2009. - 256 с.
29. Butler R. SS-Wiking. The history of the fifth SS divisions 1941-1945. - Spellmount: Amber Books Ltd, 2003. - 192 p.
30. Glantz D., Orenstein H. Battle for the Ukraine: The Korsun'-Shevchenkovskii Operation - L.: Frank Cass, 2003 - 196 p.
31. Jentz T. Panzertruppen. The Complete Guide to the Creation & Combat Employment of Germany's Tank Force. 1943-1945. - Atglen: Schiffer Military History, 1996. - 302 p.

32. Nash D. *Hell's Gate: The Battle of the Cherkassy Pocket January to February 1944* - Southbury: RZM Publishing, 2002. - 390 p.

33. *Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. Pamphlet №. 20-234* - Washington: Department of the Army, 1952. - 74 p.

34. Zetterling N., Frankson A. *The Korsun Pocket. The Encirclement and Breakout of a German Army in the East, 1944*. - Drexel Hill: Casemate Publishers, 2008. - 320 p.

Стрижова І. А.

УДК 351.853(477.74)

СТАТУТИ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЙОГО ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Статтю присвячено розгляду статутів Одеського товариства історії і старожитностей, яке діяло з 1839 р. до початку 20-х років ХХ ст. Кожна чергова редакція статутів була обумовлена змінами функцій і завдань Товариства. Зміст статутів засвідчує орієнтованість установи на вивчення залишків матеріальної культури, їх систематизацію, охорону і збереження.

Ключові слова: статут Товариства, охорона пам'яток, історико-культурна спадщина, археологічні розкопки, наукові розвідки.

Пам'ятки історії та культури - основа спадщини - є найважливішим надбанням суспільства. Кожна нація, держава, етнос оберігають і забезпечують її захист. В Російській імперії ця робота розпочалась з кінця XVIII - початку XIX століття. У цей період представники місцевої влади та наукової еліти розглядали історико-культурні надбання не лише як важливу і необхідну ланку, що єднає минуле з сучасним, а й як необхідний засіб популяризації історії та розвитку культури. Тому закономірністю визнається той факт, що з початку XIX ст. в Російській імперії досить потужним стає рух, спрямований на виявлення пам'яток, їх вивчення і збереження, що обумовило потребу в організації низки громадсько-наукових осередків, які ставили б собі за мету цілеспрямоване вивчення історичного минулого краю.

Питання організації пам'яткоохоронної діяльності Одеським товариством історії і старожитностей має свою історіографію. Історію Товариства, оцінку його діяльності у галузі пам'яткоохоронної справи презентують дослідження С.Заремби, О.Сальцевої, І.Симоненка та В.Хмарського [5, 11, 12, 17]. Проте означені наукові роботи висвітлюють не всі питання, пов'язані з діяльністю установи. Названі автори віддають перевагу проблемам пам'яткознавчого, бібліографічного та археографічного характеру.

32. Nash D. *Hell's Gate: The Battle of the Cherkassy Pocket January to February 1944* - Southbury: RZM Publishing, 2002. - 390 p.

33. *Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. Pamphlet №. 20-234* - Washington: Department of the Army, 1952. - 74 p.

34. Zetterling N., Frankson A. *The Korsun Pocket. The Encirclement and Breakout of a German Army in the East, 1944*. - Drexel Hill: Casemate Publishers, 2008. - 320 p.

Стрижова І. А.

УДК 351.853(477.74)

СТАТУТИ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЙОГО ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Статтю присвячено розгляду статутів Одеського товариства історії і старожитностей, яке діяло з 1839 р. до початку 20-х років ХХ ст. Кожна чергова редакція статутів була обумовлена змінами функцій і завдань Товариства. Зміст статутів засвідчує орієнтованість установи на вивчення залишків матеріальної культури, їх систематизацію, охорону і збереження.

Ключові слова: статут Товариства, охорона пам'яток, історико-культурна спадщина, археологічні розкопки, наукові розвідки.

Пам'ятки історії та культури - основа спадщини - є найважливішим надбанням суспільства. Кожна нація, держава, етнос оберігають і забезпечують її захист. В Російській імперії ця робота розпочалась з кінця XVIII - початку XIX століття. У цей період представники місцевої влади та наукової еліти розглядали історико-культурні надбання не лише як важливу і необхідну ланку, що єднає минуле з сучасним, а й як необхідний засіб популяризації історії та розвитку культури. Тому закономірністю визнається той факт, що з початку XIX ст. в Російській імперії досить потужним стає рух, спрямований на виявлення пам'яток, їх вивчення і збереження, що обумовило потребу в організації низки громадсько-наукових осередків, які ставили б собі за мету цілеспрямоване вивчення історичного минулого краю.

Питання організації пам'яткоохоронної діяльності Одеським товариством історії і старожитностей має свою історіографію. Історію Товариства, оцінку його діяльності у галузі пам'яткоохоронної справи презентують дослідження С.Заремби, О.Сальцевої, І.Симоненка та В.Хмарського [5, 11, 12, 17]. Проте означені наукові роботи висвітлюють не всі питання, пов'язані з діяльністю установи. Названі автори віддають перевагу проблемам пам'яткознавчого, бібліографічного та археографічного характеру.

Розгортанню пам'яткоохоронної справи на півдні України сприяло засноване у 1839 році Одеське товариство історії і старожитностей (далі - Товариство). Одним із основних документів, який регламентував діяльність Товариства, був Статут ("Устав Одесского общества истории и древностей"). Це історичне джерело інформує, в першу чергу, про мету та основні завдання наукової установи. Статут "пережив" п'ять редакцій.

Перший статут прийнято у рік заснування Товариства - 1839 року. А от ініціатива підготовки тексту, яка розпочалася за декілька років до заснування Товариства, належить викладачеві Рішельєвського ліцею, одному з п'яти членів-засновників Товариства - М.Н.Мурзакевичу. В редактуванні Статуту взяли участь чиновник, колишній дипломат М.М.Кир'яков; письменник-богослов О.С.Стурдза; начальник канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора - А.Я.Фабр; попечитель Одеської учбової округи Д.М.Княжевич. Використовуючи своє посадове становище, Д.М.Княжевич у січні 1839 року звернувся до міністра народної освіти по допомогу у питанні заснування Товариства і, відповідно, затвердження Статуту. В листі до міністра йшлося: "Новоросійський край належить до тих небагатьох, що надає багаті жнива для допитливого розуму, який прагне розірвати завісу часу і на основі нечисленних даних зрозуміти минуле. Протягом двох тисяч років край цей був сценою зіткнення різних народів, з яких кожний залишив по собі хоча б деякі сліди, видимі і досі. Зберегти ці пам'ятки сивої давнини, описати і пояснити їх, визначити якого вони часу і значення, і з міркувань про них здобути користь для історії країни, яка становить одну з найбільш квітучих частин любимої нашої вітчизни, - ось мета, яку передбачає собі Товариство" [3, арк.10].

За сприяння М.С.Воронцова 25 березня 1839 року міністр народної освіти, граф С.С.Уваров затвердив Статут Товариства. Головний документ наукової установи складався з семи розділів (63 параграфи): "Про мету і завдання Товариства", "Про склад Товариства", "Про членів-посадовців", "Про почесного президента", "Про збори Товариства", "Про засоби функціонування Товариства", "Про права Товариства". Щодо основної мети в Статуті було зазначено: "... товариство засновується для розповсюдження історичних та археологічних відомостей про Південну Росію, переважно Новоросійський край і Бессарабію". Автори Статуту визначили шість основних завдань: "а) збирати, описувати і зберігати всі залишки давнини (підкреслення наше - авт.), які відкриватимуться у Південній Росії або стосуватимуться її; б) зайнятись пошуком, розбором і поясненням документів і актів, що стосуються історії

зазначеного краю; в) піддавати критичному дослідженню свідчення древніх авторів про його місцевості і визначні місця, знаходити сліди їх у теперішньому часі; г) готувати запаси для майбутньої історії краю збиранням вірних відомостей про теперішній його стан щодо географії і статистики; д) розглядати твори російською й іноземними мовами, які мають той самий предмет, і визначати рівень їх вірогідності; е) видавати результати своїх занять у друкованому вигляді для широкого загалу" [13, с. 1-2]. Як бачимо, перше завдання фіксує орієнтованість Товариства на організацію пам'яткоохоронної діяльності.

Організацію діяльності наукової установи обумовлено змістом 42 параграфу розділу "Про засоби Товариства": "у разі необхідності місцевого дослідження будь-яких пам'яток, або важливих в археологічному відношенні відкриттів, Товариство доручає такі дослідження дійсним членам та кореспондентам на місцях..." [13, с. 11-12]. З цитованого виходить, що пам'яткоохоронною діяльністю в Товаристві опікувалися безпосередньо ті співробітники, які мали вільний і постійний доступ до стародавніх споруд. Про охорону історико-культурної спадщини йшлося й у розділі "Про збори Товариства". Так, в параграфі 47 наголошувалось: "...якщо Товариство отримає відомості, що який-небудь стародавній пам'ятник, який знаходиться в межах Південної Росії, піддається руйнуванню, чи то з причин нехтування, чи то з причин відсутності засобів для підтримки, то воно, або власним коштом, поставить собі за обов'язок прийняти його під свій контроль, або має клопотати про допомогу і сприяння, де потрібно, через своїх представників" [13, с. 13-14]. Такий підхід до організації роботи Товариства сприяв тотальному контролю за станом, рівнем збереженості стародавніх пам'яток; визначав загальну стратегію діяльності Товариства.

З часом, у відповідності до набутого досвіду, виникла потреба удосконалення Статуту. У щорічному звіті за 1841-1842 роки було чітко визначено мотивацію до прийняття нової редакції Статуту. В першу чергу постала потреба зміни статусу Товариства. У звіті акцентовано на наступному: "...з часу заснування Товариство одержало такі права і пільги, які мали призвести до розширення його діяльності" [7, с. 11]. В цитованому йшлося про урядову субсидію, покровительство спадкоємця престолу і дозвіл на проведення безперешкодних розкопок на казенних землях в південному регіоні.

1842 року затверджено другу редакцію Статуту, який значно збільшив свій обсяг у порівнянні з попереднім - десять розділів склалися з 98 параграфів. Мета Товариства не змінювалась. У першому параграфі

відзначено високий рівень опікунства над Товариством. Такий акцент констатував безпосередню причетність імператора до пам'яткоохоронних справ і його особистий контроль за їх реалізацією. У розділі "Про права Товариства" йшлося про набути ним пільгу. Йшлося про право Товариства на здійснення археологічних розвідок територією всієї Південної Росії (на казенних землях з дозволу місцевого керівництва, а на приватних - з дозволу власників) [14, с. 28]. Зміни внесені і до розділу про джерела фінансування установи: акцентовано на призначенні урядової субсидії, яка і стала для Товариства основним джерелом до активізації пам'яткоохоронної роботи [9, с. 934]. Означена редакція Статуту Товариства забезпечила його функціонування упродовж трьох наступних десятиліть.

Наприкінці 60-х років XIX ст. виникла потреба чергової редакції Статуту. Для цього створено комісію у наступному складі: М.Н.Мурзакевич (секретар), В.Н.Юргевич, М.А.Аркас (дійсні члени), М.Ф.Шугуров (кореспондент). Комісія представила проект, в якому були наявні зміни і доповнення пам'яткоохоронного спрямування: Товариство набуло статус імператорського; запроваджувалася посада директора для Одеського та Феодосійського музеїв, якої до цього часу не існувало [8, с. 14].

Третю редакцію Статуту затверджено 7 липня 1873 року [10, с. 16]. Структурних змін вона не передбачала. В першому параграфі розділу "Про мету Товариства" з'явилося одне доповнення: поширення зони наукових розвідок, долучення до неї східного узбережжя Чорного моря [15, с. 1]. У розділі "Про посадові особи" визначено обов'язки директорів музеїв: збирати історико-культурні пам'ятки, піддавати їх систематизації, науковій обробці й опису [12, с. 6-7]. Доповненням до цього виступає 70 параграф розділу "Про права Товариства", де зазначалося: "...всі старожитності, знайдені в Новоросійському краї, що не надходять до музейних сховищ столиці, надаються музеям Товариства [15, с. 15]. Як наслідок, Товариство неодноразово порушувало питання про збереження, нагляд і контроль за пам'ятками матеріальної культури, які знайдено під час проведення археологічних розвідок і наукових експедицій [2, арк. 1-13в.].

Протягом першої половини 90-х років XIX ст. Товариство переживає ряд трансформацій і змін. Ним здобуто право на розширене фінансування: субсидія уряду зросла і становила 2,5 тис. крб. (сріблом) на рік. Створено тимчасову виконавчу комісію, завдання якої полягало у розробці нової програми діяльності Товариства. Програма включала заходи щодо активізації пам'яткоохоронної роботи: збирання свідоцтв про пам'ятки старовини, організація спеціалізованих експедицій та наукових

розвідок, популяризація знань про місцеві старожитності, звернення до місцевих та центральних органів влади з пропозиціями щодо здійснення охорони та реставрації монументальних пам'яток. Слід вказати на започаткування досвіду діяльності Ради Товариства, яка мала проводити "правильний розподіл роботи" між членами Товариства [18, с. 138]. Означені зміни вимагали подальшого удосконалення змісту Статуту. У лютому 1896 року нову редакцію було затверджено.

Важливим, на наш погляд, стало уточнення мети Товариства, яка полягала тепер у "всебічному вивченні історії і археології не взагалі, а переважно Південної Росії, тобто Новоросійського краю, Бессарабії, Криму і східного узбережжя Чорного моря". Дещо змінилося і коло завдань: "а) збирання, опис і збереження залишків старожитностей, переважно місцевих; б) вивчення і пояснення писемних пам'яток, що стосуються старожитностей Південної Росії; в) здійснення наукових експедицій і екскурсій для археологічних досліджень і розкопок; г) пропозиція ученими завдань на конкурс і призначення премій за твори історичного й археологічного змісту; д) видання історико-археологічних досліджень і матеріалів" [16, с.1]. Слід акцентувати на структурних змінах третього розділу. Адже вивчення і збереження стародавніх пам'яток не можливе без здійснення наукових експедицій і результативних археологічних розвідок. Збирання, опис і збереження залишків обмежувалось лише "місцевими старожитностями". Це засвідчило зосередженість Товариства на пошуку, збереженні та охороні місцевих речових та писемних пам'яток старовини з метою подальшої їх наукової обробки та вивчення.

Зазнала деяких змін і структура статуту: його скорочено до 59 параграфів. Чотири розділи ("Мета Товариства", "Склад Товариства", "Посадові особи", "Права Товариства") залишились без змін. Розділи "Збори Товариства", "Господарське управління Товариства", "Видавничий комітет" замінено на "Загальні збори", "Засоби Товариства", "Видання Товариства". Розділи "Вчені заняття Товариства" та "Діловодство Товариства" - вилучено. Замість них з'явилися два нових розділи: "Обов'язки і права членів", "Рада Товариства". Останній розділ був принципово новим. В ньому зазначалося, що на Раду покладалися завдання по сприянню Товариству у досягненні його наукових цілей (складання проекту правил та інструкцій для наукових розвідок, археологічних експедицій та екскурсій, підготовка завдання для наукового дослідження, відшукування заходів до поповнення колекції музеїв), а також завідування господарчою і розпорядчою частиною. [16, с. 10-11].

У цей період під нагляд Товариства потрапляє Мелек-Чесменський курган в Керчі (1869 р.) і турецька фортеця в Аккермані (1896 р.) [1, с. 55; 6, с. 25]. Упродовж 1865-1868 років Товариство виборює право на передачу в своє підпорядкування ділянки землі з руїнами генуезької фортеці в Судаку [4, арк. 19]. Означене вимагало статутних змін, які мали стати акцентом на нових обов'язках директорів (завідувачів) музеїв. У новому параграфі Статуту за номером 37 зазначалося: "завідувачі Одеського і Феодосійського музеїв та стародавніх споруд Мелек-Чесменського кургану і Судацької фортеці, завідують усіма колекціями і предметами старовини, вживають заходів щодо підтримання у належному стані стародавніх споруд, які перебувають у розпорядженні Товариства, складають систематичні показники та описи; опікуються про поповнення ввірених їм колекцій, піклуються про виправлення і відновлення будівель, для чого роблять відповідні подання до Ради Товариства" [15, с. 8].

Статут 1896 року забезпечував функціонування Товариства до останнього часу його діяльності. На засіданні 13 грудня 1911 року вирішено передрукувати Статут з причини нестачі примірників. Як наслідок, у 1912 році його перевидано без змін.

Отже, діяльність Одеського товариства історії і старожитностей регламентувалась Статутом, який "пережив" п'ять редакцій. Кожна наступна редакція обумовлена змінами функцій і завдань Товариства, необхідністю структурних удосконалень чи процедурою перезатвердження. Зміст статутів засвідчував предметну орієнтованість Товариства на глибоке вивчення залишків матеріальної культури, їх систематизацію, охорону і збереження. Статут є недостатньо задіяним джерелом історії, яке повно інформує про напрямки і методи пам'яткоохоронної діяльності з ініціативи і за участі Одеського товариства історії і старожитностей.

Stryzhova I.A.

THE STATUTES OF THE ODESSA SOCIETY OF HISTORY AND ANTIQUITIES AS A SOURCE FOR INVESTIGATION ITS ACTIVITY IN PROTECTION OF RELICS OF THE PAST

The article is devoted consideration of Charters of the Odessa Society of History and Antiquities, which existed since 1839 prior to the beginning of 20th year's XX century. Each edition of Charters was caused by changes of Society functions and tasks. The maintenance of Charters characterizes the establishments' orientation on studying of the rests of material culture, their ordering, protection and preservation.

Key words: the Society's statute, preservation of relics, historical and cultural heritage, archaeological excavation, scientific studies.

**УСТАВЫ ОДЕССКОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ
КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ПО ОХРАНЕ ПАМЯТНИКОВ**

Статья посвящена рассмотрению уставов Одесского общества истории и древностей, которое действовало в 1839 г., до начала 20-х годов XX ст. Каждая очередная редакция уставов была обусловлена сменами функций и заданий общества. Изменение уставов подтверждает ориентацию учреждения на изучение остатков материальной культуры, их систематизацию, охрану и сохранение.

Ключевые слова: устав Товарищества, охрана жизни, историко-культурное наследие, археологические раскопки.

Джерела та література

1. Б.В. [Варнеке] Императорское Одесское общество истории и древностей. 1839-1914 //Журнал Министерства народного просвещения. - 1914. - №12. - С.47-61.
2. Державний архів Одеської області (ДААО). - Ф.1. (Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора). - Оп. 166. - Спр. 71. (О воспрещении частным лицам делать археологические разыскания на о.Фидониси. 1845 г.).
3. ДАОО. - Ф.93 (Одесское общество истории и древностей). - Оп. 1. - Спр.55 (Сношение Общества с местными лицами и поручения им по разным предметам. 1839-1863 гг.).
4. ДАОО. - Ф.93 (Одесское общество истории и древностей). - Оп.1. - Спр.70а (Переписка Общества по собиранію сведений о древней Генуэзской крепости Судака. 1867-1880 гг.).
5. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. - К., 1995. - 448 с.
6. Марти Ю.Ю. Описание Мелек-Чесменского кургана и его памятников в связи с историей Боспорского царства. - Одесса, 1913. - 88 с.
7. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1841 по 14 ноября 1842. - Одесса, 1843. - 17 с.
8. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1870 по 14 ноября 1871. - Одесса, 1872. - 32 с.
9. ПСЗРИ. - СПб., 1840. - Т.XIV. 1839 г. - Отд. I. (от 11909 по 13943). - Собрание второе. - Ст. 12985.
10. ПСЗРИ. - СПб., 1873. - Т.XLVIII. 1873 г. - Отд. I. (от 51724 по 52436). - Собрание второе. - Ст. 51754.
11. Сальцева О.А. Пам'яткознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей // Праці центру пам'яткознавства. - К., 1993. - Вип. 2. - С.60-69.

12. Симоненко І. Пам'яткоохоронна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. - 1999. - №2. - С.19-32.

13. Устав Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1839. - 17 с.

14. Устав Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1842. - 29 с.

15. Устав Императорского Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1873. - 16 с.

16. Устав Императорского Одесского общества истории и древностей, утвержденный 25 февраля 1896 года // ЗООИД. - Одесса, 1896. - Т.XVIII. - Приложение. - С.1-14.

17. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. - Одеса, 2002. - 400 с.

18. Штерн Э.Р. О деятельности Общества в истекшем десятилетии // ЗООИД. - Одесса, 1900. - Т. XXII. - V. Протоколы. - С.137-143.

Тоцький П.М.

УДК 94(44) "1789/1799"

**ТЕРМІНОЛОГІЯ ЗАКОНОДАВСТВА
КОНСТИТУАНТИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ НОВОГО ПОНЯТІЙНОГО
АПАРАТУ ПРАВА, СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В ПОЛІТИЦІ
ТА РЕЛІГІЇ ФРАНЦІЇ**

Стаття присвячена проблемі комплексної характеристики змін словникового складу та понять герменевтики в галузях права, політики та релігійного життя Франції початкового періоду Великої Французької революції. Найбільшу увагу автор приділяє проблемі зв'язку вказаного феномену з суспільними трансформаціями в цій країні.

Ключові слова: герменевтична інтерпретація, літературна мова, політико-правова термінологія, інститути та інституції держави, Конституанта, Просвітництво, Революція.

Дослідженню соціально-суспільної та правової лексики доби Французької революції присвячено декілька робіт вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зробимо невеличкий огляд деяких з них, які є, на нашу думку, найбільш значущими. Ще в 1894 році з'явилася стаття Поля Лафарга "Французька мова до і після революції". В передмові до її видання 1930 року Р.А. Шор зазначила її певну актуальність в трьох аспектах: з точки зору відображення в мові класової боротьби, з точки зору аналізу мови як знаряддя цієї боротьби, і з точки зору аналізу розподілу соціальних сил в боротьбі засобами мови і за мову [5, с.20].

12. Симоненко І. Пам'яткоохоронна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. - 1999. - №2. - С.19-32.

13. Устав Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1839. - 17 с.

14. Устав Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1842. - 29 с.

15. Устав Императорского Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1873. - 16 с.

16. Устав Императорского Одесского общества истории и древностей, утвержденный 25 февраля 1896 года // ЗООИД. - Одесса, 1896. - Т. XVIII. - Приложение. - С.1-14.

17. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. - Одеса, 2002. - 400 с.

18. Штерн Э.Р. О деятельности Общества в истекшем десятилетии // ЗООИД. - Одесса, 1900. - Т. XXII. - V. Протоколы. - С.137-143.

Тоцький П.М.

УДК 94(44) "1789/1799"

**ТЕРМІНОЛОГІЯ ЗАКОНОДАВСТВА
КОНСТИТУАНТИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ НОВОГО ПОНЯТІЙНОГО
АПАРАТУ ПРАВА, СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В ПОЛІТИЦІ
ТА РЕЛІГІЇ ФРАНЦІЇ**

Стаття присвячена проблемі комплексної характеристики змін словникового складу та понять герменевтики в галузях права, політики та релігійного життя Франції початкового періоду Великої Французької революції. Найбільшу увагу автор приділяє проблемі зв'язку вказаного феномену з суспільними трансформаціями в цій країні.

Ключові слова: герменевтична інтерпретація, літературна мова, політико-правова термінологія, інститути та інституції держави, Конституанта, Просвітництво, Революція.

Дослідженню соціально-суспільної та правової лексики доби Французької революції присвячено декілька робіт вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зробимо невеличкий огляд деяких з них, які є, на нашу думку, найбільш значущими. Ще в 1894 році з'явилася стаття Поля Лафарга "Французька мова до і після революції". В передмові до її видання 1930 року Р.А. Шор зазначила її певну актуальність в трьох аспектах: з точки зору відображення в мові класової боротьби, з точки зору аналізу мови як знаряддя цієї боротьби, і з точки зору аналізу розподілу соціальних сил в боротьбі засобами мови і за мову [5, с.20].

В вказаній праці П. Лафарг робить певну спробу прослідкувати тенденції розвитку французької літературної мови на межі XVII та XIX століть, що пов'язано з приходом до влади нового правлячого класу - буржуазії, та докорінною зміною політичних та суспільних відносин. В зв'язку з згаданим Лафарг висуває ідею про "теорію середовища", квінтесенцією якої є твердження, що "мова відбиває кожну зміну, яка відбувається в людській істоті і в середовищі, де вона розвивається. Зміни в образі життя людського суспільства, як наприклад, перехід від сільського образу життя до міського, так само як і політичні події залишають відбитки в мові" [5, с.74].

Лафарг, трактуючи проблему впливу соціального середовища на розвиток мови, не зміг уникнути певного протиріччя, і тому дещо відходить в наступному аналізі від вищезгаданої своєї тези. Якщо послідовно дотримуватися її в межах формальної логіки, то не зовсім зрозумілими є твердження французького дослідника про "раптову мовну революцію, яка відбулася між 1789 та 1794 рр.", а також аналітична його думка про те, що "мову також було переплавлено у вогні Революції, як і державу, суспільство, власність і звичаї" [5, с.28]. У зв'язку з вищезгаданим Лафарг повертається до питання про "мову республіканську" і "мову монархічну", протиставляючи ці поняття. Велику увагу в ході своїх безпосередніх спостережень за мовою Лафарг приділяє, зокрема, проблемі переосмислення понять лексики, політики та права (*souverain* - верховний володар до революції, верховна влада після революції) [5, с.94].

Дуже близькими до позицій П.Лафарга за методом розгляду мовних процесів французької революції є аргументи відомого російського лінгвіста та літературознавця К.М. Державіна. Слідом за Лафаргом К.М. Державін теж схильний протиставляти "мову монархічну" "мові республіканській" [2, с.37]. У своїй роботі автор акцентує увагу на тому твердженні, що різні соціальні прошарки населення та політичні угруповання революційної Франції вкладали в політико-правову термінологію свій зміст, який відбивав їхні інтереси в Революції.

Певний інтерес для нас представляють міркування автора стосовно протиріч в тлумаченні деяких слів, які набули значення політичних та правових термінів (*egalite, liberte, revolution, patrie, patriote*, та інші). Це показують, зокрема, політичні та парламентські документи Франції років Революції та правління Наполеона. Досить показовими є зміни значення двох останніх термінів. Академічний словник 1694 року трактує слово *patrie* як місце народження. "Енциклопедія" французьких просвітителів 1765 року рішуче засуджує тих "вульгарних лексикографів", які розглядають батьківщину як місце народження.

"Філософ, - пишуть автори "Енциклопедії" - знає, що слово *patrie* походить від латинського *pater*, представляє батька та дітей і, відповідно, виражає ідею, яка відноситься до сім'ї, до вільної держави, членами якої ми є і закони якої забезпечують наші свободи і наше щастя" [7, с.173].

Революційна доба 1789-1794 рр. розвинула, підкреслила та поглибила ті риси національного самоусвідомлення, які вкладалися творцями "Енциклопедії" в 1765 році. Це наочно демонструють, зокрема, парламентські матеріали Конституанти, виступи таких її провідних діячів як Робесп'єр [3, с. 112-117], Мірабо [12, с.195-204] та інші, а також революційна публіцистика Франції [12, с.224-250]. Нова герменевтична інтерпретація вказаних термінів закріплюється в академічних виданнях доби Революції. Так "Dictionnaire de la Constitution et du Gouvernement Francais" (1791) пояснює: "Любов до Батьківщини - це відданість країні, де панують закони справедливості та людяності і де дозволяється любити всіх людей, які цього заслуговують, якою б не були їхня країна, їхні звичаї, їхня релігія" [6, с.172].

Можна визнати правильним розгляд К.М. Державіним змін у французькій літературній мові у зв'язку з екстралінгвістичною, соціальною дійсністю.

Інший російський дослідник М.В. Сергієвський, погоджуючись в цілому з висновками П. Лафарга та К.М. Державіна, все ж дещо інакше розуміє характер мовних змін у Франції доби Революції, вказуючи на те, що основою мовного процесу залишається надбання ще XVII століття, але оновлене введенням до нього елементів живого словомовлення та рис вимови, характерних для міських прошарків населення [4, с.199].

З вказаним, цілком раціональним, на нашу думку, твердженням М.В. Сергієвського погоджується такий відомий фахівець з питань історії французької мови як Р.О. Будагов.

Останній вважає, що при аналізі тих чи інших лексико-семантичних явищ треба постійно звертати увагу на їх ґенезу. Основні елементи нових значень соціально-політичних та правових термінів формується, за його думкою, вже задовго до революції кінця XVIII століття. Цю основну думку свого дослідження Р.О. Будагов сформулював наступним чином: "Нова буржуазна ідеологія почала оформлюватись вже задовго до подій 1789-1793 рр. А відтак і політична термінологія XVIII століття, яка нерозривно пов'язана з цією новою буржуазною ідеологією, повинна була отримати певний розвиток вже до Революції" [1, с.13].

Слід сказати, що такий підхід до взаємозв'язку мовного процесу доби

Революції та його екстралінгвістичних обставин найчастіше ігнорувалася французькими дослідниками XIX - першої половини XX століття, як це показують, зокрема, роботи М. Фрея [8] та Ф. Гоена [9]. Мало уваги в ній приділялося і іншій дуже важливій для розуміння процесу розвитку політичної та правової термінології XVIII століття проблемі її герменевтичного тлумачення в залежності від світоглядної позиції інтерпретатора. Правда, в другій половині XX - початку XXI століття у Франції з'явилася низка нових робіт, де розглядається вплив революційної термінології XVIII століття на мовні процеси як у самій Франції, так і в інших країнах Європи. Ряд дослідників займаються питанням розробки та розвитку політичної та правової термінології періоду Конституанти, досліджуючи словник її політичних діячів. Це роботи Ж.Р. Армюате [10], Ж. Таміне [13], Ж. Висьєра [14]. Є окремі дослідження мови революційної преси вказаної доби, про це свідчить стаття А. Мельхіора-Бонне [11, с. 48-72].

Незважаючи на те, що проблема розвитку суспільно-політичної та правової термінології отримала певне висвітлення в науковій літературі, багато її аспектів залишаються все ж мало або зовсім не вивченими. Однією з таких проблем є питання герменевтичного тлумачення термінології (і особливо термінології права) доби французької революції. В межах свого короткого повідомлення спробуємо хоч у загальних рисах показати деякі особливості згаданої проблеми.

Окреслюючи принципіальну сутність змін, які відбулися в мовній ситуації доби Революції, можна констатувати нижче зазначене:

1. Демонтуючи інститути та інституції абсолютизму, Революція усунула з обігу частину старої термінології права та політики, пов'язаних з колишніми формами суспільного та державного життя (*prevot, intendant, taille, dime, parlement, judiciaire* etc.)

2. Втратили своє соціальне значення в роки Революції терміни - номінації, які були пов'язані з становим становищем та ідеологією духівництва та дворянства (феодальна титулатура та відповідні звернення, пов'язані з нею - *Monseigneur, Monsieur, Madame, Altesse, baron, vicomte* etc).

3. В значній мірі зникає лексика, в соціальному забарвленні якої було закладено елементи зневаги аристократичної верхівки до "чорні". (*valet, populace* etc).

4. Після падіння Старого порядку виникає потреба в нових термінах, щоб позначати нові державні установи та структуру. Частково для задоволення цієї потреби беруть лексику старого термінологічного фонду, але надаючи їй

нового герменевтичного прочитання (district, conseil, commune, parlement).

5. Встановлення інститутів та інституцій правової держави приводять і до нового герменевтичного бачення та змістовного акцентування деяких загальновідомих правових та політичних термінів (aristocratie, democratie, despotie, etat).

6. Виникнення неологізмів, пов'язаних з революційними перетвореннями (Convent, revolutionnaire, comite).

Треба однак зазначити, що в цілому, незважаючи на всі зміни, літературна мова доби революції відбиває основні тенденції літературного та мовного процесу XVIII століття.

Не претендуючи на якусь абсолютну класифікацію суспільно-політичної та правової лексики епохи Просвітництва та доби Революції, зауважимо, однак, на базі вибіркового аналізу термінології окремих томів знаменитої Енциклопедії французьких просвітників, документів Конституанти, Кодексу Наполеона, що вказану лексику можна тематично розподілити за наступними змістовими напрямками, де ми можемо спостерігати феномен нового герменевтичного прочитання вказаної термінології:

1. Форма державності та правління: aritocratie, oligarchie, democratie, tyrannie, despotisme, monarchie, souverainete, dictature, republique.

2. Законодавчі акти і документи: mandat, arret, pacte, resolution, reforme, charte, protocole, manifeste, loi, statut, decret.

3. Структури адміністрації, їх глави та функціонери: etats generaux, royaume, empire, commissariat, chancellerie, police, prefecture, parlement, municipalite, magistrature, milice, ministre, souverain, monarque, reine, roi, president, magistrat, secretaire.

4. Нація, станові та соціальні прошарки населення: nation, laboureur, journaler, feodal, esclave, chevalier, seigneur, paysan, plebe, population, peuple, ouvrier.

5. Соціальне, політичне та релігійне життя країни: royaliste, sansculotte, revolte, revolution, propagande, proclamation, politique, partie, intervention, independance, lutte, liberte, egalite, fraternite, discussion, agresseur, contre- revolution, clerge constitutionel, refractaires, vendeens, chouans, sermente.

Вказана тенденція нового герменевтичного бачення термінології вказаних тематичних напрямків розвитку лексики французької літературної мови епохи Просвітництва, доби Революції та періоду Консулату та Імперії найбільш яскраво простежується, на наш погляд, в Кодексі Наполеона, якій є закономірним підсумком всієї тієї законодавчої роботи, яку проробили парламентські структури Франції кінця XVIII століття в галузях права,

політики та релігійного життя країни. Це було одним з закономірних результатів тієї глибокої соціальної трансформації, яка відбулась у Франції в ході її Великої Революції.

Totsky P.N.

TERMINOLOGY OF THE LEGISLATION OF THE CONSTITUENT ASSEMBLY AS A REFLECTION OF A NEW CONCEPTUAL APPARATUS OF LAW AND SOCIAL CHANGES IN POLITICS AND RELIGION OF FRANCE

In the article the versatile characteristic of linguistic et germenetic changes in the area of the French law and political and religious life during the initial period of the Great French Revolution are considered. Conclusions on development of role of this phenomena in social transformations are shown.

Key words: germenetic interpretation, linguistic et germenetic changes, terminology of law and politics, institutions of state, Constituante, Siecle des Lumieres, Revolution.

Тоцкий П.Н.

ТЕРМИНОЛОГИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА КОНСТИТУАНТЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ НОВОГО ПОНЯТИЙНОГО АППАРАТА ПРАВА, СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В ПОЛИТИКЕ И РЕЛИГИИ ФРАНЦИИ

Статья посвящена проблеме комплексной характеристики изменения словарного состава и понятий герменевтики в отраслях права, политики и религиозной жизни Франции начального периода Великой Французской революции. Наибольшее внимание автор уделяет проблеме связи указанного феномена с общественными трансформациями в этой стране.

Ключевые слова: герменевтическая интерпретация, литературный язык, политико-правовая терминология, институты и институции государства, Конституанта, Просвещение, Революция.

Джерела та література

1. Будагов Р.О. Развитие французской политической терминологии в XVIII веке.-М., Добросвет, 2000.
2. Державин К.Н. Борьба классов и партий в языке Великой французской революции // Язык и литература.-Л.,1927, Т.2. вып.1.
3. Робеспьер М. О революционной законности. - М.: Госюриздат, 1959.
4. Сергиевский М.В. История французского языка. - М.,1947,с.199.
5. Шор Р. Предисловие // Лафарг П. Язык и революция. – М.-Л.,1930.
6. Dictionnaire de la Constitution et du Gouvernement Francais,- P.,1791.
7. Encyclopedie ou Dictionnaire rasonne des sciences, des arts et des metiers. P.,1765, V.5.

8. Frey M. *Les transformations du vocabulaire français à l'époque de la Révolution*. - P., 1925.

9. Gohin F. *Les transformations de la langue française pendant la deuxième moitié du XVIIIe siècle*. - P., 1903.

10. J-R. *Armogathe Metaphysique du langage et science économique : le vocabulaire social du marquis de Mirabeau*. // *Wiss. Zeitschr. der Martin Luther-Univ. Halle. Gesellschafts und sprachwissenschaftliche Reihe*. - 1970, № 3-4.

11. Melchior-Bonnet A. *Le vocabulaire révolutionnaire* // *Vie et langage*, - P., 1973, № 251.

12. *Orateurs politiques*. *Tribune française*. - P. Mairet, 1841.

13. Tamine J. *Les métaphores chez Robespierre et Saint-Just*. *Langue française*, - P., 1972, № 15.

14. Vissière J. *Le peuple d'après Condorcet*. // *Wiss. Zeitschr. der Martin Luther-Univ. Halle. Gesellschafts und sprachwissenschaftliche Reihe*. - 1970, № 3-4.

ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Бондар Р.Д.

УДК 902(477):929Загінайло"19"

ПАМ'ЯТІ АНАТОЛІЯ ГЕОРГІЙОВИЧА ЗАГИНАЙЛА (5.VIII 1935 - 08.VII. 1996 рр.)

2010 року Анатолію Георгійовичу виповнилося б 75 років.

Він народився 5 серпня 1935 року в Одесі у родині службовців. Його батько Георгій Корнійович Загінайло був директором ФЗУ (фабрично-заводського училища). У червні 1941 року вій пішов на війну і загинув у 1942 році. Родина була евакуйована у місто Нижній Тагіл Свердловської області і повернулась до Одеси після звільнення міста у 1944 році.

По закінченні навчання у середній школі № 47 у 1953 році Анатолій Георгійович поступає на історичний факультет Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. Тут вже у студентські роки визначилося коло його наукових інтересів - антична історія, археологія і нумізMATика. Це захоплення він проніс через все своє життя. Слід відмітити факт, який багато в чому визначив долю Анатолія Георгійовича: науковим керівником у студентські, а пізніше у аспірантські роки був професор П.Й. Каришковський - видатний вчений і педагог, внесок якого у вивчення античної історії і археології Північного Причорномор'я важко переоцінити. Свої перші кроки у польових археологічних дослідженнях він зробив під керівництвом доцента М.С. Сініцина на розкопках Роксоланського городища (античне місто Ніконій).

У 1958 році по закінченні з відзнакою Одеського державного університету Анатолій Георгійович був направлений в Одеський археологічний музей, де працював науковим співробітником, а з 1960 року - завідувачем нумізMATичним відділом ОАМ.

У 1961 році Анатолій Георгійович поступає до аспірантури за спеціальністю "археологія" на історичному факультеті ОДУ. Його науковий керівник - П.Й. Каришковський; тема кандидатської дисертації - "Грошовий обіг у Західному і Північно-Західному Причорномор'ї у VI - IV ст. до н.е.", яка була успішно захищена у 1970 році у Інституті Археології Академії Наук СРСР у Москві. У роботі критично переглянуті і уточнені класифікація і хронологія монетних знахідок. Метрологічний аналіз срібних монет цієї епохи і результати спостережень щодо їх розповсюдження дозволили автору зробити свій внесок у вивчення зародження грошового обігу у регіоні.

По закінченні аспірантури у 1964 році Анатолій Георгійович обійняв посаду старшого викладача кафедри історії стародавнього світу і середніх віків ОДУ. Пізніше йому було присвоєне звання доцента, а після смерті у 1988 році професора Каришковського він до 1993 року завідує кафедрою.

Він читав студентам курс археології, історії Давньої Греції і Риму, низку спецкурсів з археології та античної історії. Керував написанням курсових і дипломних робіт. У останні роки життя видав курс лекцій з історії Давньої Греції (навчальний посібник).

Педагогічну діяльність з успіхом поєднував з науковою роботою. Анатолій Георгійович брав участь у багатьох археологічних експедиціях на півдні України. У 1960-80-х рр. це Феодосійська, Березанська, Ольвійська експедиції; розкопки курганів і розвідки у межиріччі Дунаю і Дністра. У 1963 році бере участь у першій експедиції у с. Орловка Ренійського району.

У 1983 році під керівництвом Анатолія Георгійовича студенти і наукові співробітники історичного факультету ОДУ входять до складу комплексної новобудовної експедиції "Південна". Результати розкопок поселення доби пізньої бронзи Воронівка II (Комінтернівський район) опубліковані у колективній монографії у співавторстві з В.Г. Ванчуговим, В.Г. Кушніром, В.Г. Петренком. У монографії зроблено цілу низку висновків щодо особливостей домобудівництва, виокремлено етапи територіально-хронологічного розвитку поселення, виявлені маловивчені сторони життя населення доби пізньої бронзи.

І все ж головною справою його життя були розкопки Ніконія - античного міста, яке було виявлене археологами на околицях села Роксолани Овідіопольського району. Анатолій Георгійович брав у них участь, починаючи з першої експедиції у 1957 році. З незначними перервами його робота на пам'ятнику продовжувалась до тих пір, поки хвороба не унеможливила його участь у польових роботах експедиції.

Інтелектуальна спадщина А.Г. Загинайла складає близько 60 наукових робіт. Але не менш цінною є документація польових досліджень Ніконія (щоденники, креслення і т.ін.), яка зберігається у фондах Одеського археологічного музею. Саме до них звертаються і будуть звертатися дослідники із Ніконія, розкопки якого продовжуються вченими - не тільки України, але й Польщі. Наукова публікація отриманих під час розкопок матеріалів сприяє розгляду багатьох проблем, які пов'язані з виникненням, розквітом і загибеллю цього давньогрецького міста. Не залишає поза увагою автор і монетні знахідки із Ніконія, відмічаючи їх особливу цінність при розгляді грошового обігу регіону.

Монетам Північного Причорномор'я присвячено багато статей Анатолія Георгійовича. Особливий інтерес викликають ті із них, в яких для вивчення історії грошового обігу у Причорномор'ї в античну епоху вперше застосовують математичні методи у нумізматичних дослідженнях.

А.Г. Загинайло брав активну участь у популяризації і охороні пам'ятників давнини. Він був членом правління Одеського археологічного товариства і Товариства охорони пам'яток історії та культури.

Важка хвороба не дозволила Анатолію Георгійовичу довести до логічного завершення публікації і багато з запланованого. Ставлення студентів до нього, наскільки вони його любили і цінували, яскраво проявилось у цей нелегкий для нього час. Саме це давало йому сили до останнього дня свого життя (8 липня 1996 року) не припиняти наукову і педагогічну роботу.

У його експедиціях в с. Роксолани і на інших пам'ятках пройшло практику не одне покоління студентів історичного факультету ОДУ. Більша частина археологів, які зараз успішно і самостійно працюють в Одесі, інших містах України і за кордоном, отримали навички польової роботи і теоретичні знання. Все це дозволяє сподіватися, що його праця і відданість науці і Одеському університету були не марні.

Список праць А.Г.Загинайло:

1. *Загинайло А.Г. Нові пам'ятки Одеського археологічного музею 1957-1958 рр. // Матеріали з археології Північного Причорномор'я.-1959.- Вип. 2. - С. 195-196.*
2. *Загинайло А.Г. Истрийская драхма из Висунцовского клада // Записки Одесского археологического общества.- 1960.- т. I - С. 316-318.*
3. *Загинайло А.Г. Бактрійська тетрадрахма, знайдена на Херсонщині // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. - 1960. - Вип.3.- С.250-252.*
4. *Загинайло А.Г. Нові пам'ятки Одеського археологічного музею (1959) // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. - 1960 - Вип.3 - С.301*
5. *Загинайло А.Г. Рецензия на книгу: И. Г. Спасский. Русская монетная система.- М, 1957.// Матеріали з археології Північного Причорномор'я.-1960. - Вип.3.- с.276-279.*
6. *Загинайло А.Г. Новые памятники Одесского археологического музея (1960) // Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1960. - 1961.- С. 130-132.*
7. *Загинайло А.Г. Марьяновский клад.// Материалы по археологии Северного Причерноморья .- 1962. Вип. 4. - С. 259-261.*
8. *Загинайло А.Г. Юбилейная медаль Одесского общества истории и древностей. // Материалы по археологии Северного Причерноморья.-1962.- Вип.4.- С.269-270.*

9. Загинайло А.Г. Золотая боспорская монета Митридата Евпатора. // Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1961-1963 г. - С. 113-118.

10. Загинайло А.Г. Серебряная монета Истрии из Роксоланского городища (к вопросу о возникновении выпуска серебра в Истрии) // Сборник работ аспирантов Одесского государственного университета. Гуманитарные науки. - 1964.

11. Головки И.Д., Бондарь Р.Д., Загинайло А.Г. Археологические исследования у села Орловка Болградского района // Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1963 - 1965 гг. - С. 68-80.

12. Загинайло А.Г. К вопросу о некоторых медных монетах Истрии. // Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1963 - 1965 г. - С. 167-173.

13. Загинайло А.Г. Ранні срібні монети Аполлонії // Тези доповідей історичного факультету до наукової ювілейної сесії, присвяченої сторіччю Одеського державного університету. - 1965. - С. 90-92.

14. Загинайло А.Г. Монетные находки из Роксоланского городища (1957-1963 гг.) // Материалы по археологии Северного Причерноморья. - 1966. - Вып. 5. - С.100-130.

15. Загинайло А.Г. Висунцовский клад серебряных монет Истрии, найденных в 1961г. // Записки Одесского археологического общества. - 1967. - Т. II - С. 60-75.

16. Загинайло А.Г. Денежное обращение в Западном и Северо-Западном Причерноморье в VI-IV вв. до н.э. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. - Москва, 1970-23 страницы.

17. Субботин Л.В., Загинайло А.Г., Шмаглий Н.М. Курганы у села Огородное // Материалы по археологии Северного Причерноморья. - 1970. - Вып.6. - С. 130-155.

18. Загинайло А.Г., Нудельман А.А. Дороцкий клад древнегреческих серебряных монет IV вв. до н.э. // Материалы по археологии Северного Причерноморья. - 1971. - Вып.7. - С. 122-137.

19. Загинайло А.Г. Розкопки Роксоланівського городища // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. - Київ, 1972. - Вып.4.-С. 195-200.

20. Загинайло А.Г. К вопросу об экономических связях северо-западного побережья Чёрного моря в VI-IV вв. до н.э. по археологическим данным // Тезисы пленарных и секционных докладов 15 научной конференции Института Археологии АН УССР. Результаты полевых исследований 1970-1971 гг. на территории Украины. - Одеса. 1972. - С. 227-230.

21. Загинайло А.Г., Черняков И.Т., Субботин Л.В. Исследование древнего Никония // Археологические открытия 1972 года. - М., 1973. - С.280-281.

22. Субботин Л.В., Загинайло А.Г. Исследования в Буго-Днестровском Междуречье. // Археологические открытия 1972 года. - М., 1973. - С.333-334.

23. Андрунина Н.М., Кузьменко В.И., Загинайло А.Г. Раскопки Николия // *Археологические открытия 1973 года* - М. 1974.- С.239-240.
24. Загинайло А.Г., Черняков И.Т. Курганы у Каролино-Бугаза // *Археологические открытия 1973 года*. - М. 1974.- с. 275.
25. Загинайло А.Г. К вопросу о монетно-весовых системах античных городов Западного и Северо-Западного Причерноморья в V-IV вв до н.э. - // *Нумизматика и эпиграфика*.-1974.-Т. XI. - С.48-60.
26. Загинайло А.Г. Работы скифо-античной экспедиции // *Археологические открытия 1974 года*.- М. 1975.- с.278-279
27. Агбунов М.В., Загинайло А.Г. Разведки на Левобережье Нижнего Дуная // *Археологические открытия 1974 года* - М., 1975. - С.244-245.
28. Загинайло А.Г. Несколько строительных комплексов древнего Николия // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР - Киев, 1975.- С.114-116.
29. Добролюбский А.О., Загинайло А.Г. Опыт свободного картографирования археологических памятников (на материалах юго-западных районов Одесской области // *Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины*. - Киев, 1976. - С. 92-112.
30. Загинайло А.Г. Предпосылки возникновения денежного обращения в Северо-Западном Причерноморье (К вопросу о зарождении денежного обращения и экономических связях Северо-Западного и Западного Причерноморья в VI-IV вв. до н.э. по нумизматическим данным. // *Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины*. - Киев, 1976. - С. 162-171.
31. Загинайло А.Г. Охранные раскопки кургана у с. Траповка Одесской области // *Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины*.- Киев, 1976 - С. 214-225.
32. Загинайло А.Г. Работы Никонийской экспедиции. // *Археологические открытия 1976 года*. - М., 1977. - с. 293.
33. Загинайло А.Г., Кушнир В.Г., Устьянский О.В., Фокеев М.М. Охранные раскопки Березанских курганов. // *Археологические открытия 1977 года*. - М., 1978. - С.324-325.
34. Загинайло А.Г. Никоний и проблемы греческой колонизации Нижнего Поднестровья. // *Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья*. - Тбилиси, 1979. - С.88-89.
35. Загинайло А.Г., Гребёнкин В.Г. К вопросу о денежном обращении Понтийского государства эпохи Митридата VI Евпатора. // *Материалы III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья*.- Тбилиси, 1982.- С. 143 - 146.
36. Загинайло А.Г., Гребёнкин В.Г. К вопросу о применении статистических методов при изучении монетно-весовых систем. // *Нумизматика античного Причерноморья*. - Киев, 1982.- С.143-159

37. Загинайло А.Г. Каменный клад стреловидных литых монет. // Нумизматика античного Причерноморья. - Киев, 1982.- С. 20-28.

38. Загинайло А.Г. Раскопки поселения Вороновка//Археологические открытия 1983 года - М., 1985.-с.275.

39. Загинайло А.Г. Исследование античных памятников у Овидиополя. // Археологические открытия 1983 года - М., 1985. - с. 275.

40. Загинайло А.Г., Гребенкин В.Г. Классификации серебряных монет Истрим. // Нумизматика и эпиграфика. - Т. XIV - М., 1984 - С.23-39.

41. Загинайло А.Г. Охранные раскопки античного поселения Овидиополь II // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. - Киев, 1985. - С.45-50.

42. Загинайло А.Г. Работы в Одесской области // Археологические открытия 1984 года - М., - с.234.

43. Загинайло А.Г. Открытие оборонительной стены в Никонии // Новые археологические исследования на Одещине. - Киев, 1984. - С. 74-79.

44. Загинайло А.Г. Изображение юношеских голов на монетах Истрии // Памятники древнего искусства Северо - Западного Причерноморья. - Киев, 1986. - С. 93-96.

45. Загинайло А.Г. Работы Никонийской экспедиции. // Археологические открытия 1985 года. - М., 1987. - с.278

46. Загинайло А.Г., Петренко В.Г., Черняков И.Т. Каролино - Бугазский могильник // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. - Киев, 1987.- С. 99-108

47. Загинайло А.Г. Надчеканенные и перечеканенные монеты Амиса.// Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья . - Киев., 1989 - С. 70-81.

48. Загинайло А.Г. Монеты скифского царя Скила из Никония. // Древнее Причерноморье. Чтение памяти проф. П.О. Карышковского. Тезисы докладов конференции. - Одесса, 1989. - С. 27-29.

49. Загинайло А.Г. Одесский университет и общество истории и древностей // 150 лет Одесскому Обществу истории и древностей. Тезисы докладов юбилейной конференции - Одесса, 1989. - С. 18-19.

50. Загинайло А.Г. Литые монеты царя Скила // Древнее Причерноморье. Материалы I Всесоюзных чтений памяти проф. П.О. Карышковского. - Одесса, 1990. - С. 64-71.

51. Карышковский П.О., Загинайло А.Г. Монеты скифского царя Скила. // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. - Кишинёв, 1990 - С.3-15.

52. Загинайло А.Г., Островерхов А.С. "Финикийские" сосуды из Никония.// Воспитание историей. Тезисы 1-й областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвящённой 200-летию г. Одессы. - Одесса, 1989. - С.111-113.

53. Загинайло А.Г., Ванчугов В.П., Кушнир В.Г., Петренко В.Г. Охранные

археологические исследования Одесского госуниверситета им. И.И. Мечникова и Одесского археологического музея АН Украины на Григорьевском лимане в 1983-1984 гг. // *Воспитание историей. Тезисы 1-й областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвящённой 200-летию г. Одессы.* - Одесса, 1989. - С. 107-109.

54. Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушнир В.Г., Петренко В.Т. *Вороновка II. Поселение позднебронзового века в Северо-Западном Причерноморье.* - Киев, 1991. - с. 96.

55. Загинайло А.Г. *Денежное обращение эпохи Митридата VI Эвпатора. // Древнее Причерноморье. II чтений памяти проф. П.О. Карышковского. Тезисы докладов.* - Одесса, 1991. - С. 36-38.

56. Загинайло А.Г. *Литые монеты из Никоניה (К вопросу об экономических связях города в VI-IV вв. до н.э.) // Северо-Западное Причерноморье-контактная зона древних культур.* - Киев, 1991 - С. 52-61.

57. Загинайло А.Г. *Історія стародавньої Греції (XXX-IV ст. до н.е.). Навчальний посібник.* - Київ, 1992 - с. 208.

58. Загинайло А.Г., Секерская Н.М. *Находки монет из раскопок Никоניה 1987-1991 гг. // Краткие тезисы докладов нумизматической конференции.* - СПб., 1992. - С.11-13.

59. Загинайло А.Г., Секерская Н.М. *Жилые постройки в северо-западной части Никоניה // Древности причерноморских степей.* - Киев, 1993. - С. 51-58.

60. Загинайло А.Г. *Ещё раз о монетах царя Скила. // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества.* - Одесса, 1993. - С.3-15.

Про нього:

61. Булатович С.А., Станко В.Н. *Памяти Анатолия Георгиевича Загинайло // Никоний и античный мир Северного Причерноморья.* - Одесса, 1997.

Петрова Н.О.

УДК 39 (477.85=135.1)+39(477.85=135.2)

**НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР
РУМУНІВ І МОЛДАВАН БУКОВИНИ: АГРАРНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ
У НОВОМУ ВИСВІТЛЕННІ:**

[Рец.: Мойсей А. А. Аграрні звичаї та обряди у народному календарі східнороманського населення Буковини / Мойсей А. А. – Чернівці: ТОВ "Друк-Арт", 2010. - 304 с.: 36 іл.]

Проблема, яку визначено для наукового вирішення у новій монографії Антонія Мойсея, важлива, виходячи з тієї визначної ролі, яку відіграє народний календар у житті кожного етносу. Він є серцевиною системи

археологические исследования Одесского госуниверситета им. И.И. Мечникова и Одесского археологического музея АН Украины на Григорьевском лимане в 1983-1984 гг. // *Воспитание историей. Тезисы 1-й областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвящённой 200-летию г. Одессы.* - Одесса, 1989. - С. 107-109.

54. Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушнир В.Г., Петренко В.Т. *Вороновка II. Поселение позднебронзового века в Северо-Западном Причерноморье.* - Киев, 1991. - с. 96.

55. Загинайло А.Г. *Денежное обращение эпохи Митридата VI Эвпатора. // Древнее Причерноморье. II чтений памяти проф. П.О. Карышковского. Тезисы докладов.* - Одесса, 1991. - С. 36-38.

56. Загинайло А.Г. *Литые монеты из Никоניה (К вопросу об экономических связях города в VI-IV вв. до н.э.) // Северо-Западное Причерноморье-контактная зона древних культур.* - Киев, 1991 - С. 52-61.

57. Загинайло А.Г. *Історія стародавньої Греції (XXX-IV ст. до н.е.). Навчальний посібник.* - Київ, 1992 - с. 208.

58. Загинайло А.Г., Секерская Н.М. *Находки монет из раскопок Никоניה 1987-1991 гг. // Краткие тезисы докладов нумизматической конференции.* - СПб., 1992. - С.11-13.

59. Загинайло А.Г., Секерская Н.М. *Жилые постройки в северо-западной части Никоניה // Древности причерноморских степей.* - Киев, 1993. - С. 51-58.

60. Загинайло А.Г. *Ещё раз о монетах царя Скила. // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества.* - Одесса, 1993. - С.3-15.

Про нього:

61. Булатович С.А., Станко В.Н. *Памяти Анатолия Георгиевича Загинайло // Никоний и античный мир Северного Причерноморья.* - Одесса, 1997.

Петрова Н.О.

УДК 39 (477.85=135.1)+39(477.85=135.2)

**НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР
РУМУНІВ І МОЛДАВАН БУКОВИНИ: АГРАРНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ
У НОВОМУ ВИСВІТЛЕННІ:**

[Рец.: Мойсей А. А. Аграрні звичаї та обряди у народному календарі східнороманського населення Буковини / Мойсей А. А. – Чернівці: ТОВ "Друк-Арт", 2010. - 304 с.: 36 іл.]

Проблема, яку визначено для наукового вирішення у новій монографії Антонія Мойсея, важлива, виходячи з тієї визначної ролі, яку відіграє народний календар у житті кожного етносу. Він є серцевиною системи

розрахунку і поділу часу відповідно до основних астрономічних явищ; визначає соціальний і культурний періоди, органічно пов'язані з матеріальною та духовною сферами; представляє специфічний спосіб життєдіяльності; демонструє значимість праці, різноманітних форм цивілізації і культури; висвітлює модель суспільства на певному етапі історії; розкриває сенс існування на конкретних відтинках соціального буття. З цією думкою, висловленою автором у вступі книги, можна повністю погодитись, маючи на увазі і її актуальність. Ця характерна риса роботи виходить з необхідності більш досконалих студій у галузі міжетнічних взаємостосунків у зонах контакту, що у багатьох випадках становить майже постійні вогнища конфліктів. До цього можна додати наявність певних недоопрацювань в галузі вивчення традиційної культури національних меншин України.

Виходячи з цих мотивів, А.Мойсей підійшов ґрунтовно до її вивчення. Якщо у попередній монографії розглядалися магічні і мантичні звичаї та обряди у традиційному обрядовому календарі східнороманського населення Буковини (плювіальна практика, матримоніальні ворожіння) [1], то в представленій книзі читач знайомиться з детальною характеристикою соціальних і етнокультурних процесів в краї в XIX - початку XXI ст. У розділі, присвяченому регламентації часу та структурі народного календаря, ретельно розглянуті такі питання як просторові і часові уявлення у традиційному світогляді (поділ дня, тижня, року), річний цикл календарних свят і опис найбільших з них, структурні елементи (обряди, пов'язані з вогнем, водою, рослинністю, залишки вікової ініціації молоді). Розглядаючи скотарський календар як одну з складових частин народного календаря, автор подав основний цикл свят, проаналізував культ покровителів хижих звірів та змій. Аналізуючи еволюцію означених свят у східних романців Буковини протягом XX - початку XXI ст., А.Мойсей відзначив певну послідовність згасання їх значимості у традиційному соціумі, втрату їх первісного змісту і символіки. Істотно зменшилась кількість вовків та ведмедів у регіоні, тобто зникли об'єкти загрози. Одночасно скоротилося поголів'я великої і малої рогатої худоби, зменшилась необхідність проведення ритуальних магічних дійств, спрямованих на захист домашньої худоби від хижаків. Виходячи з цього, як відзначив автор, почалася деградація скотарських днів, у тому числі супроводжуваних їх магічних обрядів [2, с. 118]. В наші дні відчувається певний ренесанс одного з цих свят - виведення худоби на полонину.

Землеробський календар представлений комплексом землеробських обрядів XIX - початку XXI ст., пов'язаних з початком польових робіт (перший

вихід з плугом у поле), сівби, завершення жнив та збору врожаю, спрямовані на забезпечення захисту врожаю від різних шкідників, від птахів, на забезпечення родючості неплодних дерев, заклинання врожаю (колядницькі обходи) тощо. Проаналізований процес еволюції, деградації та сучасного стану обрядового супроводу річного циклу сільськогосподарських робіт.

Комплекс зимових драматичних обрядів українського та східнороманського населення Буковини, які за архаїчністю, феєричністю та масовістю проведення є унікальними етнографічними явищами для України, Румунії та Республіки Молдови, присвячений окремий розділ книги. На думку автора, еволюція драматичних обрядів підтверджує їх живучість. Цьому сприяє незмінна актуальність мотивів та символів цього етнографічного явища. Залишаються незмінними розваги, веселощі, розіграші та бешкети, характерні для цих дійств. Важливим є той факт, що комплекс драматичних обрядів на території Буковини зберігає більшість архаїчних рис ніж на центральних територіях розселення східних романців та українців.

Зимові драматичні обряди румунів, на думку автора, у процесі своєї генези пройшли тривалий шлях від палеолітичних ритуалів через землеробські традиції, зазнаючи фракійського, дако-гетського, грецького, римського, візантійського, християнського впливів, щоб дійти до нас у стані, виявленого дослідниками у XIX - XX ст.

Основна тема дослідження, яка проходить наскрізним мотивом, є порівняльна характеристика основних аспектів народного календаря східнороманського та українського населення Буковини. Компаративний аналіз виявив велику кількість спільних рис при виконанні таких ритуалів, як обряд першого виходу з плугом у поле, ритуали навколо неплодних дерев, звичай першого виведення худоби на пасовище на св. Юрія. Спільні обряди прослідковуються і під час святкування Різдва, Великодня та ін. Разом з тим, виявлені ряд відмінних звичаїв та обрядів, які слугують водночас і етнодиференціюючими маркерами. Відмічається природній процес акультурації.

Не можна не відмітити дуже солідну джерельну базу дослідження: архівно-музейні матеріали, етнографічні антології, результати проведення етнографічних опитувань, матеріали експедиційної роботи за останні понад 10 років, монографії сіл, етнографічних зон та ін. Це дозволило автору охопити своїми дослідженнями близько 60 % румуномовних сіл регіону, мати широку інформаційну базу для використання методу типологізації означеного кола етнографічних явищ. На ідентичному рівні в монографії представлена інформація з українських сіл Чернівецької області, Сучавського повіту, сусідніх областей України.

Всі ці обставини створили сприятливий ґрунт для картографування основних календарних звичаїв та обрядів, що, у свою чергу дали змогу деталізації та локалізації обрядів у компаративному сприйнятті. Увазі читача у двох монографіях А.Мойсея представлені 21 етнографічних карт. Це дозволило провести певну класифікацію календарної обрядовості східних романців у масштабах буковинської етнографічної зони, виявити локальні явища, проаналізувати їх залежність від просторового розташування, від географічних, кліматичних умов тощо.

Безперечний інтерес викликають тексти колядок, зимових драматичних обрядів тощо, поміщених у додатках книги [2, с. 250-291]. Ілюстративний матеріал, розміщений у монографії, відповідає високим нормам якості, підібрані вдало та корелюються з текстом роботи.

Автор наполягає на прикладному значенні вивчаємої теми для економіки Чернівецької області, як і всього Єврорегіону "Верхній Прут". Це мало б викликати інтерес до книги з боку тих структур, які займаються розвитком туризму у краї. Крім цього, монографія притягне безперечну увагу до себе істориків, краєзнавців, філологів, етнологів, всіх аматорів вивчення минувшини.

Джерела та література

1. *Мойсей А.А. Магія і мантіка у народному календарі східнороманського населення Буковини / А.А.Мойсей. - Чернівці: ТОВ "Друк Арт", 2008. - 320 с.: 16 іл.*
2. *Мойсей А.А. Аграрні звичаї та обряди у народному календарі східнороманського населення Буковини / Мойсей А. А. - Чернівці: ТОВ "Друк-Арт", 2010. - 304 с.: 36 іл.*

Прігарін О.А.

УДК 94(477):355-058.229"16/17"

**СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЖЕРЕЛ ДИНАМІЧНОЇ МЕНШИНИ:
[Рец.: Мільчев В.І. Соціальна історія запорозького козацтва
кінця XVII - XVIII століття: джерелознавчий аналіз. - Запоріжжя:
АА Тандем, 2008. - 369 с., іл.]**

На відміну від "культури мовчазної більшості" А. Гуревича, українське козацтво ніколи не було домінуючою верствою суспільства. Але ця "меншість" настільки активно увірвалася на простори Євразійської історії, що породила чіткий семіотичний стиль думки та дії. Не випадковим є існування "козацьких" епітетів стосовно, наприклад, архітектурно-мистецького стиля, літописних творів та взагалі - у відношенні до

Всі ці обставини створили сприятливий ґрунт для картографування основних календарних звичаїв та обрядів, що, у свою чергу дали змогу деталізації та локалізації обрядів у компаративному сприйнятті. Увазі читача у двох монографіях А.Мойсея представлені 21 етнографічних карт. Це дозволило провести певну класифікацію календарної обрядовості східних романців у масштабах буковинської етнографічної зони, виявити локальні явища, проаналізувати їх залежність від просторового розташування, від географічних, кліматичних умов тощо.

Безперечний інтерес викликають тексти колядок, зимових драматичних обрядів тощо, поміщених у додатках книги [2, с. 250-291]. Ілюстративний матеріал, розміщений у монографії, відповідає високим нормам якості, підібрані вдало та корелюються з текстом роботи.

Автор наполягає на прикладному значенні вивчаємої теми для економіки Чернівецької області, як і всього Єврорегіону "Верхній Прут". Це мало б викликати інтерес до книги з боку тих структур, які займаються розвитком туризму у краї. Крім цього, монографія притягне безперечну увагу до себе істориків, краєзнавців, філологів, етнологів, всіх аматорів вивчення минувшини.

Джерела та література

1. *Мойсей А.А. Магія і мантіка у народному календарі східнороманського населення Буковини / А.А.Мойсей. - Чернівці: ТОВ "Друк Арт", 2008. - 320 с.: 16 іл.*
2. *Мойсей А.А. Аграрні звичаї та обряди у народному календарі східнороманського населення Буковини / Мойсей А. А. - Чернівці: ТОВ "Друк-Арт", 2010. - 304 с.: 36 іл.*

Прігарін О.А.

УДК 94(477):355-058.229"16/17"

**СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЖЕРЕЛ ДИНАМІЧНОЇ МЕНШИНИ:
[Рец.: Мільчев В.І. Соціальна історія запорозького козацтва
кінця XVII - XVIII століття: джерелознавчий аналіз. - Запоріжжя:
АА Тандем, 2008. - 369 с., іл.]**

На відміну від "культури мовчазної більшості" А. Гуревича, українське козацтво ніколи не було домінуючою верствою суспільства. Але ця "меншість" настільки активно увірвалася на простори Євразійської історії, що породила чіткий семіотичний стиль думки та дії. Не випадковим є існування "козацьких" епітетів стосовно, наприклад, архітектурно-мистецького стиля, літописних творів та взагалі - у відношенні до

цілого періоду історії України. Знаковий ресурс козацтва був та залишається привабливим для всіх галузей життєдіяльності нашого сучасного суспільства.

Цим й зумовлений факт бібліографічної "популярності" козакознавства. Не буде перебільшенням стверджувати, що жодна інша тема в українському минулому не може порівнятися із сукупністю праць, що присвячені запорожцям. На тлі цього величезного обсягу текстів продовжують привертати особливу увагу роботи Запорізької школи істориків. Представники її завжди відзначаються добротністю емпіричного підбору, оригінальністю у постановках завдань, творчими та, водночас, ґрунтовними коментарями й висновками. Одною із заповуток такої пошани слушно вважається джерельне забезпечення дослідницьких пошуків.

Поєднуючи виразні риси свого академічного центру, вже відносно давно працює В.І. Мільчев. Його публікації достатньо широко поширюються у колі фахівців та є яскравими прикладами "запорізького позитивізму", що здобув свій авторитет та отримав своїх читачів. Дещо консервативна наукова стратегія доводить свою продуктивність новаторством фактографічного та аналітичного рівнів. І про це свідчить чергова праця Володимира Івановича, що узагальнює питання джерелознавчих студій діапазону можливостей реконструкцій соціального розвитку козацтва протягом кінця XVII-XVIII ст.

В цілому, праця В.І. Мільчева характеризує історіографічний перехід від романтизму до раціональної прагматики. Тема козацтва настільки була опоетизована захопленнями (або - навпаки), що вже вимагала спокійного огляду та аналізу евристичних можливостей документальних даних. На відміну від середньовічного селянства, українське козацтво відоме не тільки крізь відображення у зовнішніх джерелах - воно саме породжувало чимало свідчень або его джерел. Намагання розібратися у ендодикурсах групи, їх еволюції та особливостей їх вибудовування у контекстах різних держав вимагало від автора вирішення низки теоретично-методологічних питань класифікації, типологічних характеристик, розкриття евристичних можливостей окремих видів джерел. Паралельно потрібен був ефективний пошук нових корпусів матеріалів, введення їх до наукового обігу. Все це вдалося реалізувати запорізькому колезі у своїй книзі.

У формально-принциповому вступі до проблематики (розділ 1) В.І. Мільчев детально аналізує складання інтелектуальних уявлень про "козацтво" сумісно із процесом накопичення джерельних матеріалів. Саме такий підхід дозволяє перейти від механічної анотації бібліографії по історичним періодам до справжньої історіографічної реконструкції факторів

та форм археографії козацтва. Основну увагу зосереджено на прийомах та принципах виявлення джерел, введення їх до наукового обігу, конструювання інтерпретаційних схем. Таким чином процеси включені водночас і до історії України, і до тенденцій формування польової, камеральної та едиційної археографії.

Проте параграф, що присвячений методологічній проекції дослідження виглядає не таким однозначним. Крім вдалим та своєчасних характеристик (наприклад, нарративного аналізу різними техніками), він містить майже ритуалізовані формули "історизму" та "об'єктивності", зайві, на наш погляд, описи синтезу тощо. Це все наукові трюїзми, що зрозумілі у жанрі дисертаційного дослідження, але навряд чи виправдані у модерній монографії. На користь автора, можна відзначити, що принципи прописані під власну роботу. Але критика пострадянських залишків попереднього письма вимагає від нас відмовитися від зрозумілих наукових процедур - хіба є праці без аналізу чи то синтезу? Чи є тексти, автори котрих відверто кажуть про свою ангажованість або які "не сповідають" історизм як шлях подання матеріалу?! На наше переконання, це все приклади бюрократизації та формалізації наукового процесу, що вміло приховують реальні прийоми (однак не в даному випадку).

Далі, аналізуючи умови та обставини історичного контексту формування джерельної бази з соціальної історії Запорозького козацтва, автор не лише уникає (здається, що свідомо) академічних ритуалів, але виявляє хист до творчих інновацій. Викладаючи складні процеси перманентного переходу козаків - від держави до держави, В.І. Мільчев намагається прослідкувати та надати продуктивний опис принципів керування та упорядкування, що змінювалися не менш динамічно, ніж власне козацька спільнота протягом всього XVIII ст. Оригінальними здобутками слід вважати реконструкції діловодства та його ведення, а також походження та функціонування фольклорних історій. В останньому, він проявив себе не лише як фаховий історик-джерелознавець, але й як людина з широким потенціалом ерудиції. Демонструється не вічна "шлиманська" проблема співіснування "реальності-переказу", скільки простежується сучасні прийоми структурно-функціонального аналізу.

Наступний, 3-й розділ монографії, демонструє узагальнення власного археографічного пошуку автора, що проводився тривалі роки по різних архівосховищам Європи. Крім достатньо традиційних (українських та російських), до уваги В.І. Мільчева потрапили корпуси джерел з архівів, які майже не задіяні дослідниками. До таких слід віднести колекції польських та турецьких установ, багато з яких вперше вводяться

до наукового обігу, а також - архі-піонерські розвідки з Сербії та Хорватії. Завдяки такій географічній ширині, тема козацьких мандрювань переходить з гіпотетичних припущень на рівень конкретних реконструкцій.

Після формального огляду де і що знаходиться, автор монографії детально розбирає принципову варіативність даних джерел (4 розділ). Заради цього він пропонує свою класифікаційну схему, що будується на загальній типології та принципах евристичної насиченості. Під час викладення такої схеми запорізький колега розкриває можливості реконструкцій, виходячи з характеру даних. Ці сюжети вдало вписуються до процедур т. зв. "зовнішньої критики" джерел, сутність якої розкривається шляхом аналізу структури документів, а також семантики їх даних.

Прийоми "внутрішньої критики" розкриті на прикладі конкретних методів характеристики інформативних можливостей джерел з соціальної історії козацтва (5 розділ). Зокрема, предметами спеціальної уваги виступили: розвиток соціальних структур та диференціації; соціальна мобільність як прояв масових рухів; відтворення особливого етосу козацтва. Аналізуючи ці сюжети, автор виходить не з абстрактно-романтичних припущень (яких визнаємо чимало навіть у науковій літературі), а лише з позицій потенціалу джерельної бази. Це робить її відповідний розділ, і всю роботу конкретно-історичною, яка будується на даних різновекторних джерел. Вона позбавлена й зайвих припущень та, водночас, і занадто фактографічної локальності. Усі факти пройшли "горнило" джерельної критики та процедури синтетичності та адекватності з історіографічними ландшафтами.

Важливе інформаційне значення мають додатки до монографії. Це схеми, що відображають адміністративну суб'єктність козацтва у різних політичних режимах кінця XVII-XVIII ст. Завдяки ним стає зрозумілим не лише механізм створення документальних даних, але й ілюстративна чіткість щодо підпорядкування козацьких угруповань окремим органам державного управління. Наочно демонструються особливості ієрархічних структур Російської, Османської та Австрійської імперій. Це, безумовно, посилює прикладне значення роботи для формування історичних знань та розвитку освіти.

Як завжди, до праць такого обсягу можна пред'явити чимало заперечень. Вони виникають під час читання тексту - стилістично нерівномірного: від "сухого" перерахування до сміливих узагальнень. Але наприкінці розумієш, що це своєрідна авторська метода. Так саме хочеться полемізувати з автором у трактуванні соціальних рухів виключно як

протесно-повстанських подій. Але такі дискусійні моменти відносяться до поля інтерпретаційних коментарів. Впевнений, що масштаб праці має бути оцінений в іншій площині - вперше в історіографії на тлі історичних процесів показано формування різних типів джерел. Аналогічно виявлені можливості дослідницької роботи з ними, на підставі якої можна створювати чимало наукових праць. Ось цим перспективним потенціалом і зумовлена цінність праці В.І.Мільчева. Привітаємо його з виходом такої фундаментальної монографії та побажаємо подальших успіхів на полях історичної науки!